

Date of Publication 10th Posted on Every Month

भार्यः २०१ॢ
वर्षः १२, अंकः ॢ

₹ 20

समानो मन्त्रः । (ःवेद)
समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

परब

तंत्री : योगेश ओषी

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્ત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૯૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૯૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(હલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १२

मार्च : २०१८

अंक : ८

परामर्शनसमिति

सितांशु यशश्चंद्र
प्रमुख

कीर्तिदा शाह
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश ज्योषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेदाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેવું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ; વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : કીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય : સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર 6
- આ ક્ષણે : ભગતસાહેબની વિદાય..., યોગેશ જોષી 12
- કવિતા : બે કાવ્યો, રાધેશ્યામ શર્મા 20 પાંચ હાઈકુ, આરતી પરીખ 20 સંસ્કૃતિ : ચાર ગઝલ, લલિત ત્રિવેદી 21 બે કાવ્યો, શ્રીકાન્ત શાહ 23 મસ્તી, રાધિકા પટેલ 24 બેસણું, શંભુપ્રસાદ જોશી 25
- વાર્તા : ગોધલો, સુમંત રાવલ 26 કેન્સર, અનિલ વ્યાસ 31
- નિબંધ : બારી પાસે..., રાજેન્દ્ર પટેલ 41
- ભારતીય સાહિત્ય : રસ્તે રઝળતી સ્ત્રીની વાર્તા, શ્રીનિવાસ 'માસ્તી' અનુ. રસીલા કડીઆ 43 દુષ્યંતકુમાર : હિન્દી ગઝલનો સશક્ત અવાજ, ડૉ. રમેશ ચૌધરી 53
- આસ્વાદ : હરીશ મીનાશ્રુનું અગ્નિપથ પર કલ્પનાત્મક આરોહણ..., રાધેશ્યામ શર્મા 58
- શ્રદ્ધાંજલિ : આપણા કવિ નિરંજન નિરાકાર ?!, ચંદ્રકાન્ત શેઠ 62 પ્રિય ભગતસાહેબ, ઉદયન ઠક્કર 66
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : અઢારે વરણની રંગોળી જેવી નવલકથા : 'સોનાની દ્વારિકા', રઘુવીર ચૌધરી 70 'મહોતું' : સ્ત્રીની સનાતન વેદનાનો કળાકીય દસ્તાવેજ, ગુણવંત વ્યાસ 73
- આવરણચિત્ર નાગજી પટેલ
- સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 78
- આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 79
- પ્રકીર્ણ : શ્રી ચી.મં. ગ્રંથાલયના ૩૯મા સ્થાપના-દિવસ નિમિત્તે, પરીક્ષિત જોશી 84
- આ અંકના લેખકો : 89

પ્રમુખીય

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્વન્દ્ર

લેખાંક ૨ : ‘પ્રથમ પુસ્તક’ અને ‘પ્રથમ અનુવાદ’ વિશે...

આજે અમૃતા પ્રીતમની એક પંજાબી કવિતા ‘પ્રથમ પુસ્તક’ (કે ‘આદિ પુસ્તક’) વિશે અને એ નિમિત્તે ભારતીય કવિતાના એકાધિક આરંભો વિશે થોડીક વાત કરવી છે. અમૃતા પ્રીતમની એ પંજાબી કૃતિ આરંભ વિષેની છે. એમનાં ‘આદિ’ અંગેનાં બીજાં કાવ્યો છે ‘આદિ કબીલો’ અને ‘આદિ ધર્મ’. એ સાથે મહાન શીખ ધર્મગ્રંથ/કાવ્યગ્રંથ ‘ગુરુ ગ્રંથસાહેબ’ યાદ આવે – એ પણ એક ‘આદિ ગ્રંથ’ છે. પણ અમૃતા પ્રીતમનો આદિ ગ્રંથ અલગ છે.

આ આદિ એટલે શું? એની એક તરફ અનાદિ છે, બીજી તરફ અંત. ત્રણે વચ્ચેનો સંબંધ ઝટ ન સમજાય તેવો જ નહીં, ઝટ ન સમજવો જોઈએ એવો છે. ઉતાવળે કેળવાયેલી ઘણી સમજણો કાચી રહી ગયેલી (અને તેથી ખતરનાક) હોય છે. વિચારવંત અને ધીરા દાર્શનિકો એ સંબંધને અનિર્વચનીય, વાચામાં મૂકી ન શકાય એવો કહે છે. ભક્ત કવિઓ, જોકે, એનું વર્ણન કરતાં થાકતા નથી. અનાદિ, આદિ અને અંતના સંબંધોને ભક્ત કવિઓ પોતાના આરાધ્ય દેવની લીલા રૂપે નિરંતર આલેખતા રહે છે. અમૃતા પ્રીતમની વાત એથી અલગ (જોકે એક રીતે એની અડોઅડની) જણાય છે. જોઈએ, કઈ રીતે.

*

અદનો આદમી એક વાત સ્વાનુભવે જાણે છે : કોઈ પણ આરંભની એક પળ અજોડ હોય છે ! (‘એક વીતેલો પ્રસંગ પાછો ઊજવવો છે, ખુદા ! / એક પળ માટે વીતેલી જિંદગીનું દાન દે’. એમ ‘મરીઝ’ એમની મર્મીલી રીતે કહે છે. કયો પ્રસંગ? યા તો ખુદા જાણે, યા તો એકલા ‘મરીઝ’ ! પણ સ્વાનુભવે સહુ જાણે છે કે અંત સુખ આપનારો નીવડશે એવી આશા હોય કે દુઃખ આપનારો થશે એવો ભય હોય, જે હોય તે, પણ એનો આરંભ દરેક વખતે અજોડ હોય છે. (નીતિવાદી અને સમજહિતસેવી ચિંતકો સુખદ દુઃખદ પ્રારંભો વચ્ચે ભલે ભેદ કરે, પણ સઘળા આરંભો મને સોહામણા જણાયા છે, અને દરેક અજોડ.)

પ્રારંભની પળના વિવિધ વિસ્મયોની સમોત્કટ નવતા એ પછીના સમયમાં શોધી જડે નહીં એવી હોય છે. અંત કે ઉત્કર્ષની ક્ષણ ઉત્કટતમ હોઈ શકે, સુખ કે દુઃખની ટોચ કે ખાઈ જેવી. એ ટોચ કે ખાઈ ભવ્ય હોય પણ અણધારી (એ રીતે અભિનવ) ભાગ્યે જ

હોય. પણ ખરો આરંભ નિત્ય અભિનવ હોય છે.

કાવ્યારંભ તો સર્વ આરંભોમાં અનોખો જણાય છે — તેમાંયે કોઈ સમગ્ર સંસ્કૃતિ પોતાની કવિતાયાત્રાની શરૂઆતની વાત કરે, ત્યારે એ સરવે કાને સાંભળવા જેવી હોય છે. ભારતીય સાહિત્યની બે ભૂલી ન ભુલાય એવી આરંભકથાઓ છે.

પહેલી કાવ્યારંભકથા અલબત્ત ભારતીય કવિતાના આદિકવિ વાલ્મીકિએ કહેલી કથા. બીજી નાટ્યારંભકથા તે ભારતીય નાટ્યસાહિત્યના (અને કાવ્યેષુ નાટકમ્ રમ્યમ્, એ રીતે કાવ્યસાહિત્યના) આદિરંગકર્મા ભરતાચાર્યે કહેલી કથા, બંને કથાઓ સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યના આરંભે કહેવાઈ હતી. પણ ત્રીજી ? ...એ ત્રીજી આદિકથા સાવ આપણા આ સમયની અને એ પણ એક કવયિત્રીએ કહી છે. આપણા આજના સમયની એક નારીએ કહેલી આ આદિકથાની વાત કરવા માટે જ તો આ મીમાંસાનિબંધ અહીં લખ્યો છે !

*

‘કિમ્ ઈદમ્ વ્યાહતમ્ મયા ?’ (‘આ મારા વડે શું કહેવાયું ?’) એમ વાલ્મીકિએ પોતે કહેવું પડે, એવો વિસ્મય ક્રોધમિથુનકથા (અથવા રામ-સીતા-કથા)-ના પ્રારંભે છે. એક કવિ કોઈ પક્ષીયુગલની વેદનાનો સાક્ષી બન્યો એમાં ભારતીય કવિતાનાં, મહાકાવ્યનાં મૂળ છે.

‘ક્રીડનિયકોહલમિચ્છામિ’, ‘હું તો એક રમકડું ચાહું છું, આ ઈર્ષા અને ક્રોધથી સંમૂઢ થયેલા માનવસમાજને ફરી સચેત કરવા માટે,’ એમ ભરતાચાર્યે બ્રહ્મા પાસે માગણી કરી હતી. એક નાટ્યકર્મા પોતાના સમાજની સંમૂઢતાની સાક્ષી બન્યો એમાં ભારતીય નાટ્યકવિતાનો આરંભ છે.

આ ‘સાક્ષી’ શબ્દ ધ્યાનથી જોવા-સાંભળવા જેવો છે. ‘અક્ષ’ એટલે કે ‘આંખ’-માંથી એ બન્યો છે. આંખ સાથેનો જે છે એ સાક્ષી. છતી આંખે આપણે કેટલું બધું દીઠું-ન-દીઠું કરીએ છીએ, એ હકીકતને આ ‘સાક્ષી’ શબ્દ ચુપચાપ ચીંધી બતાડે છે. આપણા દષ્ટિક્ષણમાં બને તો ઘણું, અજુગતુંયે, પણ આપણે ‘સાક્ષી’ બનવા તૈયાર નથી. વાલ્મીકિ અને ભરત સાક્ષી બનવાની ક્ષમતા અને સંવેદના ધરાવતા હતા, એટલે સાહિત્યસર્જન કરી શક્યા, એમ આ બે આરંભકથાઓ સૂચવતી હશે ?

પણ આપણી સમકાલીન નારી ? એ કવિતાની આદિમ ક્ષણને અલગ રીતે ઓળખે-ઓળખાવે છે.

એનું એ વિલક્ષણ કાવ્ય, ગુજરાતી અનુવાદમાં, જોઈએ :

*

પ્રથમ પુસ્તક / અમૃતા પ્રીતમ

હું હતી... કદાચ તું...

કદાચ એક શ્વાસ જેટલે અંતરે બેઠેલો

કદાચ એક નજરના અંધકારને અઢેલીને બેઠેલો

કદાચ એક અહેસાસના વળાંક પર ચાલ્યો જતો.
પણ એ તો
એક પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાળની વાત થઈ...

મારી ને તારી હયાતી
એ જ તો દુનિયાની આદિ ભાષા બની
હુંની ઓળખના અક્ષર બન્યા
તુંની ઓળખના અક્ષર બન્યા
અને એમણે
આદિ ભાષાનું આદિ પુસ્તક લખ્યું.

મારું ને તારું મિલન
આપણે પથ્થરની સેજ પર સૂતાં
લોચન, ઓષ, આંગળીઓ પરોવાયાં પરસ્પર
તો મારી ને તારી કાયાના મરોડદાર અક્ષર બન્યા
અને એમણે
પેલા આદિ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો.

ઋગ્વેદની રચના
તો બાદમાં થઈ...

(અનુ. સિ. - અંગ્રેજી અનુવાદ અવગણી, હિંદી અનુવાદ વાંચી, પંજાબી કૃતિ સાંભળીને.)

અમૃતા પ્રીતમની કેટલીક સેન્ટિમેન્ટલ જણાતી રચનાઓથી આ કાવ્ય સાવ અલગ છે. આ રચના આદિ કાવ્યની રચનાની વાત કરીને અટકી જતી હોત તો મિસ્ટિસિઝમ અને રોમાન્ટિસિઝમના, કોઈ ખાઉગલીની લારી પર મળતા લોચા જેટલી જ સ્વાદિષ્ટ લાગી હોત.

પણ આ કંઈક અલગ છે. ત્રણ રીતે અલગ છે : એક : પ્રણયના (કદાચ અશરીરી) અહેસાસથી વાત શરૂ થાય છે, પણ એમાં નારી પોતાની વાત પ્રથમ કરે છે. ('હું હતી...'). બે જ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ કથન. એક નારીના પોતાના અસ્તિત્વનું કોઈ અવઢવ વિના પ્રતિપાદન અને એક શક્યતાનું સૂચન : 'કદાચ તું યે' !

બીજું : નારી-નરનાં એ બે અસ્તિત્વોની પ્રાગ્ ઐતિહાસિક વાત 'દુનિયાની આદિ ભાષા' સુધી અને 'આદિ પુસ્તક સુધી' આ કૃતિમાં પહોંચે છે, ન કે બે પ્રેમીઓના પ્રમત્ત મિલન સુધી જ. વાત અસ્તિત્વથી આગળ વધી ઓળખ સુધી પહોંચે છે : 'હુંની ઓળખના અક્ષર બન્યા / તુંની ઓળખના અક્ષર બન્યા / અને એમણે / આદિ ભાષાનું આદિ પુસ્તક લખ્યું.' - હોવું, જાણવું અને લખવું, એમ ત્રણ પગલે આ કવિતા લાઘવથી વ્યાપન સુધી આગળ વધે છે. અને એ વ્યાપન દઢ પગલે થાય છે.

ત્રીજું : એ આદિ ભાષા અને એ આદિ પુસ્તક, એ સ્ત્રી-પુરુષની કાયાને માર્ગે, 'અનુવાદ' થયાની વાત સુધી પહોંચે છે. 'આદિ ભાષા', 'આદિ પુસ્તક' અને (આદિ ?)

‘અનુવાદ’ - આ ત્રણ ઘટકોની ઉપસ્થિતિ આ કાવ્યને એનો વિશેષ આપી જાય છે. વાત ક્યાંથી ક્યાં પહોંચે છે ! જાણે વીસ પંક્તિનું મહાકાવ્ય !

પ્રાચીન મહાકાવ્યના આરંભની વાત આદિકવિ વાલ્મીકિ કરે અથવા પૂર્વે કૃતયુગે રચાયેલા નાટ્યકાવ્યના આરંભની વાત આદિનાટ્યકાર ભરત કરે, એનાથી આ વીસમી સદીની એક નારીની આ વાત જુદી રીતે થઈ. વાલ્મીકિ કે ભરત કાવ્ય/નાટ્યરચનાની વાત કરે, ‘અનુવાદ’-ની વાત ન કરે. માનવઈતિહાસના આજના તબક્કે લખતી એક સ્ત્રીકવિ બે ઘટનાઓ વિશે લખે છે : ‘આદિ ભાષાનું આદિ પુસ્તક લખ્યું’ તે કોણે અને કઈ રીતે એ અંગે, તેમ જ ‘પેલા આદિ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો’ તે કોણે અને કઈ રીતે, એ અંગે પણ લખે.

આ ‘આદિ પુસ્તક’ એટલે શું ? એનો આ ‘અનુવાદ’ એટલે શું ? શા માટે આજની અને સ્ત્રી એવી આ કવિ આ બંનેની વાત આ એક નાનકડી, વીસ (શીર્ષક સાથે એકવીસ) જ પંક્તિઓની અને કુલ ચોરાણુ શબ્દોની આ કૃતિમાં કર્યો ?

*

એ જાણવા-માણવા માટે આ કાવ્યની પહેલી પંક્તિનો તોર માણવા જેવો છે : ‘હું હતી.’ બસ. પંક્તિ પૂરી ? એ બે શબ્દો બોલ્યા પછી એ નારી જાણે જરા અટકીને કશાકને સાંભળે છે. કોઈ એને કશુંક પૂછે છે : એનાં ત્રણ વિરામચિહ્નો જુઓ. (જાણે એ અપવારિત રીતે કોઈને પૂછે છે : ‘શું ? ‘હા, ઠીક.’ તો, લે : - ‘કદાચ તું...’, ‘બસ ?’) એમ એ પંક્તિ થોડી લંબાઈને પૂરી કરાઈ છે : ‘હું હતી... કદાચ તું...’

પહેલી પંક્તિ આવું કશુક સૂચવે છે : શિવ હશે; શક્તિ તો હતી જ. બ્રહ્મ હશે, પ્રકૃતિ તો હતી જ. એને ‘જડા’ ન કહો, ખબરદાર. જોકે અમૃતા પ્રીતમ આવું કશું કહેતાં નથી. એ કોઈ વિદગ્ધ કવિ નહોતાં. પણ પૂરાં જાણકાર હતાં, સ્ત્રીમાત્ર હોય છે, એમ. આરંભ એટલે શું, એ વાતનાં પૂરાં જાણકાર હતાં. એટલે એ વાત અજોડ અને અપૂર્વ રીતે આ નારીકવિએ અહીં શરૂ કરી છે.

પછીની ત્રણ પંક્તિ એ ‘તું’ વિશેની છે. પુરુષ વિશે. સાંખ્યાદિ દર્શનોમાં આવે એથી અલગ પુરુષ અને જુદી વાત. આ કાલિદાસના ‘કુમારસંભવ’-ના ભવ કે મહાદેવ નથી. એને વિશેનો પહેલો શબ્દ છે : ‘કદાચ’. ‘કદાચ એક શ્વાસ જેટલે અંતરે બેઠેલો.’ એ પંક્તિ કઈ રીતે વાંચીશું ? સહુને પોતાના જીવંતપણાનો અનુભવ પોતાનો શ્વાસ ચાલતો હોય, એથી થાય. એ જીવંતપણાને એક છોડે હું, બીજે છોડે તું. બ્રહ્માંડમાં પોતાનું સ્થાન બંને એ માપે માપી લેતાં હોય છે. કાલિદાસની પૃથ્વીનો માનદંડ હિમાલય. આ નારી પોતાનું બ્રહ્માંડ પોતાના શ્વાસના માનદંડે માપે છે. અથવા, રહો, કોનો શ્વાસ ? એ ‘એક શ્વાસ’ કોનો એ કહી દે તો કવિ શેનાં ? કે પ્રેમી ? ‘એક શ્વાસ’ બંનેનો, બે નિકટવર્તી અસ્તિત્વોનો ‘એક શ્વાસ’. એ ‘તું’ ક્યાં છે, એ વિશે ‘હું’ થોડુંક વધારે કહે છે : ‘કદાચ એક નજરના અંધકારને અઢેલીને બેઠેલો.’ (‘અઢેલીને’ એ અનુવાદકનો પ્રક્ષેપ છે.) ‘એક નજરના અંધકાર ઉપર બેઠેલો’ એમ મૂળમાં છે. અંધકાર છે, છતાં નજર પણ છે. જરાક અજવાળું થાય એટલે એ જરૂર દેખાશે. કારણ કે છે તો એ ત્યાં જ. બંને

એકબીજાંને દેખાશે અને નીરખશે. જોકે ‘અહેસાસ’ તો હતો જ. કદાચ, જોકે. કૃતિના આ અંશમાં ત્રણ વાર ‘કદાચ’ (‘શાયદ’) કહેવાયું છે. આરંભના વિસ્મયની નવતા આ પુનરુક્તિ વિના શાયદ પૂરતી કહી શકાઈ ન હોત.

હુંની હયાતી અંગે કોઈ અવઢવ અહીં નથી. નારી તો છે જ. શક્તિ. ‘કદાચ’-નો ત્રિગુણિત ભાવ જે છે એ ‘તું’ અંગનો છે. આ ‘તું’ તે પુરુષ તો ખરો જ. પણ માત્ર પુરુષ નહીં, પ્રેમ પણ ખરો. બલ્કે એ ‘શાયદ’પણું છે. તે પ્રેમ અંગે છે. તું ‘કદાચ એક અહેસાસના વળાંક પર ચાલ્યો જતો’ જણાયો. ‘વળાંક’ શબ્દ કેવો મર્મસૂચક બને છે અહીં. માત્ર ‘કદાચ’ નહીં, ‘તું’ હોય તોપણ ‘વળાંક’ પર હોય. એ વળાંક ક્યાં વળી જાય, એ કોણ કહી શકે ? આ તરફ કે પેલી તરફ ?

‘પણ એ તો/એક પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાળની વાત થઈ...’ પછી જે બન્યું, ઈતિહાસના સમયમાં, એની વાત આ નારીકવિ આ રીતે કરે છે :

‘મારી ને તારી હયાતી / એ જ તો દુનિયાની આદિ ભાષા બની.’ અહીં ‘ને’ (‘અને’) એ શબ્દ નિયામક બને છે. અન્વયસૂચક શબ્દ. હયાતી હવે એકાકાર બની : ‘મારી અને તારી’. જે બે પ્રગટ થયાં, એ હવે જોડાઈ ગયાં. ભારતીય ભાષાવિચાર અનુસાર કહી શકાય કે જે અભિહિત થયું, એનો અન્વય થયો : અભિહિતાન્વય થયો. અને ‘આદિ ભાષા બની.’ અન્વયની, જોડાણની, એકાકારિતાની, અપર નામે પ્રેમની ભાષા.

*

હોવું અને ચાહવું બંનેને આ નારીકવિ સ્થગિત રૂપે નહીં, ગતિમયતામાં મૂકી આપે છે. હોવું અને ચાહવું પછી આવે છે ઓળખવું. આ કમ કેવો મનહર અને મનભર છે ! ઓળખવું તો હોવા પછી જ નહીં, ચાહવા પછી આવે. એ રીતે ઓળખ આવે ત્યારે શું બને ?

‘હું ની ઓળખના અક્ષર બન્યા / તુંની ઓળખના અક્ષર બન્યા / અને એમણે / આદિ ભાષાનું આદિ પુસ્તક લખ્યું.’

*

હવે આ નાનકડી કૃતિ એક લાંબી છલાંગ લગાવે છે. સોરેન કિર્કગાર્ડ ‘લીપ ઓફ ફેઈટ્ટ’ની વાત કરે છે. મનુષ્યે સ્વેચ્છાએ કરેલા નિરવધિ સ્વાર્પણ-સાહસ સંદર્ભે. અમૃતા પ્રીતમ બે જણાંએ અરસપરસ કરેલા નિરવધિ સ્વીકારની વાત કરે છે. એક વ્યક્તિના નિરવધિ સ્વાર્પણનો મહિમા ભક્તકવિઓએ કર્યો છે, એનુંયે માનવજાત માટે મોટું મૂલ્ય છે. અમૃતા પ્રીતમ બે વ્યક્તિઓ એકબીજાનો નિરવધિ સ્વીકાર કરે, એનો મહિમા અહીં કરે છે.

આજના વ્યાપક સાંસ્કૃતિક (રાજકીય-ધાર્મિક-આર્થિક) સંદર્ભમાં મારા જેવાને અમૃતા પ્રીતમ અહીં જે વાત કરી છે, પરસ્પર ઉત્કટ અને નિરવધિ સ્વીકારની, એ વધારે સ્વીકારવા જોગ લાગે છે; બીજી આજે ખતરનાક જણાય છે.

અમૃતા પ્રીતમ આ પરસ્પર ઉત્કટ અને નિરવધિ સ્વીકારની વાત ને સાથોસાથ ‘અનુવાદ’ની વાત આ રીતે કરે છે :

‘મારું ને તારું મિલન / આપણે પથ્થરની સેજ પર સૂતાં / લોચન, ઓષ, આંગળીઓ પરોવાયાં પરસ્પર

તો મારી ને તારી કાયાના મરોડદાર અક્ષર બન્યા / અને એમણે / પેલા આદિ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો.’

સહશયનનાં કલ્પનો સાહિત્યમાં, ચિત્રમાં, ચલચિત્રમાં ઘણાં મળી આવે. પણ આ નારીકવિ એને નવતર રીતે આલેખે છે. ‘આપણે પથ્થરની સેજ પર સૂતાં’. ચિરવિરહિણી મીરાંનું કલ્પન છે : ‘ગગન મંડલ પર સેજ પિયા કી’ અને ‘શૂલી ઉપર સેજ હમારી’ તો ‘કિસ બિધ મિલના હોય ?’ મીરાંના એ કલ્પનથી અમૃતાનું આ કલ્પન અલગ છે. ભલે પથ્થરની સેજ પર, પણ આપણે સાથે સૂતાં. અંગાંગ પરસ્પર પરોવાયાં. તો શું બન્યું? અમૃતા પ્રીતમના આ કાવ્યમાં હવે જે બને છે, એ અજોડ છે : ‘તારી ને મારી કાયાના અક્ષર બન્યા’ (‘મરોડદાર’ એ અનુવાદનો પ્રક્ષેપ છે.) એટલે શું? અને ‘એમણે / પેલા આદિ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો.’ - એટલે શું?

બોર્હેસની અનેક વાર્તાઓ વાંચતાં જે ઊંડા અને ઉત્કટ પ્રશ્નો થાય, તેવા પ્રશ્નો અમૃતા પ્રીતમની બહુસંખ્ય કૃતિઓમાં થાય કે કેમ, એ એક સવાલ છે, પણ એમનું આ કાવ્ય અને એમાંયે ‘પેલા આદિ પુસ્તકના અનુવાદ’-ની ભાષા કઈ રીતે રચાઈ, એ અંગેનું એમનું ગતિભર્યું કલ્પન તો સાચે એક લાજવાબ પ્રશ્ન બનીને આવે છે !

આદિ પુસ્તક એક ભાષામાં લખાયું. એનો અનુવાદ આ બીજી ભાષામાં થયો. કયું આદિ પુસ્તક / એની કઈ ભાષા? અનુવાદરૂપ કયું પુસ્તક? એની કઈ ભાષા?... વિચારતાં જ રહીએ; કલ્પતાં જ રહીએ; અનુભવતાં જ રહીએ.

એ અંગે થોડુંક વધારે ‘પરબ’-ના આવતા અંકમાં. અહીં સંક્ષેપે એટલું કહેવાનું કે આદિ પુસ્તકની જે અભિહિતાન્વયી ભાષા હતી તે અનુવાદે અન્વિતાભિધાનકારી ભાષા બની. ‘ટેક્સટ’ રૂપે ગમે તે હો, અરૂપ અસ્તિત્વ હો, અર્ધમૂર્ત અહેસાસ હો, ઈન્દ્રિયાનુભવની સ્પર્શીલી સૃષ્ટિ હો, કે વાણીની કોઈ રચના હો.

એટલે જ અમૃતા પ્રીતમ છેલ્લી તોરીલી પંક્તિથી પહેલી તોરીલી પંક્તિને સમતોલ કરી આપતાં લખે છે : ‘ઋગ્વેદની રચના / તો બાદમાં થઈ...’

સાભાર સ્વીકાર

જાપાનની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ : યશવંત મહેતા, ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૨૨, રૂ. ૧૨૦. દશ દશકનું ગાતું દૂરબીન : હરીશ નાયક, ૨૦૧૬, રજાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૨૦, રૂ. ૨૩૫.

ભગતસાહેબની વિદાય..

યોગેશ જોષી

મૃત્યુ અગાઉના વાતાવરણની કલ્પના કરીએ તો - મરણપથારી, આસપાસ સ્વજનો, ઘીનો દીવો, ગીતાનો પાઠ, ગંગાજળ, તુલસીનું પાન વગેરે. જ્યારે બાણું વરસના આધુનિક કવિ, બૌદ્ધિક, વિચારક, ચિંતક ભગતસાહેબના મૃત્યુ અગાઉના સભાન સમયની વાત કરીએ તો - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ભવન; કારોબારીની સભા પૂરી કરીને મધ્યસ્થની સભામાં સક્રિય હાજરી; સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, રઘુવીર ચૌધરી સહિત ઘણા સાહિત્યકારો, ટ્રસ્ટી, કારોબારીના સભ્યો, મધ્યસ્થના સભ્યો હાજર; ભગતસાહેબે ખુરશીમાં બેઠા બેઠા માથું જરીક ઢાળી દીધું... સ્ટ્રોકસ, તાત્કાલિક સારવાર, હોસ્પિટલ, ICU, વેન્ટિલેટર, ભગતસાહેબને બચાવવાના બધા પ્રયત્નો, ઘર અને અંતિમ વિદાય અને ભગતસાહેબના મૃત્યુનું મૃત્યુ... (તા. ૧-૨-૨૦૧૮)

‘પરબ’ જુલાઈ, ૨૦૧૭માં ભગતસાહેબનું પ્રગટ થયેલું, એમના છેલ્લા જન્મદિવસે રચાયેલું -

મૃત્યુને

મૃત્યુ, મારા જન્મ સાથે તારો જન્મ
પણ ત્યારે તો તું દૂર, દૂર.
દૂરથી તારો ચહેરો જોયો હતો, ઝાંખો ઝાંખો,
ક્યારેક કઠોર, ક્યારેક કોમળ.
જેમ જેમ હું જીવતો ગયો,
તેમ તેમ હું તારી નિકટ થતો ગયો.
તોયે હજીયે તું દૂર.

હવે આજે તું નિકટ.
નિકટથી તારો ચહેરો જોઈં છું, સ્વચ્છ સ્વચ્છ,
સદા શાન્ત, સદા સૌમ્ય.
હવે આજે તું અતિ નિકટ.
ગમે ત્યારે આપણે એકમેકમાં ભળી જશું,
ગમે ત્યારે આપણે એકસાથે જ બળી જશું.
ત્યારે મારા મૃત્યુ સામે તારું મૃત્યુ.

૧૮ મે ૨૦૧૭

૧૯૪૮માં ભગતસાહેબે લખ્યું હતું -

‘હે મૃત્યુ, મારી પ્રેયસીના વેષમાં
તું આવ, તો ધારું તનેયે એ જ આ આશ્લેષમાં !’

‘ગાયત્રી’ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓ -

‘સર્વના મુક્ત આત્મામાં તારું તું વીર્ય સ્થાપજે,
આપે તો ભવ્ય કો મૃત્યુ, ઈચ્છામૃત્યુ જ આપજે !’

ભગતસાહેબ ઈચ્છામૃત્યુ પામ્યા ?! ન જાને ! (છેલ્લાં કેટલાંક વરસોથી તેઓ દરેક જન્મદિને કાવ્ય રચતા, પણ છેલ્લા જન્મદિને ‘મૃત્યુને’ કાવ્ય !)

અંતિમ દર્શનાર્થે ભગતસાહેબને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ભવનમાં લાવ્યા હતા. અનેક મિત્રો, સાહિત્યકારો, બૌદ્ધિકો, કવિઓની પેઢીઓ, શિષ્યોની પેઢીઓ, પત્રકારો... કેટકેટલાં ઊમટયાં હતાં અંતિમ દર્શનાર્થે !

(‘જતાં જતાં કહીશ : ન અન્ય સ્વપ્નો ભલે ફળ્યાં,
મારું મોટું સદ્ભાગ્ય મને આવા મિત્રો મળ્યા.’)

(ધીમા અવાજે મૂકેલ CDમાંથી રવીન્દ્રસંગીતના સૂર વહેતા હતા...)

ભારે પગે, ભીના હેયે હું પહોંચ્યો ભગતસાહેબ પાસે, અંતિમ દર્શન... અંતિમ વંદન... (પગે લાગીએ એ ભગતસાહેબને ગમતું નહિ..)

સૌમ્ય, પ્ર-શાન્ત ચહેરો, સ્વચ્છ સ્વચ્છ, ચહેરા પર પીડાની એક પણ રેખા નહિ, જાણે પોઢ્યા હોય ચિર નિદ્રામાં...

‘રે મૃત્યુને શયન નીંદર આજ મીઠી !’

*

‘વિદાયવેળા નવ કો વ્યથા હડે !’
નિ:શ્વાસ ના, નીર ન હોય નેણમાં.,
ના મ્લાન એકે મુખરેખ,

... ..

હો ધન્ય સૌ માનવલોકમેળા,
કૃતજ્ઞતા માત્ર વિદાયવેળા !’

ભગતસાહેબનાં ચરણ પાસે પહોંચ્યો... મોટી થાળી ભરેલાં ગુલાબમાંથી એક ગુલાબ લીધું... ભગતસાહેબના ચરણ પર અર્પ્યું. ભગતસાહેબે રિલ્કેને આપેલ અંજલિકાવ્ય (રિલ્કેનું મૃત્યુ) મનમાં રમી રહ્યું -

‘ગુલાબ અર્પ્યું નિજ પ્રેમપાત્રને
ને શૂળકે કંટકની સહીને,

... ..

મ્હેકી રહ્યો જીવનનો જ અર્થ :
ના મૃત્યુ કોઈ કદી ક્યાંય વ્યર્થ !’

પછી વી. એસ. હોસ્પિટલ પાછળના સ્મશાનગૃહે. ઈલેક્ટ્રિક સ્મશાનના દરવાજા પાસે ભગતસાહેબને સુવાડ્યા. (કર્મકાંડની કોઈ વિધિ નહિ.) નજર છેલ્લાં દર્શન કરી રહી... વિશ્વકોશમાં છેલ્લે ભગતસાહેબને સાંભળેલા, કાવ્યપઠન કરતા, એમનો એ કવિસ્વર સ્મરણમાં ઊભરાયો —

‘લાવો તમારો હાથ, મેળવીએ’

... ..

‘આપણા આ હાથ કેળવીએ !’

મનમાં થયું, આ ક્ષણે એમની પંક્તિ ઉચ્ચારીને જો હું હાથ લંબાવું તો ભગતસાહેબ પણ જરૂર હાથ લંબાવે !

શબ ઈલેક્ટ્રિક સ્મશાનમાં સરક્યું...

ભગતસાહેબ, નિરંજન ભગત રહ્યા બહાર...

ઈલેક્ટ્રિક સ્મશાનની ઝાળમાં એમનો દેહ પંચભૂતમાં વિલીન થવા લાગ્યો...

‘ત્રણે કાળને હેંચે મારે ઝાળ બનીને છાવું !

મારે એક અગનગીત ગાવું !’

*

‘કાળની કેડીએ ઘડીક સંગ,

રે ભાઈ, આપણો ઘડીક સંગ.,

આતમને તોય જનમોજનમ લાગી જશે એનો રંગ !

... ..

એકબીજાને જીતશું, રે ભાઈ, જાતને જાશું હારી !

ક્યાંય ન માય રે એટલો આજ તો ઉરને થાય ઉમંગ !’

નિરંજન ભગત સાથેના ‘ઘડીક સંગ’નો અંત હોઈ શકે ?! ના; ચિરંજીવ એનો રંગ !

*

પૂજાપાઠ ન કરનાર, મંદિરમાં ન જનાર, ‘ભગવાન સાથેનો સંબંધ ખાનગીમાં વિચાર રૂપે કે જાહેરમાં વાણી અને વર્તન રૂપે’ વ્યક્ત ન કરનાર, ‘એકાન્તમાં જાત પાસે કે બહાર કોઈની પાસે કદી અકારણ ઈશ્વરનું નામ’ નહિ ઉચ્ચારનાર, પોતાને ‘આધુનિક ઔદ્યોગિક નગરનું’, ‘વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના સંતાન’ તરીકે ઓળખાવનાર ભગતસાહેબનો જન્મ તા. ૧૮-૫-૧૯૨૬ના રોજ અમદાવાદમાં. વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધનું અમદાવાદ નગર કેવું હતું ?! ભગતસાહેબના જ શબ્દોમાં જોઈએ —

‘સાબરમતીના પૂર્વ તટ પર મિલો ને પશ્ચિમ તટ પર રૈંટિયો. એક યંત્રની ચીમનીમાંથી કાળા ધુમાડાના ગોટેગોટા તથા વ્હિસલોની તીવ્ર તીક્ષ્ણ ચીસો અને અન્ય યંત્રની ત્રાકમાંથી શુભ્ર સુતરના તાર તથા પ્રેમના મંત્રનું મૂઠુંમધુર ગુંજન.’

યંત્ર અને મંત્ર વચ્ચેનો સંઘર્ષ અને સમાધાન અને આહ્વાન એ ભગતસાહેબના જીવનનો તેમજ કવિતાનો સમાજસંદર્ભ, યુગસંદર્ભ રહ્યો છે.

ભગતસાહેબ ભલે ઈશ્વરને નકારે પરંતુ ‘છંદોલય’નો અદ્ભુત વારસો એમને જીન્સ થકી, પરિવાર તથા આસપાસના ભક્તિમય પરિવેશમાંથી સાંપડ્યો છે જે પછીથી કવિતાના અભ્યાસ થકી વિકાસ પામ્યો. કુટુંબની અસલ અટક ગાંધી હતી પણ પિતામહ હરિલાલ ભજનમંડળીમાં સક્રિય હતા આથી સહુએ એમને ‘ભગત’નું લાડકું નામ આપેલું. જે વંશજોની અટકમાં પરિણમ્યું. પટારામાં પડેલાં પિતામહનાં મંજરા-કરતાલ ને કાંસીજોડાની સામગ્રી પર નાનકડા નિરંજને હાથ અજમાવેલો. દાદીમા જેકરબા રોજ રાતે હીચકે બેસીને નિરંજનને ખોળામાં સુવાડીને આપ્યાનો ગાતાં. જીવનની શરૂઆતનાં દસ વર્ષ કાળુપુરમાં દોશીવાડાની પોળમાં સાચોરાના ખાંચામાંના બાપદાદાના ઘરમાં ગાળેલાં. ત્યાં પાસેના ખાંચામાં મોટું વૈષ્ણવમંદિર. એમાં તેઓ સાતતાળી ને સંતાકૂકડી રમતા ને રાજભોગની પત્રાળી જમતા. રોજેરોજ એ વૈષ્ણવમંદિરમાં થતાં ભજનકીર્તન, હવેલીસંગીત, રોજરોજનાં દર્શનો, ઋતુએ ઋતુના ઉત્સવો, અબીલ-ગુલાલનાં રંગ-ઉમંગો ને અત્તરની માદક સુગંધ, ઘીથી મઘમઘ ખાસાપૂરી અને સાકરથી રસબસ ઠોરનો સ્વાદ — આ બધું જાણે-અજાણે એમની ચેતનામાં ઊતરતું જતું, લલિત લયસ્વરો એમની કણચેતનામાં રોપાતા જતા... કહો કે નાનપણથી જ એમની ચેતનામાં ‘છંદોલય’ આકાર ધારણ કરતો જતો. ઘરમાં અનેક વિલાયતી રમકડાંની સાથે લાલજીની મૂર્તિ પણ હતી, જે એમને માટે માત્ર એક રમકડું જ હતી. આમ છતાં, એમના એક ગીતમાં હરિ સાથેની લીલા કેવી લીલયા પ્રગટ થાય છે ! —

‘હરિવર મુજને હરી ગયો !

મેં તો વ્હાલ કીધું ન્હોતું ને તોયે મુજને વરી ગયો !’

એમના કાકા રામહરિ ભગત અંગ્રેજી સાહિત્યના તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તથા કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના પરમ મિત્ર હતા. લંડન જઈને તેઓ બેરિસ્ટર થયા હતા પણ પરત આવ્યા બાદ ત્રીસની વયે ક્ષયરોગથી અવસાન પામ્યા. ભગતસાહેબના જન્મપૂર્વેની આ કુરુણ ઘટના હતી; પરંતુ ભગતસાહેબને કાકા રામહરિ ભગતનો અમૂલ્ય વારસો મળેલો - વિલાયતી કપડાં, એક પટારામાં ત્રણસો જેટલાં અંગ્રેજી સાહિત્યનાં પુસ્તકો અને લંડનનો એક મોટો પુસ્તિકાકાર નકશો ! નાનપણમાં તેઓ એ નકશો વારંવાર ખોલીને લંડનના અસલ રાજમાર્ગો પર પદપ્રવાસનાં સ્વપ્નાં જોતાં. પછીથી તો લંડન તથા પેરિસના ઘણા પ્રવાસો થયા.

પ્રાથમિક શિક્ષણ કાળુપુર મ્યુનિસિપલ શાળા નં. ૧માં. પિતાજી બહારગામ જાય ત્યારે ચાર-આઠ આના કે રૂપિયો આપતા એમાંથી તેઓ શાળા સામેની દુકાનમાંથી પુસ્તકો ખરીદતા. (શાળા નજીક વેચાતાં આથેલાં આમળાં, ચણીબોર, કે ગોરસ આમલી નહીં.) પિતા પાસેથી ઉગ્ર મિજાજ અને ઊંચો અવાજ વારસામાં મળેલા ને માતા પાસેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર અને મરોડદાર સુંદર અક્ષરોનો વારસો મળેલો. એમના અક્ષરો પર ઉમરની ખાસ અસર પડી નહોતી. છેક સુધી સુંદર મરોડદાર અક્ષરો રહેલા.

કાકાના અવસાન પછી કસ્તુરભાઈના કુટુંબમાં એમના પિતાનું પરિવારજન તરીકેનું સ્થાન હતું પણ પછી કોઈ કારણે સંઘર્ષ થયો ને પિતાએ ગૃહત્યાગ કર્યો. ત્યારે તેઓ માત્ર દસ વરસના હતા. ત્યારથી તેઓ જેમ કવિતામાં શૈશવ તેમ જીવનમાં પિતા શોધતા રહ્યા. બત્રીસ વર્ષની માતા ત્રણ સંતાનો સાથે પિયર આવી. પિયરમાં પાંચ નાના ભાઈઓ અને પાંચ ભાભીઓના વિશાળ હિન્દુ સંયુક્ત કુટુંબમાં દસ વર્ષના નિરંજનને એકાન્ત અને એકલતાનો પ્રથમ અનુભવ થયો, જે છેવટ સુધી રહ્યો; પછી નગરના ટોળામાં (અમદાવાદ, મુંબઈ, લંડન, પેરિસ) એકાન્ત અને એકલતાનો અનુભવ તીવ્રતર થતો ગયો — એકાન્તમાં જીવવાનું અને એકલતાને જીરવવાનું શક્ય, સહ્ય બન્યું એમ. જે. પુસ્તકાલયના કારણે. ‘વાંચવું, વાંચવું ને બસ વાંચવું.’ ‘વિચારવું, વિચારવું ને બસ વિચારવું.’ ભગતસાહેબે કેફિયતમાં નોંધ્યું છે —

‘આમ, મોસાળમાં કુટુંબનાં પંદરેક સભ્યોની વયમાં વસવાનું અને લાઈબ્રેરીમાં એકાંત અને એકલતામાં વસવાનું. એથી હૃદયનો વિસ્તાર અને બુદ્ધિનો વિકાસ એ બંનેને માટે અવકાશ હતો. સદ્ભાગ્યે, હૃદય અને બુદ્ધિ વચ્ચે સમતુલા રચાતી આવતી હતી. એથી જીવનમાં એક પ્રકારની તટસ્થતા હતી. પછીથી જીવનભર આ એકાંત અને એકલતાને સભર અને સમૃદ્ધ કરવાનો મેં કવિતામાં પ્રયત્ન કર્યો છે, નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો છે.’

માધ્યમિક શિક્ષણની શરૂઆત પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમાં, પછીનાં છ વરસ નવચેતન હાઈસ્કૂલમાં. ત્યાં એમને અમુભાઈ પંડ્યા (સુન્દરમ્ના સહાધ્યાયી અને પાઠકસાહેબના વિદ્યાર્થી) જેવા શિક્ષક મળ્યા. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને કાવ્ય રચવા પ્રેરતા. ‘પૂર્વાલાપ’નાં કાવ્યોના ભાવવાહી પઠન દ્વારા એમણે પિંગળ ભણાવ્યું હતું. (ભગતસાહેબ જેવું કાવ્યપઠન મેં કદી સાંભળ્યું નથી.) કાન્તનો ‘પૂર્વાલાપ’, બાળાશંકરનો ‘કલાન્ત કવિ’ તથા બલવંતરાયનો ‘ભણકાર’ એમના ‘પ્રિયમાં પ્રિય’ કાવ્યસંગ્રહો હતા. ઘરે સંસ્કૃતનો તથા શાળામાં ફ્રેન્ચનો અભ્યાસ. રવીન્દ્રનાથના અવસાન પછી, અંગ્રેજીમાં એમણે ‘ગીતાંજલિ’નું વાચન કર્યું. ત્યારબાદ એમણે અંગ્રેજીમાં સો ગદ્યકાવ્યો રચેલાં. સ્વપ્રયત્નથી તેઓ બંગાળી શીખ્યા. બંગાળીમાંય એમણે એક-બે કાવ્યો રચ્યાં. પછીથી ગુજરાતીમાં, માતૃભાષામાં જ કાવ્યો રચ્યાં. તેઓ હાઈસ્કૂલમાં હતા ત્યારે ખાદી પહેરતા, રૈંટિયો કાંતતા. ૧૯૪૧માં તેઓ બારડોલી આશ્રમમાં રહેલા; સત્યાગ્રહ સરઘસમાં લાઠીમારમાં જમણા હાથનું હાડકું ભાંગેલું. પછીથી કુટુંબનો જમણો હાથ ન ભાંગે એ પસંદ કરેલું. કુટુંબપ્રેમ એ જ એમનો રાષ્ટ્રપ્રેમ અને વિશ્વપ્રેમ.

‘કુમાર’ની ‘બુધસભા’માં તથા ભદ્રમાં ગતિ-રેખા કાર્યાલયમાં તેમનું ઘડતર થવા લાગ્યું. રાજેન્દ્ર શાહ તથા જયંતિ દલાલના સાંનિધ્યમાં તેઓ ‘સાહિત્યના એક વિશાળ જગતના રાજમાર્ગ પર રમતા-ભમતા’ થયા. પ્રિયકાન્ત, હસમુખ, નલિન, બી. કે. મજૂમદાર, એસ. વી. દેસાઈ સાથે આત્મીય મૈત્રી થઈ. એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં એસ. આર. ભટ્ટ મળ્યા. ‘કાન્તના અનુસંધાનમાં’ એમનો ‘પ્રિયમાં પ્રિય કવિ’ કીટ્સ. બે વર્ષ બી.એ.નો અભ્યાસ મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં. ત્યાં ‘પુચ્છ વિનાની મગરી -

મુંબઈ નગરી’ એમની સર્જકચતનામાં ઊતરવા લાગી. એમ.એ.નો અભ્યાસ એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં. અમદાવાદની વિવિધ કોલેજમાં અધ્યાપન કર્યું. ૧૯૪૮થી ૧૯૬૦ના ગાળામાં રજાઓમાં મુંબઈના રાજમાર્ગો અને ગલીઓમાં ખૂબ રખડ્યા. એકાન્ત અને એકલતાનો અનુભવ સૂક્ષ્મતર થતો ગયો, જે ‘પ્રવાલદ્વીપ’માં પ્રગટ થયો. મુંબઈમાં એમને રાજેન્દ્ર, મડિયા, હરિશ્ચંદ્ર અને બલવંતરાય મળ્યા. ભગતસાહેબે નોંધ્યું છે –

‘હરિશ્ચંદ્રને કારણે એમની અંગત લાઈબ્રેરીમાં વિશ્વકવિતાનો પરિચય થયો. એમાં સૌથી વધુ પ્રિય રિલ્કે અને સૌથી વધુ આત્મીય બોદલેર.’ પછીથી તો પેરિસમાં બોદલેર જે ઘરોમાં વસ્યા હતા તે ઘરો જોયાં તથા તેઓ જે રાજમાર્ગો અને ગલીઓમાં રખડ્યા હતા ત્યાં રખડવાનુંય સૌભાગ્ય એમને મળ્યું. ૧૯૮૨માં લંડન, પેરિસ, રોમ અને એથેન્સમાં અઢી મહિનામાં હજારો માઈલનો એમણે પગપાળા પ્રવાસ કરેલો ને ત્યારબાદ અનેક વાર લંડન અને પેરિસનો પ્રવાસ. કેફિયતમાં ભગતસાહેબે નોંધ્યું છે –

‘માનવટોળું - અસ્થિર, અમૂર્ત, અનામી, અરૂપ માનવટોળું એનો મને કેફ છે, નશો છે. મારે માટે ટોળાનું પણ એક mystique – રહસ્યદર્શન – છે. હું ટોળામાંનો નથી, પણ ટોળામાં ટોળામાં છું હું એકસાથે આસક્તિ અને અનાસક્તિનો અનુભવ કરું છું. ક્યારેક ‘અણજાણ્યા’નો કે ‘અણચિંતવ્યા’નો અનુભવ કરું છું. ટોળામાં કારણ વિના, કામકાજ વિના રખડું છું. આ મારો નિષ્કારણ, નિષ્કામ પ્રેમ છે, એકાંત અને એકલતામાં ટોળું અને ટોળામાં એકાંત અને એકલતા – આ મારો સ્થાયી ભાવ છે.’

૧૯૫૭માં આધુનિકતાની અને નગરકાવ્યોની શરૂઆત થઈ પેરિસમાં. ગુજરાતીમાં આધુનિકતાની અને નગરકાવ્યોની શરૂઆત થઈ ભગતસાહેબથી. ૧૯૪૬થી ૧૯૫૬ના દસ વર્ષમાં ‘પ્રવાલદ્વીપ’નાં આધુનિક નગરકાવ્યો રચાયાં. બોદલેરનાં નગરકાવ્યોમાં પેરિસ – એક આધુનિક નગર; તો ભગતસાહેબના ‘પ્રવાલદ્વીપ’નાં ૧૬ કાવ્યોનો વિષય છે મુંબઈ, એક આધુનિક નગર. ભગતસાહેબમાં આપણે એક જીવતું-શ્વસતું ‘વિશ્વનગર’ ભાળી શકીએ. અમદાવાદ, મુંબઈ, પેરિસ, લંડન શહેરો એમની ચેતનામાં વસ્યાં છે. એમનાં નગરકાવ્યોમાં આપણે ‘મુંબઈ’ નિમિત્તે એક આધુનિક ‘વિશ્વનગર’નું દર્શન કરી શકીએ - આધુનિક નગરના અને આધુનિક મનુષ્યના આગવા, વિલક્ષણ કરુણ સાથે. આધુનિક જીવનની અને આધુનિક નગરની absurdity આ કાવ્યોના આંતરવહેણમાં વહે છે. ગુજરાતીમાં લખાયેલાં એબ્સર્ડ નાટકો કરતાંય તીવ્રતર રીતે આ absurdity ‘પાત્રો’માં વ્યક્ત થાય છે. વિધિની વક્તાની પરાકાષ્ટા સાથે, મનુષ્યનિર્મિત વક્તાની પરાકાષ્ટા સાથે, ‘કરુણ કટાક્ષ’ની; કહો કે ‘કરુણ હાસ્ય’નીય પરાકાષ્ટા ‘પાત્રો’માં છે. સત્યજિત રે જેવા કોઈ દિગ્દર્શક ‘પાત્રો’ના આધારે ‘short film’ પણ સર્જ શકે તેવી શક્યતાઓ ‘પાત્રો’માં છે. ભગતસાહેબે ‘પાત્રો’ને એક એબ્સર્ડ નાટક કહ્યું છે.

ગૌરવ પુરસ્કારના પ્રતિભાવ રૂપે ‘પ્રવાલદ્વીપ’ વિશે ભગતસાહેબે જે કહેલું એમાંથી થોડુંક –

“ ‘પ્રવાલદ્વીપ’ એટલે પરવાળાનો ટાપુ, આમ શીર્ષકમાં જ કરુણ કટાક્ષ છે.”

“મુંબઈ ચિત્તની એક અવસ્થા છે, સંવેદના છે.”

“આ કાવ્યોમાં એકલા, અટૂલા મનુષ્યના ચિત્ત પર, સંવેદન પર મુંબઈનાં સ્થળ, કાળ અને પાત્રોનો પ્રભાવ અને પ્રત્યાઘાત છે. ‘પ્રવાલદ્વીપ’નાં કાવ્યો ચિન્તનોર્મિકાવ્યો છે.”

‘પાત્રો’ના ‘કરુણ હાસ્ય’ વિશે ભગતસાહેબે નોંધ્યું છે –

‘આ હાસ્યમાં કરુણનો તિરસ્કાર કે બહિષ્કાર નથી, બલકે કરુણનો આવિષ્કાર અને પુરસ્કાર છે. આ હાસ્ય કરુણને અતિક્રમે છે, કરુણથીયે વિશેષ કરુણ છે. એમાં અશ્રુને અવકાશ નથી, કારણ કે અશ્રુમાં આશા અને અપેક્ષા હોય છે, આશ્વાસન હોય છે, અહીં તો અતલ નિરાશા ને નિર્વેદ છે, નિ:શેષ નિ:સારતા અને નિરર્થકતા છે.’

‘પાત્રો’માં બોલચાલની ભાષામાં લય, લહેકા, લહેજા, લઢણ, કાકુઓ તથા વક્તા ઉપસાવવા માટે પ્રાસયુક્ત પરંપરિત હરિગીત સાનુકૂળ નીવડ્યો છે. આ હરિગીત માટે ભૃગુરાયે કહેલું, ‘ગુજરાતી કવિતામાં આવો હરિગીત વાંચ્યો નથી. આ કાવ્યમાં હરિગીતનો ઉદ્ધાર થયો છે.’ કાન્તની જેમ ભગતસાહેબમાં પણ છંદો આગવો ઉઘાડ પામે છે.

‘પ્રવાલદ્વીપ’નાં કાવ્યોમાં આધુનિક નગરની યાંત્રિકતા અને આધુનિક મનુષ્યની એકવિધતાને તીવ્રતર કરવા માટે પ્રાસયુક્ત પરંપરિત ગુલબંકી છંદ પણ માત્ર ભગતસાહેબ જ યોજી શકે તેવો આગવો છે.

‘પ્રવાલદ્વીપ’ અગાઉ ‘અલ્પવિરામ’ (૧૯૫૪)માંના ‘એકસુરીલું’ લઘુકાવ્યમાં પણ આધુનિક નગરની અને આધુનિક મનુષ્યની એકવિધતા વિલક્ષણ રીતે ધ્વનિત-વ્યંજિત થાય છે -

એકસુરીલું

એ જ તેજ

એ જ ભેજ

એ જ સેજ

એ જ એ જ

એ જ બે પગા

લગા લગા લગા લગા...

(‘છંદોલય’, બી. આ. ૧૯૯૭, પૃ. ૧૫૬)

ભગતસાહેબ પાસેથી ‘પારેવાં’, ‘ઘડીક સંગ’, ‘ઘરતીની પ્રીત’, ‘હરી ગયો’, ‘એટલો રૂહેજે દૂર’, ‘લટને લહેરવું ગમે’, ‘આષાઢ આયો’, ‘પથ્થર થર થર ધ્રૂજે’, ‘ચાલ, ફરીએ’, ‘હું ફરવા આવ્યો છું’ જેવાં ગીતકાવ્યો; ‘શ્વેત શ્વેત’ જેવાં છાંદસ ગીતો, ‘કરોણિયો’, ‘મોર’, ‘પિતા-’ જેવાં સોનેટકાવ્યો; ‘મન’, ‘મુંબઈનગરી’, ‘ઝૂમાં’, ‘એકવેરિયમમાં’, ‘પાત્રો’, ‘ગાયત્રી’, ‘હાથ મેળવીએ’, ‘ઘર’, ‘પૂંઠે પૂંઠે’ જેવાં કાવ્યો

મળ્યાં છે. ભગતસાહેબમાં સમકાલીન સમયની સભાનતા — the sense of one's own age તો હોય જ હોય, પણ ભગતસાહેબમાં આવનારા સમયની, આવનારા યુગનીય તીવ્ર સભાનતા હતી.

*

ભગતસાહેબને ‘કુમાર’ ચંદ્રક, નર્મદ ચંદ્રક, રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક, સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી પારિતોષિક, કાવ્યમુદ્રા એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા હતા.

આ ક્ષણે થાય છે, ભગતસાહેબ શું ‘બસ ફરવા’ આવ્યા’તા?! ના; કામ આપશું કરવા આવ્યા’તા; ‘ગીત પ્રેમનું’, ‘મંત્રકવિતા’ આ પૃથ્વીના કર્ણપટે ધરવા આવ્યા’તા; ફરવા આવ્યા’તા ને માર્ગમાં જે જે મળે તેને હૃદયનું વ્હાલ ધરવા આવ્યા’તા; ‘ગહન મૌનમાં મનવ્યથા’ સહેવા આવ્યા’તા; ચૂમી થકી આગની ને રાગની ભૂમિને એક કરવા આવ્યા’તા; જાતને હારીને એકબીજાને જીતવા આવ્યા’તા., આષાઢમાં ‘નેણનાં નીરમાં મનનો તે માઢ’ ગાવા આવ્યા’તા; ‘પુચ્છ વિનાની નગરી’ - મુંબઈ નગરી તથા પેરિસ, લંડનમાં રખડવા આવ્યા’તા; એકવેરિયમમાં તરતી, ન પાછલી જિંદગી સ્મરતી — માછલીને વક્તાપૂર્વક કરુણાપૂર્વક નીરખવા આવ્યા’તા; ‘કવિ’, ‘ફેરિયો’, ‘ભિખારી’, ‘વેશ્યા’, ‘પતિયો’ જેવા પાત્રો થકી આધુનિક નગરની તથા આધુનિક મનુષ્યની absurdity બતાવીને ‘મંત્રકવિતા’ ચીંધવા આવ્યા’તા; સહુની સાથે હાથ મેળવવા - કેળવવા આવ્યા’તા; ‘ગાયત્રી’ થકી મનુષ્યમાત્રને જીવનની પરાકાષ્ટારૂપ પરમ સાર્થકતારૂપ ઈચ્છામૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય તેવી સૂર્યને પ્રાર્થના કરવા આવ્યા’તા...

ભગતસાહેબને ‘પ્રણામ’ કરીને વિરમું એ એમને નહીં ગમે; આથી અંતે, ભગતસાહેબ સાથે હાથ મેળવું છું અને એ થકી નગરવિશ્વ સાથે, તથા વિશ્વનગર સાથેય હાથ મેળવું છું; ને લય-તાલ-સૂર મેળવવા મથું છું ‘મંત્રકવિતા’ સાથે...

૧૫-૨-૨૦૧૮

□

સાભાર સ્વીકાર

સૂરજની બહેન : હરીશ નાયક, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૪૮, રૂ. ૨૭૦, નાનાં માટે નાનાં નાટક : ચિત્રુ મોદી, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૬૨, રૂ. ૧૨૦. મઝા પડી ભૈ મઝા પડી : ઋતુરાજ રાહોડ, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૫૬, રૂ. ૧૦૫. શૈશવના ટહુકા : વિનોદ જાની, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૪૪, રૂ. ૮૦. ફૂલડાં રંગરંગીલા : જગદીશ ભટ્ટ, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૪૭, રૂ. ૧૦૦.

બે કાવ્યો | રાધેશ્યામ શર્મા

૧. ચાહ

પીધી	ડાઘ
કે	જાય
તળાવમાંથી	નહીં
બકરી	આબરૂનો
વાઘ	સવાલ
નીકળી	પ્રાયમસની
કળીની	જયોત જેમ
ફોતરી	ઊભો
ફૂંઉં	થઈ
કરી	બ્લાસ્ટની
ઉડાડે	બીક
ચહેરા	બતાડે
નેપકિનથી	ભખ્ખ
લૂછવા	ભખ્ખ
પડે	ભપક
પરંતુ	ભપક...

૨. સંવાદ

સાથે	હથેળીમાં
શો	સખળ
વાદ	ડખળ
કે	ખૂજલી
વિવાદ	ઊપડે
નાટક	પણ
સિનેમા	ખરજવું
ટીવી	ના
સંવાદોને	થાય
મોજાંની	પડઘા
માફક	પડે
ઉછાળે	પણ
પાત્રો	દિલમાં
દર્શકો	ડાઘા
એમાં	ના
સ્નાન	જડે.
કરે	
તાળીઓ	
પાડે	

પાંચ હાઈકુ | આરતી પરીખ

૧	૨	૩
નાહી ધોઈને	છત ટપકે	પક્ષીની ચાંચે
ચળકે ઈમારતો	બાપુની છબી સામે	શિશિરે કૂણો રે'તો
વર્ષા ઋતુમાં	છત્રી સાંધે બા	તડકો ચીખે
૪	૫	
ગામ હંફાવી	ભરબપોરે	
ભાદરવી તડકો	કોયલ ટહુકાર	
પીપળે હાંફે	ટાઢક વળે	

સંસૃતિ: ચાર ગઝલ | લલિત ત્રિવેદી

૧. ત્વયાવિન્યાસની હું ભુલભુલામણીઓ મધુર

ત્વયાવિન્યાસની હું ભુલભુલામણીઓ મધુર...
લલિતદાસ, ક્ષમા કર, હું સ્પર્શરસથી પ્રચુર!
અનંતભોગી હું વિલસું ત્વયાલયે ચક્રૂર...
લલિતદાસ, ક્ષમા કર, મને શું સ્પર્શે તૂર!
હું ઘોર સ્પર્શઘન ત્વયાઓનું અરણ્ય અભેદ...
લલિતદાસ, ક્ષમા કર, હું રહી ગયો છું અ-સૂર!
વહે જ્યાં મારા ધખતા ઓજ કે આ જંગલમાં...
લલિતદાસ, ક્ષમા કર, કે બ્લેકી જાય મયૂર!
સુરાહીઓ આ ત્વયાની... ત્વયાની મોહિની...
લલિતદાસ, ક્ષમા કર, હું ત્વયાતુર અસુર!
નહિ તો હું સુખડ-શરીરનો મંજુલ ધ્વનિ...
થયું શું એવું કે હું થૈ ગયો સુધાથી દૂર!
નહિ તો હું અધૂરી રહી ગઈ તપસ્યાઓ...
હું કોઈ કાળે હવનહોમમાં રહેલ કસૂર?
નહિ તો રામસાગર હું અઘોર રાત્રિનો...
નહિ તો હું લલિતદાસ સૂરદાસી સૂર...

૨. આ જગ્યામાં

હું ધીર, ધીર ચમત્કાર છું આ જગ્યામાં
હે પીર! તારો આવિષ્કાર છું આ જગ્યામાં!
દુવારે બેઠો હોઉં એમ તનમાં બેઠો છું...
હું રાત્રિલેમ્પનો સૂનકાર છું આ જગ્યામાં!
લલિત-નિ:લલિત વચ્ચેનો આ ચંદ્ર અનંત...
સબદ છું, તારો હું ઉદ્ધાર છું આ જગ્યામાં!
રહી અહીંનો અહીં ક્યાંનો ક્યાં વહી ગયો છું...
મને કહેવા દો, જગ્યા પાર છું આ જગ્યામાં!
લલિત શું કરી શકશે મને મલિન હવે...
ત્વગર્ષિ! આગે વણ્યો તાર છું આ જગ્યામાં!

૩. તારું નામ

નિગહબાની ને નિગરાની
મહર છાની, તડપ છાની !

તો મુફલિસીય પણ ફાની
બની જાશે જો મિજબાની !

જડી બુદબુદમાં મોકાની
તને મળવાની આસાની !

ગુપત ! લખવું છે તારું નામ
કલમ પણ થૈ છે લોબાની !

સબર મારગે, મત પૂછ —
— તરસ શાની, પીરા શાની !

તરી ગૈ લૂણની પૂતળી
સમંદર સાતકે પાની !

કલમ બોળી છે આતશમાં
લલિત, શાની પરેશાની !

૪. શરીર વગર

વિલાસપુરનો આકંઠ રસવિભોર કુંવર
શરીર અજવાળી માણે ખરાખરીનો પ્રહર !

નહિ તો ઉપવનો ને દ્રાક્ષમંડપોથી સભર—
— શરીર ચોળી, છે આરૂઢ ઘરની શિખા પર !

હે ભરથરી ! તો એને અમરાફળની શું છે તમા ?
શરીર પર છે એક ચરણ ને બીજો ઠેઠ અધ્ધર !

પછી તો હાથ પણ રણક્યા ને થૈ ગ્યા મંજીરાં
શરીર પેટાવ્યું તો ખ્ડોંચી છેલ્લી ટૂકે ટશર !

કદી હરણ છે ચપળ તો કદીક ઐરાવત
સળીના ધૂપે મૂઢુલ બાંધ્યો છે તને, હે પ્રખર !

સુવર્ણકાર... ઝભ્ભાકાર... હૈયાતી... હતપ્રભ...
કહી દીધું છે એણે રહીશ હું શરીર વગર...

બે કાવ્યો | શ્રીકાન્ત શાહ

૧. તેમ છતાં...

ત્રીજો માળ... ૩૦૪ નંબરનો ફ્લેટ
સુકાઈ ગયેલાં... સજ્જડ પગથિયાંની
સીડી
અડધો ઊગેલો એક નીંભર લીમડો અને
ડૂચો વાળીને ફેંકી દીધેલા
થોડાક માણસોનો વસવાટ
મેં ક્યારેય ૩૦૪ નંબરની
ચોરસ પ્લેટને લૂછી નથી કે
મારા નામની 'નેઈમ-પ્લેટ' સામે
ઊભા રહી ઊંડા શ્વાસ લીધા નથી.
તેમ છતાં ૩૦૪ નંબરનો હું
આજે... એસિડિટીથી પીડાતી
બાલકનીમાં ઊભો રહી
ઘરના કોક ખૂણામાંથી ઊડતી
ધોળા વાળની કેટલીક ચીસોને સાંભળતો
ન્યૂઝ-પેપરના છેલ્લા પાનાની જેમ
પથરાયેલા શહેરને જોતો...
બંધ મુઠ્ઠીમાં એકાદ કેન્સરને સંતાડી
વિચારું છું...
તમે કેમ ક્યારેય મને જોયો નથી ?
તમે કેમ મને મળ્યા નથી ?

૨. અડી લીધું

ચાલ ! હવે હું રમતાં રમતાં
મરી લીધાંનો...
જીવી લીધાંનો
થપ્પો મારી
ધિંગામસ્તી કરતો કરતો...
કોક ખૂણાના
કોક ઝાડને... છેલ્લમ છેલ્લું
અડી લઈ...હું...

મસ્તી | રાધિકા પટેલ

મારે જોવો છે
સૂર્યને
ગબડી પડતો !
ટેકો હટાવી દઉં ?

પર્વત બેઠો છે
પલાઠી વાળી
કોઈ સાધુની માફક.
રટ્યા કરે છે, મનમાં —
ઝરણ શ્લોક...!
સળી કરવાનું મન થાય છે
કાન ક્યાં હશે એના ?

બ્રેક વગરની ગાડી જેમ દોડતી આ નદી—
પેટ્રોલ ક્યાં ભરાવતી હશે...?
આજે તો એને રેસમાં હરાવી જ દઉં;
ખેંચી લઉં ટાંટિયો—
છે ક્યાં ?

દરિયો
ઘસઘસાટ ઊંઘમાં
ચત્તોપાટ થઈને પડ્યો છે.
શ્વાસમાં લીધા કરે
અને બહાર કાઢ્યા કરે—
મોજાં...!
એનાં નસકોરા બંધ કરવાં છે;
એનું નાક ક્યાં ?

સાભાર સ્વીકાર

સંસ્કારને ઉજાગર કરતી પૌરાણિક કથાઓ : પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૭+૫૨, રૂ. ૧૦૫. સંસ્કારવંતી પૌરાણિક કથાઓ : પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૭+૪૮, રૂ. ૧૦૦. શુભ આશિષ માગું : દેવજી ત્રિ. થાનકી, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, પૃ. ૬+૧૦૬, રૂ. ૧૮૫.

બેસણું | શંભુપ્રસાદ જોશી

છાપું લઈ બેઠો — જાણ્યું :
વળી વધુ કેટલાંકે જગ થકી વિદા લીધી !
કાળપર્ણ આમ આમ ખરતાં જ રૂહેશે
અને ઊગશે કો' એક
જ્યારે નોંધ વિશે નિધનની
પાડ્યાં હશે નામઠામ મારાં સુધ્યાં !

બેસણાના બાજોઠે બેસાડ્યો હશે
ફોટો મારો, સુખડનો હાર અને
ધૂપસળી મોંઘીદાટ, દીવો ઘીનો
ટમટમ !

દીકરીઓ — વહુવારુ
સગાંવહાલાં નજીકનાં — બધાંય તે
દૂધધોળા ઝભ્ભાઓ ને
બગધોળી સાડીઓમાં
મ્હોરું સજી ગાંભીર્યનું
ગોઠવાઈ જશે — જાણે
ઢીંગલાંઓ ચાવીભર્યાં !

બેઠી હશે
(રહી હશે પાછળ તો)
શોક કેરી ખૂણે પડી ઢગલી શી !
આગળ થઈ હશે તો
પ્રશ્ન ક્યહાં ?
આગંતુક ઈતર તો
ઉભડક ઉભડક
દુઃખ કેરું
આવરણ કૂક કો' ઓઢી લો.
ગોઠવી ગોઠવી આવું કહેતાં હશે :
'ખૂબ સારા હતા, ભલા હતા બહુ,
પડી ખોટ પુરાશે ના !'
કોઈ ભલે સાંભળે, ના સાંભળે વા —
કેસેટય મૂકી હશે...
દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે...

ગોધલો

સુમંત રાવલ

પોષની કડકડતી ટાઢ વૈશાખની લૂ ઝરતી બપોર કે અષાઢનો ધોધમાર વરસાદ... આ ત્રણેય મોસમની મુસીબતો વચ્ચે પણ રે'માનભાઈની ઘાણીનો ગોધલો, આંખો પર ડાબલા હોવા છતાંય ડોકમાં બાંધેલો ટોકરો ટણ ટણ વગાડતો નવાળીમાં ગોળ ગોળ ચક્કર લગાવતો રહેતો, અટકી જતો કે તરત ટણટણ અટકી જતું અને રે'માનભાઈની સોટી સટ્ટ કરતી તેની પીઠ પર વાગતી એટલે તરત પગ ચાલવાનું શરૂ કરી દેતા... જોકે રે'માનભાઈને દયા આવતી. 'બીચારું મૂંગું પશુ ગોળ ગોળ ફરતું રહેતું અને તેના લીધે રે'માનભાઈની રોજીરોટીનું ચક્કર પણ ગોળ ગોળ ફરતું રહેતું. આ ઘાણીની આવક પર ઘર નભતું હતું. તેના લીધે પોતાના બે દીકરા ભણીગણી મોટા થઈ મુંબઈ રોજીરોટી કમાવા લાગ્યા હતા. ઘરવાળી મરિયમના મોજશોખ પૂરા થઈ શક્યા હતા અને હવે પાછલી ઉંમરે ઘાણી ચલાવનાર આ - મામદ.

આખા રતનપરમાં બધાંને ખબર હતી કે મામદ રે'માનઘાંચીની પોતાની ઔલાદ નહોતી. મામદ મરિયમની નાની બહેન શકીનાનો દીકરો હતો... શકીનાના શૌહર રહીમનો પાલનપુરમાં ઘેટાના ઊનનો મોટો કારોબાર હતો, પણ પાલનપુરમાં કોલેરા ફાટી નીકળ્યો અને મરિયમ તેનો ભોગ બની અલ્લાના દરબારમાં ચાલી ગઈ. એટલે રહીમે બીજા નિકાહ કરી લીધા... બીજી બૈરી મામદ પર ત્રાસ ગુજારતી હતી... મામદ હજુ છ-સાત વરસનો નાદાન બાળક હતો... એકાએક મામદ ગંભીર બીમારીનો ભોગ બન્યો. ખૂબ ઈલાજ કર્યો, પણ કારગત ન નીવડ્યો... તે એકલો ઉદાસ ઘરના ખૂણે બેસી રહેતો, અરે પોતાના બદન પર બેસતી માખો ઉડાડવા જેટલી તાકાત પણ નહોતી રહી. મરિયમે આ જોયું. પોતાની બહેન શકીનાની ઔલાદની આવી હાલત તે બરદાસ્ત ન કરી શકી. રહેમરાહે તે મામદને પોતાની સાથે રતનપર લઈ આવી... રે'માનભાઈ પણ રહેમોકરમ ઈન્સાન હતા. તેમણે મામદને છાતીયે વળગાડતાં કહ્યું, આજથી તું મારો ત્રીજો દીકરો...! બે ભાઈઓ સાથે તું સ્કૂલે ભણવા જા... પણ મામદ પરાણે ભણવા જતો હતો. મોટાભાગે તે મરિયમની ગોદમાં બેસી રહેતો હતો. રે'માનભાઈ ટોકતા, 'બીબી, તારા લાડકોડ મામદને બગાડી મૂકશે...'

'બિચારો દુઃખિયો છે...' બીબી કહેતી.

મામદથી મોટા બંને ભાઈઓ મેટ્રિક પાસ કરીને મુંબઈ ચાલ્યા ગયા. ઘાટકોપરમાં બંનેએ લોન લઈ ઓઈલ મિલ શરૂ કરી અને ત્યાં જ શાદીસુદા થઈને રોકાઈ ગયા.

જોતજોતામાં મામદ પણ જુવાન થઈ ગયો. બહુ ઓછાબોલા અને શાંત સ્વભાવના મામદને ગામનાં બધાં મમદુ કહેતા... મમદુ ધાંચી... રે'માનભાઈનું સ્થાન હવે મમદુએ લઈ લીધું. આખા ગામમાં તેલબીયાં પીલવાની એકમાત્ર ઘાણી હતી... હીરાવાળા ચોકના ખૂણે... ફળિયામાં ઘાણી અને ફળિયાની ચારે બાજુ ચાર ઓરડાવાળી ઓસરી, જેમાં એક ઓરડામાં મમદુ પડ્ડોપાથર્યો રહેતો હતો... વીસ વરસ થયાં, દાઢી-મૂછ ઊગી નીકળી છતાં પરણવાનું નામ લેતો નહોતો...

મમદુએ જૂની ઘાણી કાઢી નાખી અને બાવળના લાકડાની રાણપુરના સુથાર મિસ્ત્રી કારીગરને બોલાવી નવી ઘાણી તૈયાર કરી હતી. ઘાણીનું પરમાણ તૈયાર કરતાં પંદર દિ' લાગ્યા હતા. 'લઈય' 'માકડો' અને થાંભલી, બધું તૈયાર થતાં મહિનો વીતી ગયો... મમદુએ ગોધલો બદલી નાખ્યો, કચ્છમાં સિંધી પાસે જઈને નવો તાજોમાજો ગોધલો લઈ આવ્યો... મમદુ એની 'ચાકરી' પણ બહુ કરતો, ગોધલાનું નામ મમદુએ 'જબરો' રાખ્યું હતું. 'જબરા...' મમદુ એટલું કહે ત્યાં જબરો શિંગડા સાથે ડોકું હલાવે... તેની પીઠ પર હાથ ફેરવે ત્યારે તો એ છીંકોટા નાખવા લાગે... શરીરે હાથ ફેરવે ત્યારે ચામડી થરથરાવે અને પૂછું હવામાં ફંગોળવા લાગે...

ઘાણીની એક તરફ દબણ અને દબણ પર ગોઠવેલા ત્રણ મણના પથરાનો ભાર... જબરાના ગળામાં ધૂંસરી, આંખે ડાબલાં, અને પટામાં બાંધેલો ટંકોરો... જબરો ધીમે ધીમે પગલાં ભરે... ટંકોરો તણ તણ તણ વાગ્યા કરે... દબણ ગોળગોળ ફરતું રહે, પરમાણનું ચક્કર બખોલમાં ઘૂમરાય, દાણા પિસાય, અને નીચે ભૂંગળીમાંથી નાનું છોકરું મૂતરે એ રીતે તેલની ધાર શરૂ થાય, ખાલી ડબો ભરાતો જાય... પાવડી પર બેઠો બેઠો મમદુ હાથ વડે બહાર નીકળતા કૂચાને પિલાણમાં ધકેલતો જાય, લપનું લાકડું ગોળ ગોળ ફરતું માથા પાસે આવે ત્યારે માથું નીચું કરવું પડે...

રે'માનભાઈએ આપેલી સલાહ યાદ રાખી હતી. માંથુ લપ સાથે ન ભટકાય તેની કાળજી રાખવી. ફાતુ એટલે બખોલ... આ બખોલ ખાલી ન થઈ જાય એટલે તેમાં તેલીબિયાં હાથ વડે ઓરતાં રહેવાનું... અને નીચે ડબો ભરાય એટલે બીજો ખાલી ડબો ગોઠવી દેવાનો... ઊંઘવાનું નહીં, સતત જાગતા રહેવાનું... નવો નવો હતો ત્યારે ડોક રહી જતી હતી, રાતે પથારીમાં ઊંઘ નહોતી આવતી, ગરદનમાં પીડા થતી હતી... પણ પછી ટેવ પડી ગઈ... પીડા જતી રહી અને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી જતી.

જુવાન થતાં જ મમદુની ઊગી નીકળેલી ધારદાર મૂછો સામે જોતાં અમ્મીજાન મરિયમ મુસ્કરાવા લાગી... મારો મમદુ મરદ થઈ ગયો...

હા, હવે તેની શાદી કરી દો એટલે તમારા પરથી કામકાજનો બોજ ઊતરે! પાડોશણ સલમાએ કહ્યું ત્યારે મરિયમ વિચારમાં પડી ગઈ... 'શાદી ?'

'હા, શાદી હરકોઈ મરદ કરતા હોય છે...!'

મરિયમે જવાબ ન આપ્યો.

'અભી તો એ મરદ બની ગયો છે...' પેલી ઔરતે ભારપૂર્વક કહ્યું... ખરેખર

મમદુ મરદ બની ગયો હતો. અવાજ પણ આદમી જેવો ભારે થઈ ગયો હતો, સીનો બહાર નીકળી ગયો હતો, એકલો પાંચને ભારે પડે એવો અલમસ્ત બની ગયો હતો... રોજ વહેલો જાગી જતો, ગોમા નદીએ ન્હાવા જતો, ઊંડા ધરામાં તરતો. પછી મસ્જિદે જતો, નમાજ પઢતો, મસ્જિદ બહાર ભીખમંગાને સિક્કા વહેંચતો. ઘેર જતો અને અને ઘાણીએ બેસવાનો લિબાશ ધારણ કરતો. મેલું, ગંધાતું, તેલના ડાઘાવાળું બનિયન અને પહોળા પાંચયાંવાળો ચડો... પછી જબરાને પંપાળતો, ડોલ ભરીને પાણી પિવરાવતો અને ગળામાં બાંધેલી રસ્સી છોડી ઘાણી ખેંચવાના માંકડાની ધૂંસરી ગળામાં બાંધતો, આંખે ડાબલા, અને ડોક ફરતો ઘૂઘરાવાળો પટ્ટો... તેનાં અણીદાર શીંગડાં કપાવી નાખ્યાં હતાં. એટલે શીંગડાં વગરનું માથું બોડું લાગતું હતું, જબરો ફૂંફાડો નાખતો ત્યારે નાકમાંથી પાણી ઊડતું, અને મમદુના બનિયન પર પડતું.

‘જબરા... તું રાજ થા કે કરાજ થા, પણ આ ધૂંસરી તારા ગળામાંથી નીકળવાની નથી. આ ચક્કરમાંથી તું છૂટવાનો નથી... આપણા બેચના તકદીરમાં આ ધૂંસરી બંધાયેલી છે... અને તે ગળામાં નાખી ગોળગોળ ફરતા જ રે’વાનું છે...’

મમદુ ઘાણીના થડા પર પલાઠી વાળીને અક્કડ બેસી જતો, હાથ વડે પિલાણને પોલાણમાં ધકેલ્યા કરતો, બીયાં પિસાતાં તેલ ઊડતું... બનિયન બગડતું... હવે તો આ તેલબીયાંની ગંધ એટલી માફક આવી ગઈ હતી કે ઈદના તહેવારમાં ઈત્ર લગાડતો ત્યારે એની સુગંધથી ઊબકા આવતાં હતા. સાંજ સુધી એકધારું કામ ચાલતું... શરીર બેસી રહેતું અને શીશ હલતું, હાથપગ કામ કરતા રહેતા... સાંજે જબરાને છોડતો ગમાણે બાંધતો-ઘાસ નીરતો. ખોળ ખવરાવતો... પછી પાવડી વડે નવાળી સાફ કરતો. જબરાના પોદળાને સૂંડલામાં ભરતો. ઠેર ઠેર પેશાબને લીધે ગંધ ઊઠતી, માખો-મચ્છરનો ઉપદ્રવ વધી જતો એટલે ડીડીટી પાઉડર છાંટતો.

અંધારું થતું એટલે મરિયમ ફાનસ પેટાવી ખીંટીએ લટકાવતી અને રસોડામાં જઈ બૂમ પાડતી, ‘મમદુ, ખાઈને પછી બા’ર જજે... ખાવાનું તીયાર છે...’

થાળી પીરસાતી, રોટલો, શાક, છાસ અને ફોતરાં ઉતારેલી ડુંગળીનો દડો... મમદુને સવારસાંજ ટાઢી છાસ જોઈએ, જમી લીધા પછી એ વજુ કામદારના ગલ્લે પાન ખાવા ચાલ્યો જતો. તંબાકુવાળું પાન ગલોફામાં ભરાવતો અને બજારમાં લટાર મારતો. કેટલીક દુકાનોના ગળે પેટાવેલી પેટ્રોમેક્સ લટકતી હતી, નવરા લોકો ચોકના ઓટે બેઠા બેઠા પત્તાં ચીપતાં, બીડી ફૂંકતા. મમદુ પાન ખાતો પણ બીડી નહોતો ફૂંકતો. બૂઢા મૌલવીએ કસમ દેવડાવી હતી એટલે બીડીની પાબન્દી લાગી ગઈ હતી.

એક વાર અપોરે જમી લીધા પછી પાન ખાવા વજુ કામદારના ગલ્લે જતો હતો ત્યાં ખતીજામાસી સામી મળી, બજર ઘસેલા પીળા દાંત બહાર દેખાતા હતા. તેણે પૂછ્યું, ‘લ્યા મમદુ, તું ક્યારે શાદી કરે છે ?’

‘શાદી ?’ શાદી શબ્દ કાને પડતાં તેને આંચકો લાગ્યો...

‘મારી પાસે કનોજથી મંગાવેલું અસલ ખસખસનું અત્તર છે. તેનો ફોયો કાનમાં

ભેરવીને હાજીપીરના મેળામાં જા, ન્યા ઘણી કાચીકુંવારી પોતાનો શૌહર શોધવા આવે છે, ત્યાં તારો મેળ પડી જશે...'

‘મારે મેળ નથી પાડવો...’

‘કેમ મેળ નથી પાડવો?’ ખતીજાના ડોળા મોટા થઈ ગયા. તે બોલતી ત્યારે મોંમાંથી થૂંક ઊડતું હતું. ‘આયનામાં તારી શિકલ જો, ડોહા જેવો થઈ ગ્યો સે. મરિયમ કે’તી’તી કે પાંત્રીસ વરસનો થયો છે મમદુ...’

મમદુએ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કયું... સીધો હેરકટિંગ સલૂનમાં ગયો, દાઢી કરાવી અને મૂછોય ‘ક્લીનશેવ’ કરાવી લીધી ત્યાં વજુ વાળંદે ડોક ઝુકાવતાં પૂછ્યું, ‘મમદુભાઈ, હેરડાઈ કરવી છે...?’

‘હેર ડાઈ?’

‘હા, આ વાળમાં ધોળા આવ્યાં માટે પૂછું છું...’

મમદુનું મોં કડવું થઈ ગયું.

રાતે તે ઓરડીમાં સૂતો હતો, ત્યારે દરગાહ તરફથી કોઈ સૂફી તબલા અને હાર્મોનિયમના તાલે ગાઈ રહ્યો હતો, પવનની લહેર પર સવાર થઈને ખુલ્લી બારીમાંથી એના શબ્દો કાન પર પડતા હતા.

કેસી હય જિન્દગી કેસા યે ચક્કર...

કોલ્હુ કે બેલ જેસે ફિરતા બેફિકર...

તેની ઊંધ ઊડી ગઈ. ચત્તોપાટ પડ્યો રહ્યો અને આંખો ભરાઈ આવી... એક દબાતું ડૂસકું છાતીમાંથી બહાર નીકળી ઓરડીમાં ફેલાઈ ગયું... જાણે ઓરડી પણ તેની જેમ કણસતી હોય તેવું લાગ્યું. વહેલા પરોઢિયે આંખો મળી. જરાતરા નીંદર આવી સવારે મરિયમે ચાનો કપ આપતાં કહ્યું, ‘હવે મારાથી કામ થતું નથી... તારા અબ્બા પણ બીમાર રહે છે...’ મરિયમના મોની કરચલીઓમાં ચિંતાનો ઉમેરો થયો હતો...

‘જવાન છોકરીને કામે રાખી લઈશું...’ મમદુએ કહ્યું... પછી ઘાણીની પાવડી પર પલાઠી મારી બેસી ગયો... ત્રાંસા ફરતા પરમાણના લંબગોળાકાર લાકડાના આકારને જોતાં વિચાર આવ્યો કે, આ ઘાણી બે થરુ કામ કરે છે : એક તો તેલ આપે છે અને બીજું તેના કૂચામાંથી ઔષધિ આપે છે... ખોરાક અને દવા ! કોપરાનો કૂચો સંધિવામાં કામ લાગે, કપાસિયાનો કૂચો ઢોરના ખોળ માટે ખપમાં આવે અને તલનો કૂચો ‘સાની’ કે ‘ક્યરિયું’ બનીને હાથપગના સાંધા મજબુત કરે... તેણે તો સાની અને ક્યરિયાનાં પેકેટ બનાવી બજારમાં વેચવા મૂક્યાં... અને આખા રતનપરમાં મમદુ ઘાંચીનું ક્યરિયું પ્રખ્યાત થઈ ગયું : ક્યરિયું તો બાકી મમદુ ઘાંચીનું. કાળા તલનું ક્યરિયું શિયાળામાં ખાવ એટલે બારે મહિના જવાન જેવા કડેધડે થઈ જાવ... પણ મમદુ કડેધડે થતો નહોતો, કેડમાંથી જરા વળી ગયો હતો. પાંત્રીસ વરસે તે ચાલતો ત્યારે જરા વાંકો ચાલતો હતો !

તે દુઃખી થતો ત્યારે દાદુપીરની દરગાહે પહોંચી જતો, ત્યાં સફેદ દાઢીવાળા મોલવી હંમેશ તસ્બી ફેરવતા રહેતા. મમદુને જોઈ ખુશ થતા તસ્બી ફેરવવાનું બંધ કરી

મમદુને મસ્વરા દેતા હતા ઈ તો જિન્દગાની હય મમદુ... તું તો કોલ્હુ પર બેઠતા હૈ, ફીર ભી તુજે માલૂમ નહીં જિંદગાની કા મતલબ... હમે પીસતે રહના હય ઔર દૂસરે કો હમારાં તનબદનસે નિકલતા ખૂન દેના હય... હમસબ બેલકી તરહ બંધે હુયે હૈ, સદા ગોલ ગોલ ઘુમતે રહતે હય, હમારે ગલે પર ધૂંસરી બંધી હય, હમારે પરિવારકી, વહ હમ કભી નહીં છોડ સકતે... એસે ઘુમતે ઘુમતે એક દફા અલ્લા કે પ્યારે હો જાયેગે... તબ અલ્લા ખુશ હોગે... વા બચ્યા, તૂને અપની ફરજ તો ઠીક તરીકેસે નિભાઈ... તૂને કભી અપની જિમ્દારી સે બેવફાઈ નહીં કી... હમે ઈન્સાન સે જયાદા અલ્લાહ કો ખુશ રખના હય...

શિયાળો શરૂ થતાં ઠંડી વધતી જતી ત્યારે રે'માનભાઈના દીકરાએ મુંબઈથી મોકલાવેલો કોટ મમદુ પહેરીને માથા ફરતું મફલર વીંટાળી ઘાણીના પડથારે બેસી જતો, જબરા પર ગોદડું ઓઢાડતો... પણ જબરો હવે ઢીલો પડી ગયો હતો... માંડ માંડ પગલાં ભરી શકતો હતો. એનેય હવે ઉંમર લાગી ગઈ હતી.

ત્યાં એક દા'ડો બહારથી રે'માનભાઈ આવ્યા અને ઓશરીની કોર્ચે બેસી જોરજોરથી હાંફવા લાગ્યા. દમ ચડ્યો હોય તેમ ગળામાંથી ઘરૂ ઘરૂ અવાજ બહાર આવવા લાગ્યો. મરિયમે પાણી પાયું અને પીઠ પંપાળી પૂછ્યું, 'શું થ્યું?'

‘થાય શું... હવે આપણી ઘાણી બંધ થઈ જશે !’

‘કેમ ?’

‘કેમ કે ગામમાં ઓઈલ મિલ શરૂ થવાની છે.’ રે'માનભાઈનો ચહેરો પિલાઈ ગયો હોય તેમ પાતળો પડી ગયો.

‘આ ઓલા કાંતિશેઠે મુંબઈથી મશીનરી મંગાવી છે. ગોડાઉન ભાડે રાખ્યું છે. મશીન મારફત દશ મિનિટમાં તેલનો ડબો ભરાઈ જશે. ગોધલો નહીં, જોતરા નહીં, દબણ નહીં પરમાણ નહીં, આખો દા'ડો બેસી રહેવાનુંય નહીં.

‘પણ દેશી ઈ દેશી...’ મરિયમે કહ્યું, ‘ઈનો જેવો સુવાદ મિલમાં નો મળે...’

‘હવે સુવાદની સગલી થા મા... ભૂખે મરવાના દા'ડા આવશે. મમદુ, તું બીજો ધંધો ગોતી લે... હવે મમદુ, ધાંચીની ઘાણી નૈ હાલે...’

‘ઘાણી નૈ હાલે...’

મમદુ ઠરી ગયો.

રાત પડી, શિયાળાને લીધે ગામમાં વહેલો સોપો પડી જતો હતો, ક્યારેક એકલ-દોકલ કૂતરું ભસતું હતું, દૂર અંધારામાં કૂતરાં રોતાં હોય તેવા ભણકારા સંભળાતા હતા, ગામ જાણે ઉજ્જડ બની ગયું હતું. મમદુની ઊંઘ ઊડી ગઈ, તે ઊઠ્યો. વાડામાં ગયો, પેશાબ કર્યો. પછી ગમાણ તરફ ગયો. ચાંદનીના ઉજાસમાં જોયું તો ઘાસનું તણખલું પણ ખાધા વગર જબરો ઊભો હતો અને દયામણી આંખે મમદુને તાકી રહ્યો હતો. જાનવર પણ કેટલું સમજદાર...

મમદુ તેની પાસે ગયો, પીઠ પંપાળવા લાગ્યો, પૂંછડું ઊંચું કરી પાછળ જોયું... માંદો તો નહીં હોય ને ? તેણે જબરાનું પેટ દાબ્યું. બધું બરાબર હતું...

તેણે રસ્સીનો ગાળિયો છીડો નાખ્યો અને કાન પકડીને બહાર રસ્તા પર લઈ ગયો, ચાંદની રેલાતી હતી, ઠંડી વધારે હતી અને રસ્તા પર સૂનકાર હતો, દૂર નદીકાંઠે કૂતરાં રોતાં હતાં !

‘ભાગી જા...’ એટલું કહી મમદુ પાછો ફરી ગયો... પણ દૂર ન જઈ શક્યો, ઘરના ઓટલે બેસી પડ્યો. પોતાની જાતનો પહેલી વાર ભાર લાગતો હતો.. ત્યાં ગાલ પાસે ભીનું ભીનું લાગ્યું, કોઈ અડકતું હતું. તે થથરી ગયો, જોયું તો જબરો તેના ગાલને જીભ વડે ચાટી રહ્યો હતો...

‘તારે જવું નથી ?’ તેણે જબરાની આંખમાં તાકતાં પૂછ્યું તો જબરાની આંખો ચમકતી હતી, આંસુનાં ટીપાં બાઝી ગયાં હતાં...

‘અરે, તું રડે છે ?’

મમદુ ગળગળો થઈ ગયો, ‘જબરો થઈને રડે છે...’ મમદુની આંખો ભરાઈ આવી, ‘હું સમજી ગયો ભાઈ... તારું અને મારું બેયનું દુઃખ સરખું જ છે... આપણે... આમ ને આમ એકલા આયખું વિતાડવાનું છે...’ તે જબરાના ગળે બાઝી પડ્યો, આંખો છલકાઈ ગઈ, અને યાદ આવી ગયું... પાંચ વરસની ઉંમરે બેઉ વૃષણમાં પાક થયો હોવાથી જીવવા માટે બેઉ વૃષણ... તે આગળ ન વિચારી શક્યો... ઊભો થયો. બારણું ખોલ્યું અને આગળ જબરો અને પાછળ પોતે બંને અંદર દાખલ થઈ ગયા !

કેન્સર | અનિલ વ્યાસ

છેલ્લી વાર સહુને જોઈ લેવાની ઊલટથી મોટીબહેને ભારત આવવાનું નક્કી કરેલું. મનમાં એમ કે રૂબરૂ મળીને ભાઈ-બહેનોના ચહેરા આંખમાં ભરી લઉં, ભાણેજીઓને ગળે વળગાડી એમની મહેક અંકે કરી લેવાય. પછી નિરાંતે છૂટી જવાનું. પ્રભુને રુચે તો અહીં દેશમાં નહિતર અમેરિકામાં. ત્યાં ચિંતા મૃત્યુની નહિ પણ એ દેશમાં પરિવારને છેલ્લી વિદાયનો દિવસ ગણ્યા કરવો પડે એની છે. ઘણી વાર એ ઘરની દીવાલે લટકતા ફોટાઓ, હોંશે હોંશે વસાવેલી વસ્તુઓને જોઈ રહે છે. સાવ ગાંખા અજવાળામાં એ આંખો મીંચીને સૂતાં હોય ત્યારે એ સઘળું એમની આજુબાજુ ટોળે વળીને બેસે છે.

પાંચ બહેનો, બે ભાઈઓ ને બે મોટાબાપાની દીકરીઓના કબીલામાં કુમુદબહેન બીજા નંબરનું સંતાન. પણ રેવાને બદલે એ ક્યારે મોટીબહેન થઈ ગયાં એ કંઈ જ યાદ નથી. હા, યાદ છે માત્ર નવેય જણનો સંપ. એકમેક પ્રત્યેનો પ્રેમ અને અઢળક સુખ ને પરબ ❖ માર્ચ, 2018

વડાલની પળો. વડાલની એ વાંછટમાં બન્ને ભાઈઓ અશ્વિન અને દિલીપ ભરપૂર ભીંજાયેલા. એ વાતો કરતાંય બહેનોની આંખો ભરાઈ આવતી. આંખો અશ્વિનભાઈનીય ભીની થઈ ગઈ હતી. એમના દીકરાના વીઝા માટે જે જે કાગળો માગેલા એ તમામ કુમુદબહેને મોકલી આપેલા. સ્પોન્સર લેટર પણ ઈમિગ્રેશન લોયરે તૈયાર કરેલો. મિશિગનના નિવૃત્ત સાંસદનો ભલામણપત્રય બીડેલો છતાં જતીનને વીઝા ના મળ્યા. બસ, એ એક કડવી યાદ સિવાય પરિવારમાં ક્યારેય કશો મનમુટાવ થયો ન હતો.

એ અમેરિકાથી નીકળ્યા એના સાતેક મહિના પહેલાં દિલીપે જમીનને લગતા કાગળોમાં એમની સહીઓની જરૂર છે એટલે કાગળો મોકલ્યા છે એવો ફોન કર્યો હતો. એમણે સામેથી ફોન કરીને વિગત પૂછી ત્યારે એણે કહેલું.

‘આ તો બાપુજીનાં આદરેલાં અધૂરાં મારે પૂરાં કરવાનાં, બીજું શું ? તને યાદ છે મોટી આપણે આંબાવાડિયેથી કેરીઓ ભરી લાવતાં એ ?’

‘હા. બરાબર યાદ છે મેદરાના નેળિયાંવાળું ખેતર ને ?’

‘એ જ. એકવીસ વીઘાનું કૂવેતર બાપુજીએ કરશનમુખીને મોઢામોઢ ખંડી આપેલું. એ જમાનામાં બોલે બંધાયા એટલે બધું કાયદેસર જેવું. જોકે એમણે બાનાખત કરી આપેલું. હવે એ મુખીના દીકરાને જમીનનો દસ્તાવેજ કરાવવાની જરૂર પડી છે. મારી જોડે આઈને કગરી પડ્યો બાપડો. તને તો ખબર છે ને મારો સ્વભાવ.’ પૂછતા હોય એમ બોલી એ થોડી વાર ચૂપ રહ્યા હતા. કુમુદબહેનના ‘હાસ્તો.’ના જવાબમાં એમણે ઉમેરેલું,

‘હવે બહેન દસ્તાવેજ માટે રૂબરૂ ગયાં ત્યારે ખબર પડી પાણીપત્રકમાં આપણાં બધાંનાં નામ છે.’ પછી અચાનક ફોન કપાઈ ગયો હતો, દેશમાં ફોન જોડીએ ત્યારે ફોન કપાઈ જવાનું સાવ સામાન્ય હતું. ફરી ફોન જોડ્યો પણ વાત ન થઈ શકી. એ પછી બે-ત્રણ વખત એમણે દિલીપ સાથે વાત કરવા પ્રયત્ન કરેલો પણ એ તો કાં બહાર હોય કે ફોન કોઈ ઉપાડે જ નહિ.

એ વાત થઈ એના અઠવાડિયામાં જ ગ્રીષ્મા ‘હમણાંથી તમે બરાબર ખાતાં નથી, મમ્મી’ કહેતાં એમને જીદ કરીને દવાખાને લઈ ગઈ હતી. ગ્રીષ્મા સિવાય એમને કોઈ મમ્મી કહી બોલાવતું નથી. ડો. થાનકીએ ‘એક વર્ષથી લોહીતપાસ કેમ નથી કરાવી ? લો આજે જ ઊપડો’ કહી કાગળ પકડાવી દીધેલો. તપાસમાં કશુંક એવું નીકળ્યું કે એમણે અનિરુદ્ધને તાત્કાલિક મળવા બોલાવ્યો હતો. લીવર અને પેન્ક્રિઅસના ચિંતાજનક રિપોર્ટ જોતાં કુમુદબહેનને સીટી સ્કેન માટે રીફર કરેલાં. એ પછીનો આખો મહિનો ઊપરા છાપરી સ્કેન, લોહીતપાસ અને એન્ડોસ્કોપીની તપાસમાં વીત્યો. કુમુદબહેનને ખ્યાલ આવી ગયો હતો કે નક્કી કશું ગંભીર છે.

ગ્રીષ્મા બહુ ઓછું બોલે, કડકાઈથી વર્તે એટલે અનિરુદ્ધ ગમ્મત કરતો,

‘બહેન, મારી વહુ તમારા કઠ્ઠામાં રહે એમાંની નથી. સહેજ દાબમાં રાખતાં જાવ.’

સાંભળી ગ્રીષ્મા કડકાઈથી એની સામે જોતી. સહન કરી લેવું ને જતું કરવાનું

કુમુદબહેનનું વલણ ઘરમાં કોઈને બહુ ગમતું નહિ. સંબંધ અળપાયા જેવું લાગે તો એ આકળવિકળ થઈ જતાં. કુટુંબ અકબંધ રાખવા એ થાય એટલું કરી છૂટતાં.

એમની આવી સ્વભાવની મોકળાશથી જ ગ્રીષ્માને એમની માયા થઈ ગઈ હશે. સહુથી પહેલાં એને કહેલું. આખી બપોર એ રૂમમાં ભરાઈ રહી હતી. સાંજે થાળીમાં ભાખરી મૂકતાં એનો હાથ કંપતો હતો. કુમુદ બહેને ઊંચું જોયું. ગ્રીષ્માની આંખમાં તરવરતી ફડક જોઈ એ કશુંક બોલવા ગયાં પણ એ પહેલાં તો ગ્રીષ્મા દોડતી હોય એમ રસોડામાં જતી રહી હતી.

માણસની ભીતર શું ચાલતું હોય એની શી ખબર પડે ? એમ વિચારતાં એ આડા પડખે થયાં હતાં ત્યાં અનિરુદ્ધ આવ્યો. એ પંદરેક વરસનો થયો ત્યાં સુધી એને ન ગમતું કશુંક બન્યું હોય કે રિસાયો હોય ત્યારે એમનો હાથ હાથમાં લઈ ચૂપચાપ બેસી રહેતો.

એ જ્યારે એમનો હાથ લઈ ચૂપચાપ બેસી રહ્યો ત્યારે જ અંદેશો આવી ગયો હતો કે ચોક્કસ કંઈક બન્યું છે. પેન્કિઅસની બાયોપ્સી પછી ડૉ. હિલ્ટને એને જણાવ્યું હતું કે કુમુદબહેનને પેન્કિઅસનું કેન્સર છે. આક્રમક સ્વભાવના આ કેન્સરની વાત માને કેવી રીતે કહેવી એની ગમ પડતી નહોતી. રૂંધાતા કંઠે બહેન તને... બોલતાં એની આંખો ભરાઈ આવી. સારું થયું ગ્રીષ્માએ આવી બન્નેને સંભાળી લીધાં.

સહેજસાજ ઠંડી ઓછી થાય ને તુલિપની ગાંઠો ઊગી નીકળે એમ કેન્સર ફૂટી નીકળ્યું. આપમેળે ઊગી નીકળતાં તુલિપ કે ડેફોડિલ્સની હરિશ્ચન્દ્રને ભારે ચીડ હતી. સહેજ કોટો ફૂટ્યો જુએ કે તરત ખોદી કાઢે. ગાંઠો એટલી ઊંડી હોય કે ખોદતાં પરસેવો ઊતરે.

કુમુદબહેને કેન્સરનું ઓપરેશન સાડા બાર કલાક ચાલ્યું હતું એ જાણ્યું ત્યારે એમને હરિશ્ચન્દ્રનો પેલો પરસેવે ટપકતો ચહેરો યાદ આવી ગયો હતો. ક્ષણમાત્રમાં તેત્રીસ વર્ષનો સંગાથ છોડી ચાલી ગયેલા. શું શું નીકળી ગયું જીવતરમાંથી ? સવાલ સાથે જ શરીર દદદી જતું અનુભવાયું. એ પલંગમાં સૂતાં સૂતાં મુઠ્ઠીઓ ભીડતાં એ પોતાની જાત ગાંઠે બાંધવા મથ્યા.

બરાબર ત્રણ મહિના પછી એવી જ રીતે શરીર ઢળી પડતું અનુભવાયું હતું જ્યારે અનિરુદ્ધે સવાલ કર્યો, ‘દાદાની મિલકતમાં તમારો ભાગ નહિ, બહેન ?’

અચાનક શરીર પર વંદો ચડી ગયા જેવું થયું ? બેઠાં બેઠાં પુરશીનો હાથો ભીડતાં પોતાને ખાળવા મથ્યાં હતાં.

‘આપણે કશું જોઈતું નથી મોટીબેન; પણ મામા આવી રીતે સીધા પાવર ઓફ એટર્નીના કાગળો બનાવરાવી મોકલી આપે એ સારું કહેવાય ?’

એમણે ઉપેક્ષાભાવે દીકરા સામે જોયું, પણ એમાં લાચારીની ટશર આવી ગઈ હતી.

દિલીપે સ્ટેમ્પ પેપર્સ સાથે ચાર લીટીની ચબરખી બીડેલી. સહુ કુશળ હશે. આ સાથેનાં કાગળોમાં સહીઓ કરી નોટરી પાસે એફિડેવિટ કરાવી તાત્કાલિક મોકલી આપવા જણાવેલું.

અનિરુદ્ધે નિસર્ગને નોટરી અંગે તપાસનું કામ સોંપ્યું. નોટરીના ચારસો ડોલર્સ સાંભળી નિસર્ગ ભડક્યો હતો.

બા, તારે એમ સી ૨૦ ફોર્મ ભરવું પડશે. બધું એટલું સરળ નથી જેવું દિલીપદાદા માને છે, એ આપણને ખરયો આપશે ? કુમુદબહેન મલકાયાં એટલે એણે આંગળી અને અંગૂઠાથી ઈશારો કરતાં કહ્યું, ‘હસવાની વાત નથી ચારસો ડોલર્સ થશે બા.’

ગ્રીષ્માએ કડકાઈથી એને અટકાવેલો, ‘બા સાથે આ રીતે વાત કરાય ? બીજું, આ બાની પર્સનલ વાત છે સમજ્યો ? સે સોરી.’

‘મારી ને બાની વચ્ચે કશું પર્સનલ નથી એ તમે સમજી લો, મમ્મીજી.’

‘જીવનમાં કેટલુંક સાવ અંગત હોય છે બેટા, એન્ટાયરલી પર્સનલ.’ નિસર્ગ શરમાઈને નીચું જોઈ ગયો. પછી અધિકાર દર્શાવતા ભાવે બોલ્યો, ‘મમ્મી, સાચું કહે છે બા ?’

કોઈના માટે સહેજ ઘસાવું પડે એ તને આકરું લાગે છે દીકરા ? એવો સવાલ મનમાં ઢબૂરી દેતાં એ ઘડીક ગ્રીષ્માને તો ઘડીક નિસર્ગને જોઈ રહ્યાં. એ સાવ અલિપ્ત હોય એમ ઊભાં રહ્યાં પછી થયું : પોતે આમ વર્તે એમાં કશું લેવા-ખાવાનો ભાવ તો છે જ નહિ. ક્યાંક અધિકાર અળપાયા જેવું હશે ? એવું નથી તો હું કેમ આમ અવાચક થઈ ગઈ હોઈશ ? આવી અકળામણ થાય એ જ ખોટું. કાલે જ સહીઓ કરાવીને કાગળો મોકલી આપશે. પછી હાશકારો અનુભવતાં એમણે નિસર્ગનો ખભો દબાવતાં કહ્યું, ‘તું ગમે એ કરીશ મારી મિલકત તો હું કેંયાને જ આપતી જવાની છું.’

‘મારામાં આવડત છે બા. મને કોઈના દાનની જરૂર નથી.’

‘શાબાશ. તારા દાદા આવા જ સ્વમાની હતા.’ કહી એ ગૌરવભર્યું હસ્યાં.

એ રાતે જ અચાનક મોંમાંથી મોળ છૂટવાની શરૂઆત થઈ ને ઉપરાઉપરી ઊલટીઓ. ફરી એક વાર એ જ હોસ્પિટલની ન ગમતી ગંધ વચ્ચે સૂઈ રહેવાનું.

વગર ભડકે જાગતી બળતરા ઠારવા એ પલંગની રેલિંગે હથેળી ઘસતાં રહેતાં. સામસામી રેલિંગો પંજાની જેમ કસાઈ, આંગળીઓની નાગચૂડ એમને તાણવા લાગી. એ બોલાવતા તો નહિ હોય ને ? હરિશ્ચન્દ્રની બદામી કીકીઓ આંખ સામે આવી ઊભી પછી બળાપો થાય છે એ સૂજ્યું જ નહિ.

કપાળે કોઈનો સ્પર્શ અનુભવતાં એમણે આંખો ઉઘાડી. ગ્રીષ્મા ક્યારે આવી ? એનો ઝૂકેલો ચહેરો, આંખમાંથી ટપકતું મમત્વ જોઈ સારું લાગ્યું.

‘શું થયું છે મને ? ડોક્ટરે કહ્યું કશું ?’

‘ના મમ્મી, હજુ રિપોર્ટ નથી આવ્યા પણ ચિંતા ના કરશો. આટલા મોટા ઓપરેશનમાથી ઊગરી ગયાં પછી આવા દુઃખાવાનો શો હિસાબ.’

‘તો બરડામાં નળી શેની નાંખી છે ?’

એમના વાળમાં ફરતી ગ્રીષ્માની હથેળી અટકી ગઈ. શું કરે ? કહી દે કે તમારી ડાબી કિડની બહુ મોટી થઈ ગઈ છે. પછી વિચાર્યું અનિરુદ્ધ કહે એ જ વધારે યોગ્ય. ત્યાં નિસર્ગ આવ્યો. આવ્યો એવો જ કુમુદબહેનના પગ પાસે બેસી પડ્યો.

‘બા...’ બાકીના શબ્દો ગળામાં જ ખૂંપી રહ્યા. એની આંખમાં આંસુ ઊભરાયાં. કુમુદબહેને એને નજીક બોલાવ્યો.

‘સોરી બા, મેં તમને મામાના પ્રોબ્લેમ અંગે હેરાન કરેલાં, સોરી.’

‘બેસ, મારે તારાથી શું છાનું રાખવાનું હોય ? સોરીના બદલે એક વચન આપ કે કોઈ દિવસ કોઈનીય વાત કે વર્તનનું તું ક્યારેય ખોટું નહિ લગાડે.’

‘એટલું બધું બા ? તારે કાયમ અશક્ય હોય એ જ માગવાનું હેં ને ?’

‘બોલ હા કે ના ?’ પૂછી એમણે હથેળી લંબાવી. કુમુદબહેનની આંખોમાંથી નીતરતું વાત્સલ્ય અને નિસર્ગના ચહેરા પર છવાયેલો હક જોઈ ગ્રીષ્માથી મલક્યા વિના ન રહેવાયું.

ફેમિલી મિટિંગમાં ડૉ. કેલિહેરે દર્દને સાચી માહિતી આપવાનો આગ્રહ રાખ્યો. ગ્રીષ્માએ કુમુદબહેનને ફેફસાં, કિડની અને લીવરમાં કેન્સર પકડાયું છે મમ્મી, એમ કહ્યું ત્યારે એમણે લાંબો સમય હોઠ ભીડી આંખો મીચી રાખી.

ડૉ. કેલિહેરે એમના તરફ સહેજ નમી હળવેથી પૂછ્યું, ‘આ બધું જાણ્યા પછી બહુ વસમું લાગતું હશે, નહિ ?’

કુમુદબહેનના અવાજમાં પહેલી વાર પીડા હતી. ‘મનમાં હતું કે આટલા મોટા ઓપરેશન પછી મને સારું થઈ જશે. પણ આ કેન્સર...’ એ વાક્ય પૂરું ન કરી શક્યા. ગ્રીષ્માએ એમનો જવાબ અંગ્રેજીમાં કહ્યો પણ કુમુદબહેનનો ચહેરો જોઈ એ કંપકંપી ગઈ હતી. અનિરુદ્ધે ઘવાતા અવાજે એટલું જ કહ્યું કે ‘આપણે થોડી વાર એમને એકલાં રહેવા દઈએ.’

હોસ્પિટલમાંથી રજા મળી ને ઘેર આવ્યાં પછી કુમુદબહેને ગ્રીષ્માને કહ્યું,

‘મારે દેશમાં જવું છે, સહુને મળી આવું છેલ્લી વાર. અનુને કે’ આપણી ટિકિટ કરાવી લે.’

***

‘દિલીપવાળાં કાગળો ભુલાય નહિ.’ કહી કુમુદબહેને કેયા અને નિસર્ગ સામે જોયું હતું. જોકે એ બન્નેને તો બા આવી હાલતમાં આટલે દૂર જાય છે એની ચિંતા વધારે હતી. નિસર્ગ વારંવાર પૂછતો હતો, ‘બા, તારાથી આટલા કલાક બેસાશે પ્લેનમાં ?’

‘નહિ બેસાય તો સૂતાં સૂતાં જઈશ. બિઝનેસ ક્લાસમાં જાઉં છું.’

સાંભળી ગ્રીષ્મા કેયા સામે જોતાં મલકાઈ. અનિરુદ્ધે બન્ને છોકરાંઓને પૂછ્યું કે આવવું છે ઈન્ડિયા ? પ્રશ્ન સાંભળતાં જ કેયાએ હા પાડી દીધી હતી. નિસર્ગ અવઢવમાં હતો. એ કહે હું બા કહેશે તો આવીશ. ગ્રીષ્મા ટેવ મુજબ બધું સાંભળતી બેઠી હતી.

અચાનક કેયાને યાદ આવ્યું : ઈન્ડિયા જાય એટલી વાર બિઝનેસ ક્લાસમાંથી પસાર થવાનું બને છે. આંખને લોભાવતી એ આરામદાયક બેઠકો છોડી આગળ જવાનું ગમતું નથી.

એણે કહ્યું, ‘પપ્પા, હું નહિ આવું, પણ બાની ટિકિટ તમે બિઝનેસ ક્લાસમાં કરાવજો.’

ગ્રીષ્માએ લગભગ પડતું મૂકતી હોય એમ કેયાને બાથમાં ભીડી લીધી હતી. નિસર્ગને બાએ આવવાની ના પાડી હતી.

‘તું બે વાનાં કરજે, કેયાને અમારા વતી સાચવજે અને અહીંના ડોક્ટરને મળી મારી સારવારનો પ્લાન દોશીસાહેબને મોકલજે.’

દિલીપમામા બહેનને મળવા આવ્યા ત્યારે અનિરુદ્ધે વાત વાતમાં પૂછ્યું,

‘છેક આટલા વરસે દસ્તાવેજ કરાવવાની જરૂર કેમ પડી, મામા?’

‘ભઈ, આપણે એવી પડપૂછ શું લેવા કરવી પડે? જવાન છોકરાં ભાગ માગતા હશે, બીજું શું?’

‘પણ એમાં બેનની સહીની શી જરૂર?’

‘આમ તો ના જ હોય. બેન-દીકરીઓ પે’લેથી જ એમનો હક આલી દે. આ તો બાપુજી ગુજરી ગયા પછી મોટાભાઈએ વારસાઈમાં બધાંનાં નામ લખાઈ દીધાં હશે. હવે, કચેરીનું રેકર્ડ ખૂલે એટલે નામ તો બોલે ને.’

‘સારું. તો નોટરીને ઘેર બોલાવરાવીને જ પાવર ઓફ એટર્ની બનાવરાવી લેજો. આપણી જ્ઞાતિના જ એક નોટરી છે ને?’

‘હા હા. એ તો એમ જ કરાય. મોટીબેનને દુઃખ પડવા દેતો હઈશ?’

‘પણ મામા, તમારે આ બધી પળોજણમાં શું કામ પડવું પડે? મૂળ માલિક ના કરે આ બધું?’

ખી ખી હસતાં એમણે મોટીબહેન સામે જોયું... અનિરુદ્ધ કશું બેમતલબનું બોલ્યો હોય એમ. પછી પેન્ટના ખીસામાંથી હાથરૂમાલ કાઢી હાથ લૂછ્યા ને રૂમાલની ગડી વાળતાં બોલ્યા,

‘જો ભઈ, જાતે ઘસઈને કોકને ટેકો કરીએ એ જીવ્યું પરમાણ, શું? પૂછ મોટીબેનને.’ કહી એમણે કુમુદબહેન સામે જોયું. એમણે પાંપણો નમાવતાં હકારમાં માથું હલાવ્યું.

દિલીપભાઈ ઘેર પહોંચે એટલી વાર થઈ હશે ત્યાં ફોન રણક્યો. અનિરુદ્ધે થોડી વાતો કરી ફોન કુમુદબહેનને આપ્યો. ‘બકુલામાસી છે, વાત કર.’ બકુલા કુમુદબહેનથી નાની. એમના પછી સુમન, હંસા અને રોહિણી. રેવાબહેન અને દિપ્તી મોટાબાપાની દીકરીઓ. દીપ્તિ અને રોહિણી લગભગ સરખી વયનાં.

‘કેમ છે તું?’

‘મજામાં, સાંભળ, દિલીપ આયો’ તો તારી કને સહીઓ કરાવવા?’

કુમુદબહેને જવાબ ન આપ્યો એટલે એ અકળાયાં, ‘તું સાંભળતી નથી મોટી?’

‘સાંભળું છું. તું મળવા આવે ત્યારે જિજ્ઞેશની દીકરીને લેતી આવજે; મારે જોવી છે એને.’

‘સારું. પણ તું સહીઓ કરવાની સાફ ના પાડી દેજે.’

‘આપણો એ જમીન પર શું હક બહુ ? તુંય ગાંડી થઈ છે ને !’

‘દિલીપ ગાંડા બનાવે છે સૌને. હરિપ્રસાદ લાલશંકરની તમામ મિલકત પર આપણો ભાઈબેનોનો કાયદેસર સરખો હક છે. અશ્વિનભાઈ ગુજરી ગયા પછી દિલીપે કકડે કકડે રણાસર ને નરોડાનાં બેય ઘર, દીવાનવાળું ખેતર ને માટાબાપાની તમામ મિલકત... બધું ચૂપચાપ વેચી માર્યું, ખબર છે ? બારોબાર રોકડી કરી લીધી. આપણે તો સમજ્યાં બહેનો હતી, પણ એણે તો પારુભાભીનેય ઠેંગો બતાડી દીધો.’

‘હવે બધું એમનું જ હતું ને ? એને જે ફાવે એ કરે.’ કુમુદબહેને અનિરુદ્ધને પાણી લાવવાનો ઈશારો કરતાં કહ્યું.

સાંભળતાં જ બહુલા ગુસ્સે ગઈ હતી. જેણે કોઈ દિવસ ચપટી બોર કે મુઠ્ઠી સીંગ માટેય માથાકૂટ નહોતી કરી એ બહુલા જીવતરનો હિસ્સો છીનવાઈ ગયો હોય એમ ઉશ્કેરાતી હતી. એનો શબ્દે શબ્દે કુમુદને રહેંસતો હતો. પોતાને કશું નથી આપવું અથવા સાચવીને હડસેલાઈ દેવાઈ છે. એવી એની લાગણી એમને જરા સ્પર્શી ત્યાં બહુલાએ ઉમેર્યું,

‘દિલીપે દસ્તાવેજ કરાઈ આપવાના બે ટકા માગ્યા છે. રિંગ રોડ ને નવા નરોડાના વિકાસ પછી જમીનના ભાવ કરોડોમાં છે મોટી. વીસ કરોડના બે ટકા ગણી લો તમે.’

‘તું ક્યારથી આવી ગણતરી કરતી થઈ ગઈ બહુ ?’

‘ના ગણું. પણ એણે બાપની મિલકતમાંથી કંઈ ના આપ્યું પણ અનાયાસ મળનારા ધનમાંય બહેન-ભાણેજીયાંનો વિચાર નહિ કરવાનો ? મારે કશું નથી જોઈતું પણ સુમનનોય વિચાર એને નથી આવતો.’

‘હું છું ને સુમનનો વિચાર કરવાવાળી.’ કુમુદે કહ્યું. જે બહુલાના વ્યક્તિત્વનો એ આદર કરતી હતી એટલે આ સ્વરૂપે સાંભળવાનું ગમ્યું નહિ.

‘રૂઢિ-રિવાજનો મહિમા કરતાં સહુ સાથે સમતા સાધી જીવવાનું આપણા સંસ્કારમાં છે બહુલા. તને આવી જીદ ના શોભે.’

‘એમ ? ભાઈને આપણી સહીઓ કરાવી લઈને બાપીકી મિલકત ઓળવી લેવાનો કશો જ અધિકાર નથી અને બીજી વાત... મને કોઈ આમ ટેકન ફોર ગ્રાન્ટેડ ગણે એ જરાય પસંદ નથી.’ આનો શો ઉત્તર વાળવો ? એમણે વાત બદલી એને શાંત પાડી.

ત્યાં બીજે દિવસે રોહિણી આવી. એ સાતેય બહેનોમાં સૌથી નાની અને સહુની લાડકી. એની વાત કોઈ ભાગ્યે જ ઉથાપતું. કુમુદબહેને બહુલા સાથે થયેલી વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો. રોહિણી કહે,

‘મોટીબેન, મને પીએચ.ડી. થયેલીનેય દિલીપભાઈ ભોટ સમજે છે. શરદ તો એવો ગરમ થયેલો... મને એણે સહીઓ કરી આપવાની સાફ ના પાડી દીધેલી.’

‘પછી ?’

‘કંઈ નહિ, આપણાથી થોડું ભાભી જેવું થવાય છે ?’

‘વળી ભાભીનું શું છે પાછું ?’

‘ભાભીએ રોકડું પરખાવી દીધું કે ભઈએ દલાલ થવાની જરૂર નથી. એ મુખીને જ મોકલજો સહીઓ માટે. હું વાત કરી લઈશ. દિલીપે ગલ્લાતલ્લાં કરવા માંડ્યા એટલે ભાભી કહે, ‘બહેન-દીકરીનો ભાગ ના હોય એ હું સમજું પણ હું તો મરનારની વહુ થાઉં. તમારા ભાઈ અડધી મિલકતના હકદર છે એય ભૂલી ગયા ?’ કુમુદબહેન રોહિણી સામે જોઈ રહ્યાં... જાણે પૂછતા હોય - તું તો એવું કશું નથી કરવાની ને ?’

‘હું, હંસા અને દીપ્તિબેન અમે તો ગાંધીનગર જઈને સહીઓ કરી આવ્યાં. હવે, એ જાણે ને એનું તકદીર. જોકે, વિનોદચંદ્ર હંસાને ના જ પાડતા હતા. કહે તારો ભાઈ બધાયને ભોટ સમજે છે ને તું એને સાચો પાડવાની હઠ લઈને બેઠી છે. હું કલેક્ટર ઓફિસમાં કામ કરું છું. છાશવારે આવા વહાલસોયા ભાઈઓના કિસ્સાઓ જોઉં છું.’

કુમુદબહેને અવિશ્વાસથી રોહિણી સામે જોયું, ‘કાલે રસિકકુઆ ને ઈન્દુફોઈ મારી ખબર કાઢવા આવેલાં. એ લોકોયે આવી બધી વાતો કાઢીને બેઠેલાં. મને તો સમજાતું જ નથી કે સહુનાં હૈયાં આવાં સાંકડાં ક્યાંથી થઈ ગયાં છે.’

‘એવું જ છે. મોટીબેન હંસાએ તો સંભળાવ્યું કે આપણે તાબડતોબ બેય દીકરીઓ અને પાર્થને સરખે ભાગે મિલકત મળે એવુંય વીલ બનાવરાવી લઈએ ત્યારે ઠેકાણે આવ્યા. તોય કે’ તને જે ઠીક લાગે એ કર, પણ તમારે બધી બહેનોએ સમજવાની જરૂર છે.’

‘જો રૂપિયાથી સુખ મળતું હોત તો...’ સહેજ અટકીને કહ્યું, ‘તને ક્યાં દાખલા આપવા બેઠી !’ સાંભળી રોહિણી વાત પૂરી થઈ ગઈ હોય એમ ઊભી થઈ રસોડામાં ગઈ.

કુમુદને થયું રોહિણી અને બકુલાની લાગણી વચ્ચે આચરણ સિવાય ઝાઝો ફરક નથી. એક પ્રસન્ન પરિવારની છબી ઉપર કશું ઢોળાયું હોય એમ અનુભવાયું. સાંજ નમવા આવી હતી. એમણે બારી બહાર જોયે રાખ્યું. ધીમે ધીમે રાતો કિરમજી રંગ અંધકારમાં ઓગળવા લાગ્યો.

***

સવારે અચાનક તબિયત બગડતાં અનિરુદ્ધે ડૉ. દોશીનો સમ્પર્ક કર્યો હતો. અમેરિકાથી ડૉ. કેલિહરે એમને કુમુદબહેન વિષે માહિતી મોકલી આપી હતી. એમણે સાંજના ચાર વાગ્યાની એપોઈન્ટમેન્ટ હતી એટલે અનિરુદ્ધ અને ગ્રીષ્મા અગિયારેક વાગ્યે બેંકનાં બાકી કામો પતાવી આવીએ છીએ એમ કહીને નીકળ્યાં. મોટીબહેન પાસે અનિરુદ્ધથી નાની સુષમા હતી. એ લોકો એક વાગ્યે પાછાં આવ્યાં ત્યારે કુમુદબહેન ઘરમાં નહોતાં.

‘સુષી, મોટીબેન ક્યાં છે ?’

‘એ તો દિલીપમામા સાથે ગયાં, ભાઈ.’

‘ક્યાં ગયાં છે એ લોકો કંઈ કહ્યું છે તને ?’

‘મામા કોઈ વકીલને લઈ આવ્યા હતા. મોટીબેનને ફટાફટ તૈયાર કરી એ લોકો નીકળ્યાં.’

‘ક્યાં જવા નીકળ્યા ?’

‘મને કશું કહ્યું નથી. મામા કે’ મારે અનિરુદ્ધ સાથે વાત થઈ ગઈ છે અમે કલાકમાં આવીએ છીએ. મેં કહ્યુંય ખરું કે મોટીબેનને દવાખાને જવાનું છે ત્રણ વાગ્યે. તો કહે અમે કલાકમાં તો પાછાં આવી જઈશું.’

‘ધિસ ઈજ અ કાર્નડ ઓફ કિડનેપ કોલ ધ કોપ્સ ગ્રીષ્મા.’

‘મોટીબેન એમની મરજીથી ગયાં છે. તમે સમજો. શાંત થઈ જાવ પ્લીઝ.’

‘અરે પણ દોશીસાહેબ આજે સાંજે એમનાં અંગત કામે બેંગ્લોર જવાના છે. હવે એ એક અઠવાડિયા પછી મળશે.’ અનિરુદ્ધ ધૂંઆપૂંઆ થઈ ગયો. એને મામા પર પારાવાર ગુસ્સો આવતો હતો. વર્ષોથી એ અમેરિકા હતો એને આવા કાયદાકીય કામો અંગે ક્યાં જવાનું એની કશી ખબર નહોતી. મામા મોટીબેનને કઈ ઓફિસમાં લઈ ગયાં હશે ? એ આ રીતે મોટીબેનને લઈ જશે એવું વિચાર્યું જ નહોતું.’

‘એમને એટલી સમજ ન પડી કે માંદગી વધારે હોય, સારવારની જરૂર હોય ત્યારે માણસને આમ ન લઈ જવાય. મામા મોટીબેનને રીતસર ઉઠાવી જ ગયા. મેં સવારે જ ના પાડેલી. કહેલું કે કાલે નોટરીને ઘેર બોલાવી લઈશું. તોય...’

ગ્રીષ્મા થોડી થોડી વારે મામાનો નંબર જોડતી હતી પણ ફોન સ્વિચ ઓફ આવતો હતો. અનિરુદ્ધને રહી રહીને એક જ સવાલ પજવતો હતો : ડાહ્યો, પરિપક્વ દેખાતો માણસ આવો લુચ્ચો, સ્વાર્થી અને લાલચુ હશે ? મનનો ઉત્પાત શમતો નહોતો. કોધ ને લાચારી માર્યા એની આખમાં પાણી આવી ગયાં. ગ્રીષ્માએ આ જોયું. એ નજીક આવી, હાથ પકડી અનિરુદ્ધને બેસાડ્યો. આંસુ લૂછી વહાલથી એના માથે હાથ પસવાર્યો. અનિરુદ્ધ ખુલ્લા મોંએ રડી પડ્યો.

‘મારી માને કશું થઈ ગયું તો હું એ માણસને..’

‘પ્લીઝ ચૂપ થઈ જાવ. આમ રડાય ? કંઈ નહિ થાય મમ્મીને, હું કહું છું ને.’

અપરાધી હોય એમ સુષમા પાણીનો પ્યાલો અંબાવી રહી.

કુમુદબહેને અનિરુદ્ધને સોગંદ આપીને શાંત રહેવા મનાવી લીધો હતો. જોકે એમની બગડતી સ્થિતિએ એને હચમચાવી મૂક્યો હતો. એ જ સાંજે કેન્સરના નિષ્ણાત તબીબને બતાવી આવ્યા પણ કશો ફરક દેખાતો ન હતો. આખી રાત મોટીબહેન પલંગમાં બેઠાં લાંબી ઉપરસ ખાતાં રહેતાં. હળદર-મીઠાનું પાણી આપું ? દવા જોઈએ છે ? હાથ ફેરવું ? -ના ચુપકીદીભર્યા સંવાદ વચ્ચે મોટીબહેનની ટગર ટગર નજર જોઈ સહન ન કરી શકવાની કારમી સ્થિતિ એને રૂંવે રૂંવેથી બાળતી હતી. સારું હતું પાછા જવાના દિવસો સાવ નજીક હતા.

જવાની આગલી સાંજે દિલીપમામા મળવા આવ્યા ત્યારે કેમ છે ? - ના એમના

સવાલનો જવાબ ન મળ્યો તોય એ હસીને મોટીબહેનના પલંગની ધારે બેઠા. અનિરુદ્ધ અકળામણમાં ઊભો થઈ બહાર નીકળી ગયો.

એ ચંપલ પહેરતો હતો ત્યાં ગ્રીષ્માનું ધ્યાન ગયું : ‘ક્યાં જાવ છો?’

‘બહાર. તને ખબર છે ને મારાથી ત્યાં નહિ બેસાય.’ ગ્રીષ્માએ એને બારણા બહાર ખેંચ્યો. બહાર આવી કહે, ‘હું સમજું છું, પણ આપણે મમ્મીનો વિચાર કરવાનો ને? તમને ખબર છે ને પરણીને આવી ત્યારે હું કેવી હતી? મમ્મી ના હોત તો...’ એ આગળ ન બોલી શકી. અનિરુદ્ધે ગ્રીષ્મા સામે જોયું, પળમાત્રમાં સઘળું વંચાયું. એના ખભે હાથ મૂકતાં બોલ્યો, ‘આવ.’ ને બન્ને ઘરમાં પ્રવેશ્યાં. એ અંદર આવ્યો ત્યારે કુમુદબહેન મામાને કહેતાં હતાં,

‘જો ભાઈ, મને મારા રોગની ખબર પડી ત્યારે કેન્સર બહુ જ ફેલાઈ ગયું હતું. એકેય કારી ફાવી નહિ. તું સાચવજે. તપાસ કરાવતો રહેજે. વેળાસર ખબર પડે તો ઈલાજ કરાવાય... બીજું શું?’

‘સાચું કીધું મોટીબેન. હું તો દર છ મહિને ફૂલ બોડી ચેકઅપ કરાવી જ લઉં છું.’

અનિરુદ્ધે કુમુદબહેન સામે જોયું. હજીય એમની આંખોમાંથી એ જ અમીમય ભાવ નીતરતો હતો. એમણે અનિરુદ્ધને કહ્યું, ‘બેસ.’

અનિરુદ્ધે સહજ પૂછતો હોય એમ પૂછ્યું, ‘મામા, પછી તમારું સહીઓનું કામ પતી ગયું ને?’

‘હા, જોને મોટીબેનને થોડી તકલીફ વેઠવી પડી પણ એય મારા જેવી જ છે. કોકની તકલીફ જોઈ નથી કે દોટ મૂકી નથી.’

દિવસોની ધીમી ગતિ અને થાકમાં સમતોલન સાધતાં મોટીબહેન પાછાં આવ્યાં ને અઠવાડિયામાં હોસ્પિટલમાં દાખલ થવું પડ્યું. પછી પડખુંય ન ફરી શકવાની નિઃસહાયતા, હાંફતું શરીર અને ઓગળી ગયેલો અવાજ. અનિરુદ્ધથી સહન ન થયું. એણે ડૉ. કેલિહૅરને એક વાર મોટીબેનને તપાસી જવા વિનંતી કરી.

એણે કેલિહૅરને હાથ જોડ્યા, ‘કરો ને કશુંક. એ આ રીતે રિબાય એ કેમ ચાલે?’

ડૉક્ટરે ચૂપચાપ મોટીબહેન સામે જોયું. અનિરુદ્ધે પહેલી વખત માની નેહનીતરતી આંખોમાં લાચારી જોઈ. આજીજીભરી એ નજર જોતાં ડૉ. કેલિહૅરની આંગળીઓ સ્ટેથોસ્કોપની નળીઓ પર ભિડાઈ. એમની નિઃસહાય નજર ઊકલતાં મોટીબહેને એમની સામે માફ કરતી નજરે જોયું ક્ષણભર ને ફરી પેલું અઢળક પ્રેમ થકી સંતોષપૂર્ણ જોવું સ્થિર થયું.

પોતાની વ્યાકુળતા સંતાડતી ગ્રીષ્મા હાથ ફેરવવાથી મમ્મીને સારું થઈ જશે એમ મનને મનાવતી હળવે હળવે કુમુદબહેનની પીઠ પસવારતી રહી.

બારી પાસે...

રાજેન્દ્ર પટેલ

બારી પાસે હોવાનો એક વિશેષ લાભ હોય છે. બેય તરફ જોઈ શકાય. અંદર અને બહાર. એટલે બારી પાસે હોવું એટલે જાત પાસે હોવું. એકીસાથે અંદર અને બહાર જોઈ શકાય. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર શતાવધાની હતા. એકીસાથે સો પ્રક્રિયાને સાથે સાથે પ્રમાણી શકતા. પછી તેમણે એ પ્રયોગો છોડી દીધા કારણ કે તે આત્મજ્ઞાની હતા. કદાચ અંદર જોતા જોતા જ સમગ્રને જોવા. બારી પાસે હોવાનો અર્થ આમ જ ખૂબ વ્યાપક છે. આપણી આંખો, આપણું ભીતર પણ એક બારી જ છે ને !

બારીમાંથી બિલાડી કે બુલબુલ અવારનવાર બેરોક અંદર આવે અને પાછાં અંદરથી બહાર ચાલ્યાં જાય. જાણે તે બારીનો શ્વાસ હોય એમ. પણ ઘડીક બારી પાસે જે હોય તેમને સમજાય, આ સહજ વહેતી ક્ષણો. જે ક્ષણો, બારી પાસે સહજ પસાર થાય છે તે કેવી દુર્લભ વસ્તુ છે ! બારી સ્થિર રહે છે આપણે. જ્યાં સરી જવું હોય ત્યાં સરી જવાય છે. બારી કશુંય રોકતી કે ટોકતી નથી, એ માત્ર ચૂપચાપ સઘળું જોયા કરે છે. આપણ-અંદર-ના અજાણ્યા શખ્સની જેમ.

બારી પાસે હોય તેને ખબર પડે છે. બારીમાં જાળી હોવી કેટલી વસમી બાબત છે. વર્ષો પહેલાં ઓરોવિલમાં રહેલો તે ઘરની બારીને અને બારણાંને દરવાજા જ નહોતા. નાનું અને ઘાસનું એ ખોરડું મોટો મહેલ પણ ન આપે તેવી સુખમય પળો આપતી. કારણ કે બારીને જાળી અને તેને વાસવાના દરવાજા નહોતા. આપણે કોણ જાણે જન્મ્યા હતા નગ્ન અને મરતા સુધીમાં અવિરત આવરણો વધારતાં ગયાં. કપડાંનાં આવરણ તો સમજી શકાય પણ વિચારોના ખડકલાનું શું ? બારી પાસે હોવું એટલે આ આવરણોથી મુક્ત થવું.

પરદેશમાં કોઈએક શહેરમાં ઘરોની બારીમાં જાળી ન જોઈ ખુશ થઈ ગયાનું આજેય સ્મરણ છે. ડોક્ટરના આગ્રહથી અમારા ઘરમાં બિલાડી બે સળિયાના અવકાશમાંથી પ્રવેશ નહિ માટે, અમે બે વચ્ચે ત્રીજો સળિયો વેલિંગ કરાવી દીધો. બિલાડી તો ના આવી શકી પણ ત્યારથી અમે પાંજરામાં હોઈએ તે અનુભવ ભયંકર છે. એ નાની જગામાંથી બિલાડીએ આવવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો. બારી પાસે બેઠેલી એ બિલાડી આંખોની લાચારી, કાકલૂદી જોઈ આંખમાં પાણી આવી ગયાં. હું પ્રાણીમાંથી મનુષ્ય ના જ થયો. તે નાનકડા જીવને અંદર ના આવવા દીધો પણ તેણે એક મુક્તિનો રસ્તો ચીંધ્યો તો ખરો. એક બારી હંમેશાં આપણી રાહ જોતી હોય છે. મુક્તિનો દરવાજો બનવા તે તડપતી હોય છે. પણ... તેથી બારી પાસે હોવાનું સદ્ભાગ્ય પણ ગમે તેવું નથી.

વેસ્ટઈન્ડિઝના કવિ ડેરેક વોલ્કોટે એક કાવ્યમાં આપણી જાત માટે કુરસદ કાઢવા અને તેની સાથેની મથામણની સહજ વાત એક કાવ્યમાં કરી છે. બારી આમ જ જાત સાથે ઘડીક કુરસદ બેસવાની પળો સર્જે છે. તેના માટે ભાગ્યે જ આપણે સભાન હોઈએ છીએ. એક સુંદર કાવ્ય ‘લવ આફ્ટર લવ’માં કવિ આ સ્વ-શોધની પ્રક્રિયાને કેવી જુદી રીતે કંડારે છે તે જોવા જેવું છે :

‘એક સમય આવશે
જ્યારે, ગર્વથી
તમે, તમને જ આવતા સત્કારશો
તમારા જ દ્વારે, તમારા જ દર્પણમાં
અને તમે એકબીજાને સ્મિત આપતાં કહેશો, ભલે પધારો
અને કહેશો, અહીં બેસો. જમી લો.
તમે ફરી એકવાર તે અજાણ્યાને પ્રેમ કરશો જે તમે જ છો.
તેને યા નાસ્તો આપો. તેને તમારું હૃદય પાછું આપો.
તેને માટે, જે અજાણ્યો જણ જે તમને પ્રેમ કરતો રહેશે
તમારી આખી જિંદગી, જેની તમે અવગણના કરી હતી
બીજાઓ માટે. તે તમને હૃદયથી ઓળખે છે.
કબાટમાંથી પ્રેમપત્રો,
ફોટોગ્રાફ્સ, અકળાવી મૂકે તેવી નોંધો, બહાર કાઢો,
આરસીમાંથી તમે તમારી પોતાની છબી ઉતરડી નાખો.
બેસો નિરાંતે. તમારા જીવનની ઉજાણી કરો.’

એકવીસમી સદી જ્ઞાનની સદી છે એમ બધા કહે છે પણ આ જ્ઞાન મેળવવાની હોડમાં જ્ઞાન અને માહિતી વચ્ચેનો ભેદ આપણે વિસરી જઈએ છીએ અને યંત્ર સાથે યંત્ર બનતા જઈએ છીએ ત્યારે એક આ બારી આપણને બચાવે એમ છે. બારી અને કવિમાં બહુ સામ્ય છે. બંનેને આવતી કાલમાં શ્રદ્ધા હોય છે. આપણા કવિ નિરંજન ભગતની વાત અંકે કરવા જેવી છે. એ મંત્ર અને યંત્રની વાત કરતા બંનેને પર્યાયરૂપ માને છે. એ માને છે કે ‘યંત્ર એ મંત્ર જેવું અને જેટલું જ મનુષ્યનું સર્જન છે. મંત્ર શ્રવણગમ્ય સર્જન છે, યંત્ર ચક્ષુગમ્ય સર્જન છે. પણ યંત્ર એ મંત્ર જેવું અને જેટલું જ આધ્યાત્મિક સર્જન છે. એથી યંત્ર એ મંત્ર છે... એથી દૂર-અદૂરના ભવિષ્યમાં યંત્રવૈજ્ઞાનિક સમાજ અને સંસ્કૃતિ એટલે કે વૈશ્વિક સમાજ અને સંસ્કૃતિનું અનિવાર્યપણે નિર્માણ થશે. હવે પછી રવીન્દ્રનાથનું વૈશ્વિક માનવતાવાદનું સ્વપ્ન અને ગાંધીજીનું વિશ્વબંધુત્વનું સ્વપ્ન યંત્રવિજ્ઞાન દ્વારા સાકાર થશે.’

પદાર્થ એ શક્તિનું જ રૂપ છે. એનો જ સંચય છે. જે ધીરે ધીરે મુક્ત થતો હોય છે. આઈન્સ્ટાઈને પ્રતિપાદિત કર્યે આશરે સદી ઉપર થઈ ગઈ. $E = mc^2$. આપણાં ઉપનિષદોમાં પણ ગર્ભિત નિર્દેશ છે. બારી વાટે આ પદાર્થ અને શક્તિની અવિરત લીલા ચાલતી જોવાનો લહાવો આપણને જાણે વારસામાં જ મળ્યો છે !

રસ્તે રઝળતી સ્ત્રીની વાર્તા

શ્રીનિવાસ ‘માસ્તી’ આયંગાર; અનુ. રસીલા કડીઆ

તે સ્ત્રી અતિ સુંદર હતી. રેલવે સ્ટેશને ઊભેલા લોકોમાંથી મોટા ભાગના લોકો તેની તરફ જોઈ રહ્યા હતા. ભીડ ઘણી હતી તેથી એક બાજુ ઊભી રહીને, કોઈકને શોધતી હોય તેમ આમતેમ નજર ફેરવી રહી હતી. તેની પાસે એક નાની પેટી અને એક થેલો હતાં. મેદની વચ્ચે ફસાઈ, તે ડરી ગયેલી જણાતી હતી. ગભરાયેલી હોવાથી તે વધુ સુંદર દેખાતી હતી. સ્ટેશન પર આવનાર મહાનુભાવો વિલક્ષણ હોય છે. કેટલાક બહારગામ જવા માટે આવ્યા હતા. કોઈ સ્ત્રી પોતાને જોઈને ખુશ થતી હોય તો થવા દઈએ એવી ધારણા બાંધી તેઓ બનીઠનીને આવ્યા હતા. બધી સ્ત્રીઓને એવો મોકો મળે માટે સ્ત્રીઓ જે ડબ્બામાં બેઠી હતી ત્યાં ઘણી વાર સુધી ઊભા રહેતા અને વિચારતા કે ભલે એમનાં મન ધરાવા દો અને થોડી થોડી વારે તેમની તરફ જોતા. સ્ત્રીઓ એમના તરફ જોતી હોય તો ‘એમનું મન હજુ ભરાયું નથી’ એમ માની લઈ, થોડો સમય એમની તરફ જ જુએ અને જો સ્ત્રીઓ મોં ફેરવી લે તો થોડી વાર ત્યાં ઊભા રહીને થોભીને નક્કી કરશે કે ખરેખર હવે તેઓ અમને જોવા માંગતા નથી અને પછી બીજી સ્ત્રીઓ બેઠી હોય ત્યાં જાય છે. મુસાફરી માટે આવનારો એક વર્ગ આવો હતો તો બીજો વર્ગ રસિક હોઈને પોતાની આંકોને રસતૃપ્ત કરતો હતો. આજે તે સ્ત્રીને જોઈને રસિક લોકો તેની નજીક નજીક ફરતા રહેતા. વાતોની ધૂનમાં જ હોય તેમ અજાણતાં જ જાણે તેનો સ્પર્શ થઈ ગયો હોય તેવો ડોળ કરીને, વિલાસ માણી રહ્યા હતા.

સ્ત્રી જરા જરા ખસતી ખસતી એક ખૂણા તરફ જઈ રહી હતી. આનંદ માણવા માટે આવેલા મુસાફરોને તે સ્ત્રીને કારણે કશીયે અડચણ પડી નહિ, પરન્તુ અન્ય મુસાફરોને તો તકલીફ પડી જ.

એક મુસાફરે સ્ટેશન માસ્તરના હાથમાં એક નોટ આપીને ટિકિટ માગી. ટિકિટના ત્રણ રૂપિયા અને પંદર આના થાય છે તેમ તે જાણતો હતો. એક રૂપિયો અને એક આનો સ્ટેશન માસ્તરે પાછો આપવો જોઈએ. એણે ટિકિટબારીમાં હાથ મૂક્યો છે પણ સ્ત્રીને જોવાની ઉત્કંઠા, તેથી મોં તેની તરફ ફેરવ્યું હતું. ‘ઉપાડ આ એક આનો અને એક રૂપિયો.’ સ્ટેશન માસ્તરે કહ્યું. સ્ત્રીને જોવાનો ઉત્સાહ-તાલાવેલી-એવા કે પોતાના હાથમાં આવેલું નાણું શું હતું તે ચકાસ્યું નહિ. ટિકિટ તથા પૈસા લઈને તે આ તરફ આવ્યો. કુલીને મજૂરીના પૈસામાં એક આનો આપવાનો થતો હતો, ત્યારે એણે હાથમાં એક આનો અને એક અર્ધો આનો જોયા. સ્ટેશન માસ્તર પાસે જઈને બોલ્યો : ‘આ શું ભાઈસાહેબ ? રૂપિયાને બદલે આપે ૬ પાઈ આપી છે ને ?

સ્ટેશનમાસ્તર તામિલ કે મલયાલમી હતો, કોણ જાણે ! તે ગુસ્સામાં ફટાફટ બોલવા લાગ્યો. સ્ટેશનમાસ્તર આટલો તપ્યો હોવા છતાં પૈસા આપશે એમ સમજીને તે માણસે તેની વાત શાંતિથી સાંભળી લીધી, પણ પૈસા પાછા મળ્યા નહિ આથી તે ઝઘડવા લાગ્યો. આખરે સ્ટેશનમાસ્તરે તેને ધક્કો માર્યો.

આમ ચાલતું હતું ત્યારે જ શ્રીનિવાસપ્પા સ્ટેશને આવ્યા. તેમને મોટા માણસ ગણી, પૈસા ગુમાવનાર માણસે તેમની પાસે જઈને ફરિયાદ કરી : ‘જુઓ સાહેબ, આ સ્ટેશનમાસ્તરે મને એક રૂપિયો અને એક આનો પાછો આપવાને બદલે છ પૈસા આપીને મને છેતર્યો છે.

સ્ટેશનમાસ્તરે શ્રીનિવાસને જોયા કે તરત જ ‘ગુડમોર્નિંગ, સર, અંદર આવો. ‘ઉરક્કુ પોલવેણનુ’ (ગામ જવું છે?) એમ બૂમ પાડી બોલાવ્યા. સ્ટેશનમાસ્તરે આ પહેલાં એમને ક્યારેય જોયા ન હતા પણ રેલવે કર્મચારીઓનો આ સ્વભાવ હોય છે.

શ્રીનિવાસપ્પા અંદર જતાં જ સ્ટેશનમાસ્તરે કહ્યું : ‘આ જે તમને ફરિયાદ કરે છે તે સાવ મૂરખ છે. જુઓ ત્યાં એક સ્ત્રી એકલી ઊભી છે. તેની તરફ જોતાં જોતાં, તેણે પોતાનો હાથ ધર્યો હતો. મેં બરાબર મૂકેલા પૈસા એણે જોયા નહિ. કોઈકે તેના હાથમાંથી રૂપિયા લઈને ૬ પાઈ મૂકી દીધી હોવી જોઈએ. એ કહે છે કે મેં છ પાઈ મૂકી છે.’ સ્ત્રીની વાત નીકળતાં જ, ‘હવે અહીં રહીને કોઈ ફાયદો નથી, પોતે બેવકૂફી કરી છે’ એમ સમજીને એ વ્યક્તિ ત્યાંથી બહાર જતી રહી.

સ્ટેશનમાસ્તરે આમ જણાવ્યું એટલે શ્રીનિવાસપ્પાએ પેલી સ્ત્રી તરફ જોયું. તે સ્ત્રીને પોતે આ પહેલાં કોઈ વાર જોઈ હોય તેમ લાગ્યું પણ ‘ક્યાં’ તે યાદ ન આવ્યું. તે જ્યારે જોતા હતા ત્યારે સ્ત્રી પણ તેની સામે જોઈ રહી હતી. અગાઉ જણાવ્યા મુજબ, કેટલાક લોકો કામ વિના તેની આસપાસ આંટાફેરા કરતા હતા. આ જોઈને થોડો અણગમો વ્યક્ત કરતાં સ્ટેશનમાસ્તરને પૂછ્યું : તે કોણ છે ?

‘કોણ જાણે કોણ છે ! અર્ધા કલાકથી ત્યાં ઊભી છે. તેનું કોઈ ઓળખીતું હોય તેમ લાગતું નથી.’ સ્ટેશનમાસ્તરે જવાબ આપ્યો.

શ્રીનિવાસપ્પા ખૂબ જ લાગણીશીલ સ્વભાવના. તેમણે સ્ત્રીને જોઈ. ઉંમર નાની અને કોઈનો સંગાથ નથી. વળી, તેની નજીક ખાવા માટે રખડતા કૂતરા જેવા રંગીલા-રસિક લોકો છે.

આમ તો તેમનો સ્વભાવ સંકોચશીલ પરન્તુ સંકટગ્રસ્ત - અસહાય સ્ત્રીને ‘મદદની જરૂર છે?’ એટલું પૂછ્યા વિના કેવી રીતે રહી શકે ? પોતાના સિવાય બીજો કોઈ આવો લાગણીશીલ હોત, તેના સુખદુઃખની પૂછપરછ કરનારું હોત તો તો પોતે ગુપચુપ ત્યાંથી નીકળી ગયો હોત. પણ અહીં અત્યારે તો કોઈ નથી તેથી તેણે પેલી સ્ત્રી પાસે જઈને પૂછ્યું : ‘બહેન, તમારી સાથે કોઈ નથી ?’

સાડીનો છેડો ઠીક કરીને, માથું નમાવીને, પગની આંગળીઓથી જમીનને ખોતરતી તેણે ‘નથી’ એમ કહ્યું. શ્રીનિવાસને લાગ્યું કે સ્ત્રી શરમાઈને, ગભરાઈને વાત કરે છે.

તેને છેડો સરખો કરતી જોઈને એને લાગ્યું કે આ બિચારી બાપડી બહુ શરમાઈ ગઈ છે એટલે શ્રીનિવાસે નજર બીજી તરફ રાખીને પૂછ્યું : ‘તમારે ક્યાં જવું છે ?’

શ્રીનિવાસપ્પા આવા પ્રકારની વિલાસિતા જાણતા ન હતા. સ્ત્રીએ છેડો સરખો કર્યો તે સહજ હતું કે દેખાડો હતો ? એની એમને સમજ પડી નહિ. સાડીના છેડા-પાલવથી બ્લાઉઝ ઢંકાયેલ હતો પણ હવે છેડો તો વધુ સરકતાં બ્લાઉઝ વધુ ખુલ્લો થયો હતો. સ્ત્રીએ તેની પરવા ન કરી અને એ એમ જ રહેવા દીધું. પછી એણે શ્રીનિવાસ તરફ જોયું. તેઓ તો ‘શુક્રમુનિ’ જેવા હતા. આ જોઈને સ્ત્રી સ્વગત બોલી હોય તેમ - શરમાવું તો મને હતું, પણ આ તો સ્ત્રીથીયે વધુ શરમાળ છે. હવે આ છેડો ખુલ્લો રહે કે ઢાંકેલો એનો શો ફાયદો ?’ વિચારીને છેડો ઊંચો લીધો.

શ્રીનિવાસપ્પાને આ કશાયનો ખ્યાલ આવ્યો નહિ. ‘આ વળી કયો શનિ આવ્યો ?’ વિચારીને, મોટા કૂતરાને જોઈ નાના કૂતરા દૂર જતા રહે તેમ પેલા વિલાસીઓ આઘાપાછા થઈ ગયા હતા. આ જોઈને, પેલા લોકોની રાખ થયેલી અભિલાષા ફરી ઉત્તેજિત થઈ અને આ બન્ને તરફ જોઈ રહ્યા.

‘તમારે ક્યાં જવું છે ?’ એમ શ્રીનિવાસપ્પાએ પૂછતાં સ્ત્રીએ ‘મયિલૂર’ એમ જણાવ્યું. (બંગલોરનું નામ લેતાં, મૈસૂરવાળાનાં ભવાં ચઢે અને જો મૈસૂરનું નામ લે તો બંગલોરવાળા રાતી આંખ બતાવે એટલે જ અમે અહીં મૈસૂરને બદલે ‘મયિલૂર’ એમ લખ્યું છે.)

શ્રીનિવાસપ્પા ‘એમ ? હું પણ મયિલૂર જઈ છું. તમારે માટે પણ ટિકિટ લાવું છું.’ કહીને, સ્ટેશનમાસ્તર પાસે જઈને બે સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ લઈ આવ્યા.

પૈસા ગુમાવેલા તે વ્યક્તિએ આ જોયું. રસ્તામાં પડી ગયેલા પૈસા બીજાને બદલે પોતાને મળ્યા હોત તો લેવાની ના પાડી હોત ? તે તમને શા માટે મળવા જોઈએ ? તમે જ કહો. આ રઝળતી સ્ત્રીને આ કોણ આવીને પોતાની બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ? - આમ વિચારી તે શ્રીનિવાસની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યો. ‘આ સ્ત્રી માટે સાડા પંદર આના તો મેં ખોયા હતા એ એના પેટનો દુખાવો હતો. હવે થોડા વધુ પૈસા જાય તો ભલે જવા દો પણ તે સ્ત્રી અને આ જ્યાં બેસવાના છે ત્યાં જ હું બેસીશ.’ એમ બોલીને ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ પાછી આપી, એમાં પૈસા ઉમેરીને પોતે પણ સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ લીધી.

ટ્રેન આવી. ડબ્બામાં ચઢવા માટે ધમાલ મચી ગઈ. બીજા વર્ગના બે ડબ્બા હતા. શ્રીનિવાસપ્પા એકમાં તે સ્ત્રીને બેસાડીને પોતે બીજા ડબ્બામાં બેસવા માટે ગયા. એટલામાં આપણો આ માણસ સ્ત્રી બેઠી હતી તે ડબ્બામાં બેસવા માટે ગયેલો જોઈને બોલ્યો : ‘કોણ છે ભાઈ તું ? - અહીં આવીને બેસને.’

‘મહાશય, હું તો અહીં જ બેસીશ.’

‘ત્યાં બેસાય નહિ, અહીં જ બેસો.’

‘માથાફોડ ન કરો. હું અહીં બેસું તેની તમને શી પંચાત ? મેં ૩ રૂપિયા ખોયા છે તે કાંઈ તમારું સુંદર વદન જોવા માટે નહિ, હોં.’

શ્રીનિવાસપ્પાને ગુસ્સો આવ્યો, ‘અસહાય સ્ત્રીના ડબ્બામાં બેસવાનું જણાવે છે તેનું કારણ શું હશે ? વળી, તેણે મારાં વદનને સુંદર જણાવ્યું !

તે સ્ટેશનમાસ્તર પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો : ‘આ માણસ બદમાશ છે. આ અસહાય સ્ત્રીની છેડતી કરવા ઈચ્છતો લાગે છે. તેને મારા ડબ્બામાં મુસાફરી કરવાની તાકીદ કરો.’

ઉગ્ર ટપાટપી બાદ તે વ્યક્તિ બોલી : ‘આ સ્ત્રી જ્યારે ચૂપ છે ત્યારે તમે શાની ગરબડ કરો છો ? હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થયો કે તે એકલી સ્ત્રી પાસે જઈને આ માણસ સાથે મુસાફરી કરવાનો વાંધો છે એમ કેવી રીતે પૂછવું ?

જોકે, દ રૂપિયા ખર્ચાને આ મિત્રને તો શ્રીનિવાસપ્પાનું જ મોં જોવાનું લખ્યું હતું, કારણ કે આ બધી ધમાલમાં ટ્રેન પાંચ મિનિટ મોડી પડી અને સ્ટેશનમાસ્તરે આ ભાઈને શ્રીનિવાસપ્પાના ડબ્બામાં ધકેલીને, સીટી મારી ટ્રેન રવાના કરી દીધી.

પાછા આવીને સ્ટેશનમાસ્તરે મોટા સ્ટેશનમાસ્તરને કહ્યું : ‘એક સ્ત્રી માટે કેટલા જણા ગાંડા થાય છે ? એક ગાંડો તે પેલો પાઘડીવાળો, તેની સાથે બેસવા માટે સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ કઢાવી તે બીજો ગાંડિયો અને ત્રીજો હું ગાંડો.’

‘કેમ તેં શું કર્યું ?’ મોટા સ્ટેશનમાસ્તરે પૂછ્યું.

‘આવી ભૂલ મેં ક્યારેય કરી નથી. આજે પેલી તરફ જોતાં મેં એકને પરચૂરણ પાછું આપવામાં પૈસાને બદલે અર્ધો રૂપિયો આપી દીધો. પછી ત્યાં જોઉં છું તો સિક્કો ન મળે....’

‘ત્યારે તો પોણા આઠ આનાનું નુકસાન થયું !’

‘ના રે ના. ઓલા ગાંડિયાએ ટિકિટ બદલીને સેકન્ડ ક્લાસની લીધી ને, તેને ટિકિટ આપી ત્યારે તે સ્ત્રી તરફ જોતો હતો. આ તક સાધીને મેં એક રૂપિયાને બદલે મેં અર્ધો આનો એના હાથમાં મૂકેલો. તે છેતરાયો. ઈશ્વરની કૃપા હોય તો આપણને થતું નુકસાન પણ લાભ કરાવે. હા, પણ હોશિયારી જોઈએ. ખરું જોતાં સાડા પંદર આના લાભ થવો જોઈતો હતો. પણ પહેલાં જ, પોણા આઠ આના નદીમાં પડી ગયા હતા, અર્થાત્ પોણા આઠ આનાનું તો નાહી નાંખેલું હતું. કહેવાય છે ને કે સેનામાં જન્મ્યો અને લડાઈમાં ગયો. ગમે તેમ, પણ પોણા આઠ આનાનો લાભ થયો. પેલી સ્ત્રી મારે માટે તો લક્ષ્મી પધાર્યા જેવું થયું.’

આ બાજુ ટ્રેનમાં પેલાના મનમાં છે ગુસ્સો અને કામના. શ્રીનિવાસપ્પાના મનમાં ગુસ્સો અને ચિંતા જ્યારે સ્ત્રીના મનમાં હવે શું થશે તેની પ્રતીક્ષા, અને ઉદ્વેગ હતાં.

પોતે બાજુના ડબ્બામાં બેસવા જતો હતો અને આ વ્યક્તિએ આવીને તકરાર કરી એટલે એને ગુસ્સો આવી ગયો. શ્રીનિવાસપ્પાનું સુંદર મુખ જોવા માટે એણે પૈસા ખર્ચ્યા ન હતા, છતાંયે એના જ મુખને થોડે થોડે સમયે આંખો ફાડીને જોતો રહ્યો. એ ફરી જોવાત ઉપાડશે તો, એને બરાબરનો લઈ પાડીશ, એમ વિચારી ગુસ્સાભેર જોવા લાગ્યો પણ કશું વળ્યું નહિ. પછી વિચાર્યું - ‘ભલે ને એ આમ કરતો. આજ રાતે હું સ્ત્રીના ઘેર જઈશ.’ અને પછી એણે બારી બહારથી એ સ્ત્રી દેખાય છે કે કેમ તે જોવા માટે ડોકું બહાર કાઢ્યું.

શ્રીનિવાસપ્પાએ આમાંનું કશું જોયું નહિ. તેમના નિષ્ફળ - ભોળા - મનને આ વાતની ખબર પડી નથી. આ વાત ફક્ત અમારા પ્રિય વાયક અને પેલા મિત્ર મહાશય જ જાણે છે.

‘આ અસહાય સ્ત્રી તકલીફમાં હતી, પોતે જો ન આવ્યા હોત તો તેને કોનો આધાર હતો ? કોઈક (બીજા) સારા માણસે દેખરેખ રાખી હોત એ વાત સાચી પણ સારા માણસોને તેની પાસે જઈ. વાત કરવાનો સંકોચ તો રહેતો જ હોય છે. દુષ્ટોને એવો સંકોચ થતો નથી. ભલમનસાઈ - સારપ કે શરમ ફળ આપતાં નથી ઘણી વાર, ભલમનસાઈને વળી શરમ શાની ? એને પોતાને માટે નહિ પણ બીજાની નજરે તે દુષ્ટ દેખાશે તેનો સંકોચ હોય છે. ત્મિક્ષુકને પૈસા આપતાં, આજુબાજુ કોઈ જોતું તો નથી ને તે જોઈને પૈસા મૂકે છે. કારણ કે તેને પૈસા આપવાની શરમ નથી, પણ તે દેખાડા માટે આપી રહ્યો છે એમ સમજી ન લે તેની શરમ છે. માણસનો સ્વભાવ જ એવો છે કે ગમે તેટલું સારું કર્યું હોય પણ તેણે ખોટું કર્યું છે એમ ગણી લેવું. આ સ્ત્રી સાથે મેં વાત કરી, ટિકિટ ખરીદીને તેને આપી’ - આ વાત જોનારાઓને કેવી લાગી હશે ? હજુ તો મયિલૂરમાં તેને લઈ જઈને ઘર સુધી મૂકવા જવાની જરૂર છે. ખરા બખેડામાં - ફંદામાં - ફંસાઈ ગયો હું - એવી થોડીક ચિંતામાં શ્રીનિવાસ રહ્યા.

તમે તેને ગાંડો કહો છો ? પાઠકમહાશય, ગાંડો તો ખરો. શ્રીનિવાસપ્પાને નવા જમાનાની રજમાત્ર ખબર ન હતી. લક્ષ્મણ પોતાની ભાભીને પગથી ઓળખતો હતો એ માત્ર આ પ્રકારના લોકો માટે કથા ન હતી. આ તો જીવનપથમાં અનુકરણ કરવા યોગ્ય સિદ્ધાંતની વાત હતી.

આ બાબતમાં તેમનું ગાંડપણ ક્યાં સુધીનું તમે ધારો છો ? એના આવા વર્તનને કારણે પોલીસે પણ એને સામાન્ય માણસ ગણી એટેન્શનમાં ઊભા રહેવાનું છોડી દીધું હતું. એક દિવસ નવો પોલીસ થોડો દૂર હતો અને જૂના કોન્સ્ટેબલને એણે એટેન્શન વિના જોયો અને પૂછ્યું : ‘આમ કેમ ? એટેન્શનમાં કેમ નથી ?’ તો જવાબ મળ્યો : ‘કોને માટે ? આવાને માટે ?’ તો નવાએ કહ્યું : ‘સારો સુટ પહેર્યો છે, ફેંટો પણ સારો છે.’ કોન્સ્ટેબલે જવાબ દીધો : ‘આ વળી શાનો મોટો માણસ ? રસ્તે જતી સ્ત્રીનું મોં પણ જોતો નથી આ. ‘દેવ તેવી પૂજા’ હોય. એમ માન આપવાની જરૂર નથી.’

જોકે, આવા - દુનિયાના વ્યવહારથી જુદા - શ્રીનિવાસપ્પાને આવે સમયે ચિંતા તો થાય, જો તમારામાંથી કોઈ હોત તો તમને ચિંતા ન હોત એમ ધારો છો ? તમે એના જેવા પાગલ નથી એમ. તમે અક્કલવાળા, એમ ? તમને તો આ બધી ખબર પહેલેથી જ હતી. એટલે આમાં નવાઈ પામવા જેવું શું છે ?

આ બંનેની વાત આમ હતી જ્યારે સ્ત્રીના હૈયે અજંપો હતો, તેની વાત અગાઉ કરી છે. એમ કેમ હતું તે આગળ જણાશે.

થોડા સમય પછી, મયિલૂર સ્ટેશન આવ્યું. પોતાનો સામાન ત્યાં આવેલા ઓફિસના માણસને સોંપી, બાઈને એક ટાંગો કરી આપશે. તેના કોઈ સંબંધીઓ આવ્યા હશે તો

તેમની સંગાથે મોકલી દેશે. એમ ન હોય તો, પોતે તેની સાથે જશે. બીજું શું થાય ?' આમ વિચારતાં વિચારતાં શ્રીનિવાસપ્પા ટ્રેનમાંથી ઊતર્યા.

ઑફિસનો માણસ આવ્યો ન હતો, અને ગિરદી ખૂબ હતી, ચોપાસ નજર ફેરવી. એક ઓળખીતા માણસને પોતાના સામાનને સાચવવાનું જણાવી, બાજુના ડબ્બા પાસે જઈને જોયું તો સ્ત્રી ત્યાં ન હતી.

'ચાલો, સારું થયું.' સ્વગત બોલ્યો, પરંતુ, બીજી જ ક્ષણે 'એ ક્યાં ગઈ ? શું થયું હશે ? કોઈ તકલીફ પડી હશે ?' - એમ વિચારતાં ચોપાસ નજર ફેરવી પણ દેખાઈ નહિ, તેને લેવા કોઈ આવ્યું હશે ને એ લોકોની સાથે એ નીકળી ગઈ હશે એમ ધારી, સ્વસ્થ થઈ ઘેર ગયા.

ઘેર પહોંચ્યા બાદ પત્ની, બાળકો અને માતા સાથે વાતો કરવામાં શ્રીનિવાસપ્પાની ચિંતા તેની બાબતમાં ઘટી હતી છતાં વચ્ચે વચ્ચે તે યાદ આવે તો 'તે ક્યાં ગઈ હશે, એને શું થયું હશે ? તે કોણ હતી ?' - એવા વિચારો થયા કરતા હતા.

રાત્રે આઠ વાગે, ભોજન પતાવીને શ્રીનિવાસપ્પા પાન ખાતા, પોતાના બેઠકખંડમાં હતા ત્યારે એક માણસને અંદર આવીને 'તમને કોઈ બોલાવે છે.' એમ કહ્યું, 'અંદર આવવાનું કહે એને.'

'તમને ક્યાંક લઈ જવાના છે એમ કહીને કોઈને મોકલ્યા છે.'

શ્રીનિવાસપ્પા બહાર ગયા. જોયું તો એક છોકરો - અરે, છોકરો શાનો ? ચહેરા પરથી તેની ઉંમર વરતાતી ન હતી પણ તોયે એ પુખ્ત વયનો હતો. નમસ્કાર કરીને તે બોલ્યો :

'તમને લઈ આવવા કહ્યું છે, 'કહીને છોકરો શ્રીનિવાસપ્પાના મુખને વિસ્ફારિત નેત્રે અને ખુલ્લા મોંએ જોવા લાગ્યો અને પાસે ઊભેલા ચાકરને જોઈને કહ્યું 'કહું-ના કહું'ની અવઢવ અનુભવતાં, શ્રીનિવાસપ્પાની નજીક જઈને, આંખો મટમટાવીને, અવાજ સાવ ધીરો કરીને કહેવા લાગ્યો : 'તેમણે.'

છોકરો 'ઢ' લાગે છે એટલું જ એની આ રમતથી સમજ્યા સિવાય શ્રીનિવાસપ્પાને કશી ગતાગમ પડી નહિ. તે બોલ્યો :

'તેમણે ?! કોણ છે એ ?'

'કોણ ? 'કોઈ'એ તમને બોલાવવા માટે મને મોકલ્યો છે.'

'કોને બોલાવવા મોકલ્યા છે ?'

'તમને જ... મોં પર ચાઠાં છે એમ જણાવ્યું છે. તમારું મોં એવું જ છે.'

'વર્ણન પરથી લાગે છે કે મને જ, પણ આ બુદ્ધની સાથે લમણાર્જીકનો શો અર્થ ?' જાણી શ્રીનિવાસપ્પા બોલ્યા : 'તને કોણે મોકલ્યો છે એ બતાવીશ તો હું આવીશ અને જો તું એ કહી શકે તેમ ન હોય તો તું પાછો જા.'

એણે ફરી ચોમેર નજર ફેરવી, મોં આડો હાથ ધરીને શ્રીનિવાસપ્પાના કાનમાં કહ્યું :

‘બપોરે ટ્રેનમાં મળ્યા હતા તે ન...ગ...’ અને વાત થોભાવીને ‘ધ્યાનમાં આવ્યું ને?’ કહી આંખ મારી.

છોકરો પોતાને જ બોલાવવા આવ્યો છે એ વાત નક્કી પણ બોલાવનાર માટે સીધીસીધું કહેતો નથી તેથી સ્પષ્ટતા કરતાં પૂછે છે :

‘બપોરે મેં ટિકિટ કઢાવી આપી હતી તે જ ને?’

‘હા, બાપા હા. ખબર છે તોયે કેમ મને પૂછ્યા કરો છો?’ છોકરો બોલ્યો.

શ્રીનિવાસપ્પા તે સ્ત્રીની બાબતમાં જ વિચાર કરતો હતો તેથી પહેરણ - પાઘડી પહેરતાં જ, ‘ચાલ જઈએ’ બોલી તેની સાથે જવા ઊપડ્યો. રસ્તામાંથી એક ટાંગો ભાડે કર્યો, અને છોકરો બતાવે ત્યાં હંકારવા જણાવ્યું. એક માઈલ દૂર, એક નાની ગલીમાં, એક મેડીવાળા ઘર પાસે આવ્યા. ઊતરીને ઘરમાં આવવાનું જણાવી છોકરો અંદર ગયો.

શ્રીનિવાસપ્પા છોકરાની પાછળ, પરસાળમાંથી, કેટલાંક પગથિયાં ચડીને, મેડી પરના બેઠકખંડમાં પ્રવેશ્યા. ‘બેસો’ કહી છોકરો તેમને ત્યાં છોડી, નીકળી ગયો. શ્રીનિવાસપ્પા એકબે મિનિટ એકલા બેસી રહ્યા. સજાવેલું દીવાનખાનું - સોફા, પુરશી, ટેબલ, પુરશી પર વ્યાઘ્રચર્મ, ટેબલ પર જરી-મખમલનું કાપડ જોઈને ‘આ લોકો ઘણા સુખી-સાધનસંપન્ન-જણાય છે.’ એમ વિચારતા હતા ત્યાં એક ઘરેણાં પહેરેલી સુંદર સ્ત્રી દીવાનખાનામાં આવી. બપોરે ટિકિટ લાવી આપેલી તે જ આ સ્ત્રી એમ તે સમજી ગયો. રૂમની સજાવટ જોઈ, તેના ભોળા મનમાં શંકા પેઠી.

સ્ત્રી આવીને થોડેક દૂર પુરશીમાં બેસીને બોલી : ‘મારી હિંમત જોઈને તમને ખરાબ લાગ્યું હશે.’

શ્રીનિવાસપ્પાને બોલવાનું કંઈ સૂઝ્યું નહિ. સ્ત્રી ડરે તો પુરુષ હિંમત આપે પણ જો સ્ત્રી હિંમત દાખવે તો પુરુષની ફજેતી ગણાય, એટલે તેમને નાદ્રૂટકે બોલવું પડ્યું.

‘ટ્રેનમાંથી ઊતરીને મેં તમને શોધ્યા પણ તમે સ્ટેશન પર દેખાયા નહિ એટલે મેં માની લીધું કે તમારા ઓળખીતાઓ તમને આવીને તેડી ગયા હશે.’

સ્ત્રી : ‘હા, તમને કહ્યા વિના આવેલી તેથી જ અત્યારે તમને બોલાવ્યા છે.’ અને પછી મનમાં બોલી : ‘અત્યારે બોલાવી શકાય એટલે તો તે વખતે કહ્યા વિના જ આવી ગયેલી.’

‘અત્યારે શા માટે બોલાવ્યો છે?’ શ્રીનિવાસે પૂછ્યું.

સ્ત્રી : ‘તેમે મારે માટે જે તસ્દી લીધી તે માટે આભાર માનવો હતો તેથી.’

શ્રીનિવાસપ્પા : ‘અરે ! એવી કોઈ જરૂર ન હતી, તમે સુખરૂપ પહોંચી ગયાં એટલે બસ. પરન્તુ, કોઈના સંગાથ વિના તમે ટ્રેનની મુસાફરી કરી તેનું કારણ મને ના સમજાયું.’

સ્ત્રી : ‘મારી સાથે હતા તેમની સાથે જ હું ઘરે આવી.’

શ્રીનિવાસપ્પા : ‘મેં જ્યારે તમને પૂછેલું ત્યારે તો ‘કોઈ નથી’ એમ તમે જણાવેલું.’

સ્ત્રી : ‘તમે છો જ ને એમ કહેવાનો વિચાર કરેલો પણ કોણ જાણે કેમ ‘કોઈ નથી’ એમ જણાવ્યું.’

આટલું બોલીને સ્ત્રીએ શ્રીનિવાસપ્પા તરફ પ્રણયકટાક્ષ ફેંક્યો. હવે શ્રીનિવાસપ્પાને પોતાની ભૂલ સમજાઈ, છતાં હજુ થોડી શંકા બાકી રહી છે. ‘તું વેશ્યા છે?’ એમ કેવી રીતે પુછાય જાણી ચૂપ રહ્યા થોડી વાર.

‘તો તો પછી બપોરે મેં તમારે માટે જે તસ્દી લીધી તેમાં કશું ઉપકાર જેવું લાગ્યું નહીં હોય.’

સ્ત્રી હસી પડી. તે બોલી : ‘બરાબર છે, જો હું તમારી સેવા કરવા લાયક ગણાતી હોઉં તો ઉપકાર જેવું લાગશે.’

‘હું કાંઈ સમજ્યો નહિ.’ શ્રીનિવાસપ્પા બોલ્યો. તમને બીજાઓ હેરાન કરશે માનીને તમને મદદ કરવા આવ્યો હતો. તેમાં બીજો કોઈ હેતુ હતો નહિ.’

સ્ત્રી : ‘તો તો એ મારું દુર્ભાગ્ય ગણાય. તમારા જેવાની સેવા દુર્લભ હોય છે.’

શ્રીનિવાસપ્પા : ઘર સરસ મેડીવાળું છે અને તમે ખૂબ આરામથી રહો છો.’

‘લોકોનું આપેલું છે. અહીં આવનારની જરૂર પ્રમાણે તેને સજાવું છું.’

શ્રીનિવાસપ્પા : ‘સાચી વાત.’ આમ બોલી તેની સામે અપલક દષ્ટિએ જોઈને ‘તો હવે જાઉં’ કહીને ઊભા થયા.

શ્રીનિવાસપ્પા તેને એકીટસે જોઈ રહ્યા હતા તેનું કારણ એ હતું કે તે મુખ કોના જેવું લાગતું હતું તે યાદ કરી રહ્યા હતા. બપોરે પણ આવું જ લાગેલું પણ ત્યારે તેને ધારીને જોઈ ન હતી, અત્યારે પાસેથી જોતાં તે જાણે ખૂબ જ જાણીતાના મુખ જેવું જણાયું પણ તે કોનું તે સમજી શક્યા ન હતા, અને તેથી ટગરટગર જોતા હતા. પણ સ્ત્રી કશું જુદું જ સમજી અને તેથી બોલી : ‘મહાશય, મારી તો ઉંમર ઢળી ચૂકી છે. આપ મારી દીકરીની સેવા લઈ શકો છો.’

શ્રીનિવાસપ્પા : ‘મારે અહીં આવવું જોઈતું ન હતું. આ માટે હું અહીં આવ્યો ન હતો.’ બોલીને ખીસામાંથી નોટ કાઢીને - ‘હું ન આવ્યો હોત તો કોઈ બીજું તમારી પાસે હોત. મારા આવવાથી તમને કશો લાભ થયો નહિ’ કહી તેને નોટ આપવા ગયા.

સ્ત્રી : ‘મહાશય, મારે પૈસા જોઈતા નથી. આપ જો અમારી સેવા સ્વીકારશો તો અમે કૃતાર્થ થઈશું. વળી અહીં જે બધું છે તે તમારું જ છે.’ આટલું બોલી સ્ત્રી અંદરના રૂમમાં જઈને એક ફોટો લઈ આવી. અને તેમની સામે ધર્યો. તેમાં તેના પિતાનું ચિત્ર હતું. એક ક્ષણ પછી, તે પગમાં પડી બોલી : ‘આમણે મારી માતાનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. આપ મારો કરો.’ શ્રીનિવાસપ્પા દૂર હટી ગયા.

સ્ત્રી : ‘હું પતિતા છું. તમારે મને અડવું ન જોઈએ.’

શ્રીનિવાસપ્પા તેની પાસે ગયા. તેને ઊભી કરીને તેને ખુરશીમાં બેસાડી. તે પતિત હોવાને કારણે તેનો સ્પર્શ કરવા માગતા નથી એવું ન સમજે તે માટે તેમણે કપાળે ચૂમી ભરી. સ્ત્રી સંતોષની લાગણીથી ખુશ થયેલી જણાઈ.

‘હવે હું જઈશ.’

સ્ત્રી : ‘અરે ! જાવ છો તો ભલે જાવ પણ મારી પાસેથી કશુંક લઈ જઈને મારી યાદગીરી તમારી પાસે રહેવા દો.’

શ્રીનિવાસે ‘તેની આમ તો કિંમત ન હોય પણ મને એની કિંમત છે’ એમ વિચારીને –

‘પેલો ફોટો મને આપીશ ?’

‘લઈ લો. હજુ કોઈ કીમતી વસ્તુ માગો.’

‘મને બીજું કશું ન જોઈએ. બસ, તે આપ.’

સ્ત્રી : ‘ભલે ત્યારે. તમને ગમ્યું છે તે તમે લઈ જઈ શકો છો.’ આટલું કહીને આગળ બોલી – આમ કેમ ? આ પહેલાં તમે મને ‘તમે, તમારા’ કહીને વાત કરી. હવે આટલું જલ્દી ‘તું’ પર આવી ગયા ?’

ફોટો લઈને જવા માટે તૈયાર થયેલા શ્રીનિવાસ બોલ્યા : ‘તું તો મારી નાની બહેન થઈ. તને વળી ‘તમે’ શાનું કહેવાનું ?’

સ્ત્રીની આંખો ભરાઈ આવી. શ્રીનિવાસપ્પા ચાલ્યા ગયા છતાં તે ત્યાં જ બેસી રહી, લમણે હાથ ટેકવી ‘મને નાની બહેન કહે છે ! મારું કેટલું બધું પુણ્ય !’ વિચારતી બેસી રહી. શ્રીનિવાસપ્પાને બોલાવી લાવ્યો હતો તે છોકરો આ દરમ્યાન ત્યાં આવી ગયો.

શ્રીનિવાસપ્પા રૂમમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે બારણાંની આડશમાંથી પૂનમના ચાંદ જેવી એક યુવતી તેમને જોઈ રહી હતી. યુવતીને જોઈ ‘કમળા અહીં ક્યાંથી’ એમ થયું. કમળા શ્રીનિવાસપ્પાની દીકરી હતી અને આ બારણાંની આડશમાંથી જોનારી એ સ્ત્રીની પુત્રી હતી.

શ્રીનિવાસ બીજી જ ક્ષણે જાગીને –

‘કેવું મોહક સૌંદર્ય છે ?! એની આ કેવી ગતિ ? – એમ વિચારવા લાગ્યા.

રસ્તા પર આવતાં, ટાંગો ત્યાં જ ઊભો હતો તેમાં બેસીને શ્રીનિવાસપ્પાએ ‘ચલાવ, ભાઈ’ કહ્યું. ટાંગો વળાંક લેતો હતો ત્યારે દારૂ પી, ચક્રચૂર થઈને લથડિયાં ખાતા માણસ સાથે ટાંગો અથડાયો.

‘પેલો બેવકૂફ કોણ છે ?’ દારૂડિયો બોલ્યો.

ટાંગામાં બેઠેલાને આ ઝઘડામાં સામેલ કરવાથી પોતાની ભૂલ ઢંકાઈ જશે એમ સમજી કહ્યું :

‘બેવકૂફ-ફેવકૂફ ન બોલ. અંદર બેઠેલા મહાશયની તારી બેવકૂફી કરતાં ઓછી નથી.’

ટાંગાવાળો મુસલમાન હતો. ખરેખર તો કહેવા માંગતો હતો કે બેવકૂફી વધારે નથી પણ કમ્પ્લેક્ષ નહીં આવડવાને કારણે ‘ઓછી નથી’ કહેવાયું.

નશામાં ચક્રચૂર માણસે ગાડીવાળાને ક્રોધથી કહ્યું : ‘મિયાં, મોં બંધ કર. ઓછો પરબ ❖ માર્ચ, 2018

નથી એમ કહે છે ? ઓછો છે કે વધારે, આમ આવ એટલે બતાવું.’ એમ કહેતાં, ‘અંદર કોણ છે ? આવ, બતાવું ઓછો કે વધારે’ બોલતાં ગાડીની પાછળ જોયું. શ્રીનિવાસપ્પાએ રસ્તાના દીવાના અજવાળે પેલા માણસને ઓળખી લીધો અને ગાડીવાળાને કહ્યું : ‘મિયાં, ગાડી જવા દે.’

પેલી વ્યક્તિએ પણ શ્રીનિવાસપ્પાને ઓળખી કાઢ્યો અને તેને ભાંડીને પાછળ ખસ્યો અને બોલ્યો : ‘અરે ! નાલાયક ! અહીં પણ આવ્યો ?’ ગાડી આગળ ચાલી.

આજના બનેલા બનાવોથી શ્રીનિવાસપ્પાનું મન વિશ્વબ્ધ બની ગયું હતું. આ પહેલાં પોતાના પિતા એમના ગામમાં જ રહેતા હતા. ત્યારબાદ, મથિલૂરની એક વેશ્યા સાથે પ્રેમ થતાં, પૂર્વજોની સંપત્તિનો પોણો ભાગ ગુમાવી દીધો હતો તથા અનેક પ્રકારનાં કૌટુંબિક સુખોથી વંચિત રહ્યા હતા. આટલું તો તે જાણતો હતો, પરન્તુ પોતાની એક બહેન વેશ્યા બની ગઈ હતી તેની ખબર ન હતી.

‘બહેન કેવી રીતે કહેવાય ? એ કયા સંબંધે ? બાપથી જન્મેલી છે પરન્તુ વેશ્યા માતાની કૂખે જન્મી હોય તો એ સહોદર કેમ કહેવાય ? પોતાના પિતાના પિંડનો એક અંશ પોતામાં જે પ્રમાણે હતો તેમ એનામાં છે. ઘરમાં જન્મી હોત તો એનો જીવનપથ નિર્મળ હોત. પણ હવે તો ?’ – આવા આવા વિચારોથી શ્રીનિવાસપ્પાનું મન દુઃખીદુઃખી થઈ ગયું. ત્યાં તો એ બીજા વિચારે ખેંચાયો. આજે પિતાજી જીવતા હોત તો ? તેમને મારી જેમ દુઃખ થયું હોત ? કેમ ન થાત ? ન થાય એ કેમ બને ? બીજું કશું નહિ તો મોં તો સરખું જ છે. એક બાજુ વેશ્યાને ત્યાં જવું અને બીજી બાજુ. મારી પત્ની સારી, મારી દીકરી શીલવાન એવી બડાઈ મારવી. વાતોની બડાશની વાત તો જવા દઈએ. મનમાં પણ એનો ગર્વ - બડાશ. જીવવા માટે મનનો ગર્વ પણ જરૂરી છે, નહિ ? મનુષ્યનું આ અજ્ઞાન સિવાય કશું નથી. બેંગલોરમાં ઈમાનદાર કહેવડાવો એટલું પૂરતું છે પરન્તુ મૈસૂરમાં ચોર બની રહી શકાય છે’ – આ એવી જ બેવકૂફીભરેલી વાત છે કે ઘરમાં રહેલી દીકરી પવિત્ર કહેવાય અને ઘરની બહાર રહેનારી દીકરી વેશ્યા બને !’ આવા વિચારોથી દુઃખી થતા, તેઓ ઘેર પહોંચ્યા.

‘આ બાજુ પેલી સ્ત્રી પણ ઉદાસ બની બેસી રહી હતી, શ્રીનિવાસપ્પાની અડગતા તેને સ્પર્શી ગઈ હતી. શ્રીનિવાસપ્પાને મોટાભાઈ માનવામાં શો બાધ છે ?’ – આવા વિચારો કરતી હતી ત્યાં તે છોકરો કોઈને લઈને અંદર આવ્યો. ‘શ્રીનિવાસપ્પા તો પાછા આવ્યા નથી ને ? ભાઈને ખૂબ જ પ્રસન્ન થઈને પ્રણામ કરું. તેમની ચરણરજ લઈને આ પાપી દેહને પવિત્ર કરું. એવા વિચાર કરીને સ્ત્રી ઊઠી. પણ જે માણસ આવ્યો તે શ્રીનિવાસ ન હતો, તે એનો જૂનો પરિચિત હતો. તેને જોઈને થંભી ગઈ.

આવનાર માણસ ખૂબ ઉત્સાહભરે મૂછ પર તાવ દેતાં ખુરશી પર બેઠો : ‘જોજે, એને હું કાંઈ છોડીશ ? એનો બાપ હોય તોયે નહિ છોડું. નાલાયક અહીં પણ આવ્યો ?... (ગંદી ગાળ)’ બોલ્યો.

સ્ત્રીનું મુખ હવે હંમેશ પેઠે પ્રસન્ન થયું હતું. પાસે આવીને બોલી : ‘તમે કેમ આવ્યા નહોતા એમ હું વિચારતી હતી. છોડોને એ લપ. એ માણસ સાથે તમારે શી લેવાદેવા ?

એ તો પાગલ છે. તમે આવો.’ આમ કહી તે એનો હાથ પકડીને અંદર લઈ ગઈ. વિજયી રાજવી પેટે, મૂછે તાવ દેતો, આયનામાં પોતાની ખૂબસૂરતીને જોતો, આનંદ પામતો તેની સાથે ગયો.

‘બાયલો છે સાવ. કહે છે : બહેન છે, બહેન, છટ્...’ બોલતો છોકરો બહાર આવ્યો.

પળ પહેલાં જેને એ પગે પડવા ઈચ્છતી હતી એને બીજી ક્ષણે ‘પાગલ’ દર્શાવ્યો. પૂછી શકો કે આમાં વાસ્તવિક વાત કઈ? કયો ભાવ સાચો? કે બંને સાચા? ઝળાંહળાં તેજ જોતાં, દિવ્ય પ્રકાશનાં દર્શન થવા જેવું લાગે અને ‘આજે મારાં નયનો સાર્થક થયાં. હવે મારે બીજું કશું જોઈતું નથી.’ એમ થાય પણ બીજી પળે આંખો અંજાઈ જાય અને આંખે અંધારાં આવે તેવી આ વાત છે. થોડી વારે તે દૃષ્ટિ સામાન્ય બને છે અને તે નિત્ય કર્મમાં લાગે છે. મનની વાત પણ આવી છે. કોઈ અપૂર્વ ગુણને જોઈને તે હંમેશ મોહિત થાય છે પણ બીજી જ પળે મોહમાંથી મુક્ત બને છે. ક્યારેક પામેલી આવેલી પળથી હંમેશાં મોહિત રહેવું જોઈએ એવો કોઈ નિયમ છે? આમ બને તો તો વ્યવહારિક જગતનો અંત આવી જાય. આથી કરીને મન મોહિત ન થાય તે ખોટું છે એમ સમજવું ન જોઈએ. ગુણોને જ્યારે ઓળખીએ છીએ ત્યારે કેટલો તો સંતોષ - આનંદ - થાય છે?! માનવહૃદયના મંદિરમાં ગુણોની ઓળખવાની શક્તિને કાયમ રહેવા દો. વાયકો, તેને માટે અમે કૃતજ્ઞ રહીશું.

નાગરત્નાબાઈ જ્યારે ગ્રાહકને સંતોષ આપી રહી હતી ત્યારે શ્રીનિવાસપ્પા તેમની પત્ની સાથે સૂતા હતા. નિદ્રામાં એક સ્વપ્ન જોયું. નાગરત્નાને તેઓએ બેન હોય તેમ ઉછેરીને મોટી કરી છે અને સારા પાનદાનમાં જન્મેલા યુવક સાથે પરણાવી દીધી છે અને પેલો યુવક તેને પોતાને ઘેર આવેલો હતો. તે જોઈને પોતે આનંદ અનુભવતા હતા.

દુષ્યંતકુમાર : હિન્દી ગઝલનો સશક્ત અવાજ | ડૉ. રમેશ ચૌધરી

સ્વાતંત્ર્યોત્તર હિન્દી ગઝલક્ષેત્રે દુષ્યંતકુમારનું નામ ખૂબ આદરપૂર્વક લેવાય છે. દુષ્યંતકુમાર પૂર્વેની હિન્દી ગઝલ ઉર્દૂ-ફારસી પરંપરાના અનુસરણ સુધી સીમિત જણાય છે. ગઝલક્ષેત્રે એવું કોઈ નોંધપાત્ર પરિવર્તન પ્રગટ્યું નહીં, જે દુષ્યંતકુમારના આગમનથી પ્રગટે છે. અમીર ખુશરો અને મહાત્મા સંત કબીરના હાથે હિન્દી ગઝલનો પાયો નંખાયો હોવા છતાં હિન્દી ગઝલ આ પરંપરાના માર્ગે આગળ વધી શકી નહીં, એટલું જ નહીં પણ રીતિકાળમાં તો ગઝલે દરબારી સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનાં ગુણ-ગાન ગાવાનો જ ઉદ્દેશ સેવ્યો છે, પરિણામે બિનજરૂરી ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દો અને શરાબ, જામ, સાકી, મયખાના, જેવાં પરંપરાગત ભાવપ્રતીકો છૂટથી પ્રયોજાયાં. ભારતેન્દુયુગ-દ્વિવેદીયુગમાં આ અરાજકતા થોડી દૂર થઈ ખરી, તો છાયાવાદમાં જયશંકર પ્રસાદ,

નિરાલા આદિ ગઝલકારોએ ગઝલને નવી દિશા આપી, જેમાં રોમાનિયત સંસ્કૃતિ, સભ્યતાને બદલે તત્કાલીન જીવનસંદર્ભને વાચા મળી. ઉત્તર છાયાવાદમાં પ્રેમ, પ્રકૃતિની સાથે-સાથે આધુનિક પરિવેશગત યથાર્થ બોધનાં ચિત્રો ગઝલમાં નિરૂપાયાં, ભાષાકીય બદલાવની સાથે અભિવ્યક્તિરીતિમાં પણ કેટલાક બદલાવ થયા. આ બધાં પરિવર્તનોના પરિણામે હિન્દી ગઝલ આગળ જતાં એક વિસ્તૃત પરિવર્તન દાખવે છે. પ્રયોગવાદમાં શમશેર બહાદુરસિંહ, ત્રિલોચન શાસ્ત્રી, ગિરિજાકુમાર માથુર આદિનો નોંધપાત્ર ફાળો પણ હિન્દી ગઝલના પરિવર્તન માટે મોકળાશ રચે છે.

દુષ્યંતકુમાર ઈ.સ. ૧૯૭૫માં ‘સાયે મેં ધૂપ’ સંગ્રહથી ગઝલક્ષેત્રે પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એક ચોક્કસ ભૂમિકા તેમના મનમાં પડેલી હતી. આ સંગ્રહની કુલ બાવન ગઝલો તત્કાલીન સમાજની વાસ્તવિક સ્થિતિનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. ગઝલ જે રાજસિંહાસન ઉપર બિરાજમાન હતી તેને આમ આદમીની વચ્ચે લઈ આવવાનું કામ દુષ્યંતકુમારે કર્યું. આ અંગે તેઓ પોતાની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે ‘ઉર્દૂ ઔર હિન્દી અપને-અપને સિંહાસન સે ઉતરકર જબ આમ આદમી કે પાસ આતી હૈં તો ઉનમેં ફર્ક કર પાના બડા મુશ્કિલ હોતા હૈ. મેરી નિયત ઔર કોશિશ યહ રહી કિ ઈન દોનોં ભાષાઓં કો જ્યાદા સે જ્યાદા કરીબ લા સકૂં. ઈસલિએ યે ગઝલેં ઉન ભાષા મેં કહી ગઈ હૈં, જિસે મેં બોલતા હૂં.’ (‘સાયે મેં ધૂપ’, પૃ. iii). આવો ભાષાકીય ભેદભાવ દૂર કરવા તેમજ સામાન્ય માનવીની સંવેદના રજૂ કરવા માટે દુષ્યંતકુમારે ગઝલનું સ્વરૂપ પસંદ કર્યું, જે આજે સામાજિક વાસ્તવિકતાને પ્રગટ કરવા માટેનું એક સશક્ત માધ્યમ સાબિત થયું છે. સમગ્રતયા જોતાં દેશ જે પરિસ્થિતિમાં સપડાયેલો હતો એ પરિસ્થિતિનું બયાન એટલે દુષ્યંતકુમારની ગઝલો.

‘ઈશકે હકીકી’ અને ‘ઈશકે મિજાજી’નો ભાવ ધરાવતી ગઝલમાં દુષ્યંતકુમારે ગરીબી, ચોરી, લૂંટફાટ, બેકારી, મોંઘવારી, ભ્રષ્ટાચાર, આતંકવાદ, બૌબધડાકા જેવી સામાજિક વાસ્તવિકતાઓને, સમસ્યાઓને ગઝલનું રૂપ આપ્યું. અહીં સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક અસમાનતા સામેનો આકોશ, ગરીબ-મધ્યમવર્ગ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ, જાતિવાદ, ધર્મવાદ, કોમવાદની આંટીઘૂંટીઓમાં ફસાયેલા માનવીની વ્યથા-પીડા અને શોષિતો પ્રત્યેનો અણગમો છે. સમકાલીન સામાજિક વ્યવસ્થા અને તેમાં પ્રગટતી વિસંગતિઓની તારસ્વરે રજૂઆત છે. જુઓ —

યહાં તો સિર્ફ ગૂંગે ઔર બહરે લોગ બસતે હૈં,

પુદા જાને યહાં પર કિસ તરહ જલસા હુઆ હોગા. (‘સાયે મેં ધૂપ’, પૃ. ૧૫)

***

મુજમેં રહતે હૈં કરોડો લોગ યુપ કેસે રહૂં,

હર ગઝલ અબ સલ્તનત કે નામ એક બયાન હૈ. (‘સાયે મેં ધૂપ’, પૃ. ૫૭)

દુષ્યંતકુમારની ગઝલોમાં એક પ્રકારની આગ છે. તેમાં સમાજમાં જે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તેના પ્રત્યેનો જ રોષ નથી પરંતુ એ પરિસ્થિતિને વેગ આપનાર વર્ગ પ્રત્યેનો પણ રોષ છે, જોકે આ રોષ કોઈ નફરતમાંથી નહીં પરંતુ એ વર્ગ પ્રત્યેની

સહાનુભૂતિમાંથી પ્રગટ્યો છે. સામાજિક રૂઢિઓ અને સ્થગિત મૂલ્યોને બદલવા માટે સમગ્ર સમાજને જગાડવાનું કામ દુષ્યંતકુમારે ગઝલના માધ્યમથી કર્યું. પૂરી સભાનતા અને મક્કમતાથી આ બદલાવ લાવવા માટેની અભિવ્યક્તિ પણ એટલી જ સચોટ છે. જુઓ –

સિર્ફ હંગામા ખડા કરના મેરા મકસદ નહીં,
મેરી કોશિશ હૈ કિ યે સૂરત બદલની ચાહિયે.

મેરે સિને મેં નહીં તો તેરે સિને મેં સહી,

હો કહીં ભી આગ, લેકિન આગ જલની ચાહિયે ('સાયે મેં ધૂપ', પૃ. ૩૦)

સૂરત બદલવાની અને આગ જલાવાની વાત માત્ર બયાન તરીકે નથી કરી પરંતુ વાસ્તવમાં દુષ્યંતકુમારમાં આ ભાવના પડેલી હતી. દેશની ગરીબી, શોષણ અને અસમાનતા દુષ્યંતકુમારને અંદરથી જ વિદ્રોહ કરવા પ્રેરે છે. ભય અને ભૂખથી પીડાતો સમાજનો એક વર્ગ સતત સંઘર્ષમાં જીવન પસાર કરે છે. શોષકવર્ગ પ્રત્યેનો કટાક્ષ કેવો કાવ્યત્મક, વેદાત્મક બન્યો છે તે જુઓ :

ભૂખ હૈ તો સબ્ર કર, રોટી નહીં તો ક્યા હુઆ,

આજ કલ દિલ્હી મેં હૈ જેરે બહસ યે મુદદુઆ. ('સાયે મેં ધૂપ', પૃ. ૨૧)

રાજકીય નેતાઓના ખોટા ચૂંટણી-ઢંઢેરાઓ, ગંદું ને દુષિત રાજકારણ, તેનું છળ-કપટ, બહુરૂપિયાઓની જેમ વેશ બદલતા નેતાઓ, દેશના સંવિધાનને થેલામાં લઈને ફરતા રાજકારણીઓ વગેરે પ્રત્યેનો રોષ આ સંગ્રહમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે.

વો આદમી નહીં મુકમ્મલ બયાન હૈ,

માથે પે ઉસકે ચોટ કા ગહરા નિશાન હૈ.

સામાન કુછ નહીં હૈ ફટેહાલ હૈ મગર,

ઝોલે મેં ઉસકે પાસ કોઈ સંવિધાન હૈ. ('સાયે મેં ધૂપ', પૃ. ૫૯)

***

હમકો પતા નહીં થા હમેં અબ પતા ચલા

ઈસ મુલક મેં હમારી હકૂમત નહીં રહી. ('સાયે મેં ધૂપ', પૃ. ૧૮)

સામાન્ય માનવી અરાજકતા, અત્યાચાર, ભ્રષ્ટાચાર અને શોષણથી ભયગ્રસ્ત છે. કહેવાતી લોકશાહીનાં મૂલ્યો પ્રત્યે પણ એને શંકા છે, તેમ છતાં આવી પરિસ્થિતિ સામે કોઈ કંઈ બોલવા પણ તૈયાર નથી. સમાજમાં ચાલતી આવી અંધાધૂંધીથી પ્રજા પણ જાણે ટેવાઈ ગઈ છે. આથી શોષક અને શોષિત બંને વર્ગને સરખી અસર કરતા આ શેરની ચમત્કૃતિ નોંધનીય છે :

ઈસ શહર મેં તો કોઈ બારાત હો યા વારદાત,

કિસી ભી બાત પર ખુલતી નહીં હૈં ખિડકિયાં. ('સાયે મેં ધૂપ', પૃ. ૨૧)

દેશ જ્યારે રાજકીય કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે તેની સામે જયપ્રકાશ નારાયણ અવાજ ઉઠાવે છે અને પ્રખર વિરોધ કરે છે. આ જયપ્રકાશ નારાયણની

વિચારધારનો પ્રભાવ દુષ્યંતકુમાર ઉપર પડ્યો છે તે એક શેર દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. જેમાંથી તત્કાલીન સામાજિક, રાજકીય સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. ઉદા. તરીકે,

એક બૂઠા આદમી હૈ મુલક મેં યા યોં કહો

ઈસ અંધેરી કોઠરી મેં એક રૌશનદાન હૈ. ('સાયે મેં ધૂપ', પૃ. ૨૧)

આઝાદીનાં આટલાં વર્ષ થયાં હોવા છતાં દેશમાં સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક સ્થિતિમાં જે અસમાનતા પ્રવર્તે છે તેના કારણે અનેક વિડંબનાઓ ઊભી થઈ છે. આવી વિસંગતિઓને દુષ્યંતકુમારે ખૂબ નજીકથી જોઈ છે અને તેની અસલિયત અને ભયંકરતાને ગઝલનું રૂપ આપ્યું છે, તેમાં અભિવ્યક્તિમાં સચ્ચાઈ અને ગઝલકારનો આગવો મિજાજ વર્તાય છે. ઉદા. તરીકે,

રોજ જબ રાત કો બારહ કા ગજર હોતા હૈ,

યાતનાઓ કે અંધેરે મેં સફર હોતા હૈ. ('સાયે મેં ધૂપ', પૃ. ૧૭)

***

યહાં તક આતે-આતે સૂખ જાતી હૈં કઈ નદિયાં

મુજે માલૂમ હૈ પાની કહાં ઠહરા હુઆ હોગા. ('સાયે મેં ધૂપ', પૃ. ૧૫)

તત્કાલીન સમાજમાં પ્રવર્તતી આવી પરિસ્થિતિના પરિણામે મૂલ્યગત પરિવર્તનો પણ પ્રગટ્યાં છે તે નોંધ્યાં છે. દિનપ્રતિદિન ગરીબ વધુ ગરીબ અને ધનિક વધુ ધનિક બની રહ્યો છે ત્યારે પશુ સમાન વર્તતા માનવીને 'આદમી કો ભૂનકર ખાને લગે હૈં' દ્વારા મૂકીને માનવીય સંબંધોમાં આવેલ બદલાવને રજૂ કર્યો છે. તેવી જ રીતે યંત્રયુગીન સમાજની ભયાનકતાની સાંકેતિક અભિવ્યક્તિ કેવી કરી છે તે જુઓ –

બંજર ધરતી, ઝૂલતે પૌધે, બિખરે કાંટે, તેજ હવા

હમને ઘર બેઠે-બેઠે હી સારા મંજર દેખ લિયા. ('સાયે મેં ધૂપ', પૃ. ૫૨)

ભાવ-વિચાર, સંવેદન અને અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ પણ દુષ્યંતકુમારની ગઝલો નોંધપાત્ર બની છે. ભાવને અનુરૂપ ભાષાપ્રયોજન અને ભાવને વ્યંજનાત્મક બનાવવા માટે પ્રયોજેલ પ્રતીકો, કલ્પનો તેમજ રદીફ, કાફિયાનો સમુચિત વિનિયોગ હિન્દી ગઝલને પરંપરાગત ગઝલ કરતાં જુદી દિશામાં લઈ જાય છે. શરાબ, જામ, સાકી, માયખાના જેવાં પરંપરાગત ભાવપ્રતીકોને સ્થાને સાંપ્રત જીવનની અભિવ્યક્તિ સાધવા કાલ્પનિકતાને સ્થાને વાસ્તવિકતા મૂકીને પોતાના સમય અને સમાજની જે માંગ કે અપેક્ષા હતી તેને ગઝલના માધ્યમ દ્વારા પૂરી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ સંદર્ભમાં ડૉ. વિશ્વનાથ તિવારીનું વિધાન નોંધપાત્ર બન્યું છે, તે લખે છે કે - 'ઈન ગઝલો કી જમીન ઈશક કી નહીં, રાજનીતિ ઔર યથાર્થ કી જમીન હૈ, ઈન ગઝલો મેં ખ્યાલા, શરાબ ઔર સાકી કી જગહ આજકા તડપતા, છટપટાતા આદમી હૈ, ઉસકી જિંદગી હૈ, ઉસકી સચ્ચાઈ હૈ, ઉસકી ઈચ્છા હૈ, ઉસકા ભય હૈ, વહ ભરાપૂરા આદમી હૈ – યાતનાએ ઝેલતે હુએ, ભૂખે, નંગે, બેઘર, બેજુબાન લોગોં કી પીડા કો હી દુષ્યંતકુમારને અપની ગઝલોં કા વિષય બનાયા હૈ. દુષ્યંતકુમાર કી ગઝલેં આજકી ખતરનાક સચ્ચાઈઓં કો બયાન કરતી હૈ.' ('દુષ્યંતકુમાર : એક વિદ્રોહી ગઝલકાર' પૃ. ૮૦)

માનવજીવનની વિસંગતિઓને, સામાજિક આંતરવિરોધને ભાષિક ચેતના દ્વારા પ્રગટાવતી સાંકેતિક અભિવ્યક્તિ વ્યંજનાત્મક બની છે. જુઓ -

બાઢ કી સંભાવનાએ સામને હેં,
ઔર નદિયોં કે કિનારે ઘર બને હેં. ('સાયે મેં ધૂપ', પૃ. ૪૩)

જિસ તરહ ચાહો બજાઓ ઈસ સભામેં
હમ નહીં આદમી, હમ જુનજુને હેં. ('સાયે મેં ધૂપ', પૃ. ૪૩)

હિન્દી-ઉર્દૂ ભાષા વચ્ચેનો જે સંઘર્ષ હતો તે દૂર કરવાનું કામ પણ તેમણે કર્યું છે. તેમણે પ્રયોજેલ શુદ્ધ હિન્દી, તળપદી હિન્દી, અરબી-ફારસી તેમજ ઉર્દૂ ભાષાનું મિશ્રિત રૂપ તેમની ભાષિક સમર્થતાને વ્યક્ત કરે છે. આ અંગે તે કહે છે કે 'મૈને ઉસ ભાષા કી તલાશ કી જો હિન્દી કો હિન્દી ઔર ઉર્દૂ કો ઉર્દૂ દિખાઈ દે ઔર આમઆદમી અપની જબાન સમજ કર અપના સકે.' ('સારિકા' પૃ. ૩૬, મે ૧૯૭૬)

આમ દુષ્યંતકુમારે ગઝલસ્વરૂપના માધ્યમ દ્વારા સામાજિક વાસ્તવને પ્રગટાવવાનું કામ કર્યું. ગઝલના રૂઢ અને પરંપરાગત માળખામાં ફેરફારો કરીને ગઝલસ્વરૂપની યુસ્તતા, સંકુલતા બક્ષી. પરંપરિત ગઝલને એક નવી દિશામાં લઈ જવાનું કામ કર્યું.

સંદર્ભસૂચિ

૦૧. ગઝલ એક અધ્યયન - ચાનન ગોવિંદપુરી, સીમાન્ત પ્રકાશન, નવી દિલ્હી, ૧૯૯૬
૦૨. ગઝલ : શિલ્પ ઔર સંરચના - ડૉ. નરેશ, હરિયાણા સાહિત્ય અકાદમી, ચંડીગઢ, ૧૯૯૧
૦૩. ગઝલકાર દુષ્યંતકુમાર - ડૉ. અવિનાશ કાસાંડે, સમતા પ્રકાશન, કાનપુર, ૧૯૯૧
૦૪. સાઠોત્તરી હિન્દી ગઝલ - ડૉ. મધુ ખરાટે, વિદ્યા પ્રકાશન, કાનપુર, ૨૦૦૨
૦૫. હિન્દી ગઝલ કા સૌંદર્યશાસ્ત્ર - ડૉ. રામપ્રકાશ 'પથિક', જવાહર પુસ્તકાલય, મથુરા, ૨૦૦૪
૦૬. હિન્દી ગઝલ : શિલ્પ ઔર સંવેદના - ડૉ. સાદીક અસલામ નવાબ 'સહર', પ્રકાશન સંસ્થાન, દરિયાગંજ, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૭
૦૭. હિન્દી કી છાયાવાદી ગઝલ - ડૉ. સરદાર મુજાવર, વાણી પ્રકાશન, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૭
૦૮. હિન્દી ગઝલ કા વિવેચનાત્મક અનુશીલન - ડૉ. સુમેરસિંહ 'શૈલશ', નઈ કહાની, ઈલાહાબાદ, ૧૯૯૭
૦૯. હિન્દી ગઝલ : દશા ઔર દિશા - ડૉ. નરેશ, વાણી પ્રકાશન, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૪
૧૦. હિન્દી ગઝલ : સૌંદર્ય ઔર યથાર્થ - ડૉ. સરદાર મુજાવર, વાણી પ્રકાશન, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૫
૧૧. હિન્દી ગઝલક : સ્વરૂપ ઔર મહત્ત્વ - ડૉ. વશિષ્ઠ અનૂપ, હિન્દી બૂક સેન્ટર, નવી દિલ્હી
૧૨. હિન્દી ગઝલ કે પ્રમુખ હસ્તાક્ષર - ડૉ. મધુ ખરાટે, વિદ્યા પ્રકાશન, કાનપુર, ૧૯૯૪

આસ્વાદ

વિહંગાવલોકન

હરીશ મીનાશ્રુનું અગ્નિપથ પર કલ્પનાત્મક આરોહણ...

રાધેશ્યામ શર્મા

['નાચિકેતસૂત્ર', કવિ: હરીશ મીનાશ્રુ, પ્રકાશક: ડૉ. મોહન પટેલ, આચાર્યશ્રી, એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, ભાવેજ રોડ, આણંદ-૩૮૮ ૦૦૦૧, ગ્રંથસંજ્ઞા : કનુ પટેલ/ નિમેષ ક્રિશ્ચિયન, પૃ. ૭૨, મૂલ્ય : રૂ. ૫૦/-]

‘નાચિકેતસૂત્ર’ કાવ્યસર્જન-રચનાધીન દીર્ઘ કાવ્ય ‘રત્નાકર ભૃણપ્રબંધ (એક જાતક-કથા)નો સ્વાયત્ત પૂર્ણ ખંડ છે.

કાવ્ય દીર્ઘ રચના છે. પોસ્ટસ્ક્રિપ્ટ સમો, આમુખ, વિવેચક, મણિલાલ હ. પટેલે વિગતે આલેખી સમુચિત તારતમ્ય તારવ્યું છે : વિષયવસ્તુ, ભાવ-ભાવના, વેદના-સંવેદના, રચના-સંરચના અને ભાષાયોજના, પ્રતીકાત્મકતા ને અલંકરણો, ક્ષય છંદોલય સમેત એમ તમામ સન્દર્ભોમાં વિસ્તારથી (હોરિઝોન્ટલી) અને ઊંડાણથી (વર્ટિકલ) સૂક્ષ્મ મૂળગાત્રી અને બહુસ્તરીય ભૂમિકાએ વિશિષ્ટ રીતેભાતે ભાવકને બાથ ભીડાવતું ને ભીડતું ‘નાચિકેતસૂત્ર’ એકવીસમા શતકના પહેલા દશકમાં પ્રગટ થતું અને દૂરગામી પ્રભાવ પાડનારું નોખું કાવ્ય - એક બહુપરિમાણી વિ-શિષ્ટ રચના-બની રહ્યું છે.

મૂળ કઠ ઉપનિષદનો નાયક નચિકેતા, પિતા ઉદ્દાલકને ત્રણ ત્રણ વાર ટપારે છે, વસૂકી ગયેલી ગાયોનું દાન કરી અક્ષમ્ય પાતક કેમ વહોરો છો ? અને મને આપ કોનું દાન કરશો ? આવેશમાં આવી જઈ વાજશ્રવસે કહી દીધું, હું તને યમરાજને આપું છું. પિતાને ત્રણ ત્રણ વાર પ્રશ્ન કરી કુદ્ધ કરનાર નચિકેતા, પુરાકથામાં યમ પાસે જઈ ચાર ચાર વાર પ્રશ્ન કરે છે; જાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિનો મૃત્યુ વિશે પ્રશ્નકર્તા નચિકેતા પ્રતિનિધિ ના હોય ! ‘નચિકેતા’ નામનો અર્થ પણ ‘અવિજ્ઞાત’ (નાહિ જાણેલું રહસ્ય) છે. વળી જેને વૈશ્વાનર અગ્નિ જ ચૈતનતત્ત્વ છે - જેનો સંબંધ યમની સાથે છે.

ઋગ્વેદમાં જેને ‘યમાયન કુમાર’ કહ્યો છે (ઋ. વે. ૧૦-૧૩૫) તે જ કુમાર નચિકેતા છે, જે વૈશ્વાનરનો પ્રતિનિધિ છે. પિતાના મન્યુને શાન્ત કરી પ્રસન્ન રાખવા યમરાજને સ્વર્ગના અગ્નિનું (વિજ્ઞાત) રહસ્ય પૂછ્યું ત્યારે યમે અગ્નિતત્ત્વના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા તેને ‘ત્રિણાચિકેત’ અર્થાત્ ત્રિકાત્મક આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક રૂપે વર્ણવ્યા. આવા અગ્નિનું મૂળ, કોઈ રહસ્યમય સ્થાનમાં સંગોપિત મનાયું છે.

‘શતપથ’માં પણ શ્લોક છે : સ એષો અગ્નિર્વેશ્વાનરઃ યઃ પુરુષઃ (ભગવદ્ ગીતામાં પ્રચલિત કૃષ્ણકથિત શ્લોક છે ‘અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા’ આદિ...)

પંડિત વાસુદેવશરણ અગ્રવાલે ‘ઉપનિષદ નવનીત’માં એક રસપ્રદ ઉપમા અર્પી છે :

‘શરીરમાં રહેલો આ નચિકેત અગ્નિ છે તે એક પુલ છે. એના દ્વારા અક્ષરબ્રહ્મ સુધી પહોંચી શકાય છે.’

વિરલ વિદગ્ધ સર્જક હરીશ મીનાશ્ચુએ આ અગ્નિસેતુ પર કલ્પનાત્મક આરોહણ કરી અક્ષર બ્રહ્મની સહાયથી ‘નાચિકેતસૂત્ર’ રચવાની ગુજરાતી વાજ્ઞયક્ષેત્રે આવકાર્ય પહેલ કરી છે.

પાંચમી સદી બી.સી.માં બુદ્ધમુખે અગ્નિતત્ત્વનું સૂત્ર સર્ધું હતું : સકલ પદાર્થો ઓ પાર્ષદો, અગ્નિસિક્ત છે... નેત્ર અગ્નિ પર, આકારો અગ્નિ પર, ચક્ષુચેતના પણ અગ્નિ પર, ચક્ષુ દ્વારા ઝિલાયેલી છાપોચ અગ્નિ ઉપર. (અગ્નિ સંભાષણ).

ઉપનિષદ, બુદ્ધસૂત્ર જેવા પૌરાણિક આધારસ્તંભોનું ઉલ્લંઘન કરી આપણી સામ્રાટ વિષમ વિચિત્ર પરિસ્થિતિઓ, આધુનિક શાસ્ત્રો, શસ્ત્રો, હિંસા, ભોજન, કોસ્મેટિક્સના ઉલ્લેખોની વિપુલતા જેવાં કે સ્ટોકમાર્કેટ, મુર્ગમુસલ્લમ, બાર-બે-ક્યુ, ફરફોલા, તણખાના કંદુક, બંદૂકનાં બચ્ચાં, પેન્ટાગનના પોલ્ટ્રીફાર્મ, મિઝાઇલ્સને પ્રસ્તુત કરી કવિ પોતાનું અસ્તિત્વ શબ્દાંકિત કરે છે :

અગ્નિની

હું વંદના કરતો નથી :

હું કેવળ દારું છું

ને સિદ્ધ કરું છું – હું છું (પૃ. ૬)

‘સર્વભુક્’ અગ્નિની આમન્યા અંડોળીને એક વિદ્રોહીની અદાછટાથી દાઝવા છતાં નિજી હસ્તીને નાયક કવિ હુંકારપૂર્વક હસ્તિભારથી પ્રતિષ્ઠિત કરે છે ! રચનાન્તે ‘પરગટ થાય છે દર્પણનો દારુણ દેવતા એના ઓઠ પર ઝળહળે છે’ અતિ ઉત્તર : નાચિકેત (પૃ. ૪૪). આખું આંતરવિશ્વ પણ છેવટે યુ-ટર્ન લે છે :

ઉદંડ હતું તે વિશ્વ

હવે આપને પ્રણામ કરે છે દંડવત્

... ..

હે નાચિકેત, હું આપની વંદના કરું છું. (પૃ. ૪૫)

બાઈબલનો ઉદંડ પુત્ર ‘ઘર આયા પરદેસી’ જેવો ?

લા.ઠા.ની જેમ, છતાં નિજી પ્રતીતિ પ્રમાણે ‘ગુધરાટ’ શબ્દને ટાંકીટીપી કવિએ ગોધરા-અનુગોધરા અગ્નિકાંડને, મણિલાલે કહ્યું છે તેમ ‘ભાષાઉન્મેષ’ થકી સચોટ ગૂંથણી કરી છે. (પૃ. ૬૮)

આવું બધું ઘણું સાચું, સ-રસ અને છતાં નિષેધમુક્ત લાભશંકરની જેમ ખુલ્લમખુલ્લા પરબ ❖ માર્ચ, 2018

એરોટિક એનોટોમી કંઈક જતી કરી લક્ષ્મણ જતિની જેમ યૌનરાગને હરીશજીએ તો શ્લોકગ્રસ્ત નહીં શ્લોકમસ્ત આલાપ્યો છે.

દીર્ઘ કાવ્ય-આકૃતિનુ આવું સં-રચન ધ્યાનાર્હ બનશે — નીઓ ફોઈડચન વિવેચન માટે તો ખાસ :

ૐ હોમ હ્રીં કલીં પીગળે છે
લબડ લિભિડો નિભિડાંધારે
પુરુષને પુરુષાતન તીખાં, તજ લવિંગ ને લિંગ

‘નિભિડાંધારે’ શબ્દ લા.ઠા. નહિ પણ બ.ક.ઠા.એ અંતરિક્ષમાંથી પ્રક્ષેપ્યો લાગે !
નિભિડ-અંધારે તીખા પુરુષાતનની આ લાવણી મરાઠી નથી ?

ૐ હોમ હ્રીં કલીં પીગળે છે
દગ્ધ આશયો વંધ્યાના ને
સરોગેટ સગપણનાં ભાડાં
કુંવારકાને પોયણપેટ
ચઢ્યા ભૂંડા ભમરાળા દૂહાડા
પું નામને નરકલોકમાં ગરક પ્રસૂતા
કુલાંગારને ઉછેરતી ધાત્રીનાં ધાવણ. (પૃ. ૨૬)

ઉપરોક્ત પંક્તિઓ-તત્સમ્ તદ્ભવ મિશ્ર ભાષાભંગિમા, ભાડાં-દહાડાના પ્રાસથી આગળ વધી છેક ‘પું’ નામના નર્કલોકથી કુલાંગારને ઉછેરતી ધાત્રી પર્યંત પ્રકર્ષે એવી પ્રભાવક પણ છે.

ઓમ પછી અડીને ઓમ, સંલગ્ન હ્રીં કલીંના નાદનું પીગલન ‘ભારબી ડોલ’, ગિગોલા, પોર્ન હીરોઈન, વિકલ સ્ટ્રીપટીઝ, બિયરબારની ઊડઊડ કરતી બેબ્ઝ અને ઓછું હોય તેમ

ૐ હોમ હ્રીં કલીં પીગળે છે ધકધક ધકધક બૂબ્ઝ
જોગમાયાની ઝીની ઝીની બની રમ્ય બિકિની પીગળે (પૃ. ૨૬)

ચાર્વાકી હેડોનિઝમથી આસક્ત ભાવકોને ચૌકાવનારી અને ચેતાવનારી પંક્તિઓ રચનાને સમતોલન બક્ષે :

પીગળે છે પીગળે છે
કાયમ યમનું મ્યુઝિયમ
અગ્નિ ઓહિયાં કરે છે મ્યુઝિયમ પીગળે છે.
... ..
બચે છે ભુવનમોહિની ભસ્મ
નામશેષ થવાની રસ્મ. (પૃ. ૨૬)

હમણાં ઉપર, (રમ્ય) બિકિનીના પીગલન ભેળી કબીરની કડી ‘ઝીની ઝીની

બની' સાથે જોગમાયાને ઊંડળમાં લેવાનું રતિકૃત્ય પ્ર-દર્શિત હિંમતભેર કર્યું પરંતુ અંતે તો 'રામનામ સત્ય હૈ' જેવું 'નામશેષ થવાની રસ્મ'...

પૃ. ૩૪નો 'હું છું' નાયકને દૃઢસંકલ્પી રજૂ કરે છે :

'હું અંધ, તમસથી આંજયો છું' - ને પછી સર્વધર્મપરિષદને 'હે'કારા દઈ આંકી આપે છે આમ : હે શિયા ને સુનમુન્નારાયણ, હે કોસ કિસ્ચિયન્નારાયણ, હે દિગંબરા જિન્નારાયણ, હું પ્રિભાંગસુંદર વાજયો છું, હે ધમ્મમ ધાધિન્નારાયણ, હું પ્રસન્ન કે બિન્નારાયણ, હે સદા છિન્નબિન્નારાયણ

આ લખનારને માનનીય ઉમાશંકરનું 'છિન્નબિન્ન'ત્વ સ્મરણે ચઢ્યું. 'ધાધિન્ના' વાંચી તબલાના નાધીનધીન્ના નાદ ના સાંભળે ? યુરેનિયમ ને યમનિયમથી બદ્ધ કાવ્યનાયક યજ્ઞશાળામાં બેસી બોલે છે - સમર્પયામિ... સમર્પયામિ...

સાર્ત્ર કહેતા ગયા, 'ફી ટુ બી કન્ડેમ્ડ'... (કવિ નાયક) ઉવાચ્યા : 'હું કેવળ પ્રજવળું છું / ને સિદ્ધ કરું છું, - હું છું' (પૃ. ૩૭) એક મનીષી કવિ હયાતીને, અસ્મિતાને અભિવ્યક્ત કરી શકે : આઈ ઈમેજિન ધેર ફોર આઈ એમ'...

આ દીર્ઘ કાવ્યનું સંપૂર્ણ અવલોકન શક્ય નથી. વિહંગાવલોકન યથારુચિ કહી શકાય. નારી કે પુરુષ યોનિ પ્રસૂત હોય એટલે એની ઊર્જાનો પ્રકાશ ઈચ્છાએ-અનિચ્છાએ જાણ્યે-અજાણ્યે એ દિશામાં અધિક હોય. કેટલાકને લા.ઠા.માં તથા મીનાશ્રુમાં લૈંગિક સ્થિતિદૃશ્યોનાં વર્ણન, સ્વરૂપ કે વિ-રૂપ જેવાં લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આ સંદર્ભે અમેરિકાના વિખ્યાત સર્જક સાક્ષર નોર્મન મેઈલરનું કથન ટાંકી વિરમું :

'સેક્સ ઈઝ નોટ ઓન્લી ડિવાઈન એન્ડ બ્યુટીફુલ એક્ટિવિટી : ઈટ્સ અ મર્ડરસ એક્ટિવિટી. પીપલ કિલ ઈય અધર ઈન બેડ. સમ ઓવ ધ ગ્રેટેસ્ટ કાર્મ્સ એવર કમિટેડ ઈન બેડ. એન્ડ નો વેપન્સ વ્હેર યુઝડ' (પ્લેબોય, ૧૯૬૮)

આનું તાત્પર્ય એવું નથી કે - માહીં પડ્યાં તે મહાસુખ માણે, દેખણહારા દાઝે. સર્જક માત્ર, કૃષ્ણમૂર્તિ કહેતા તેમ - 'જે છે' તેનો સ્વીકાર રાગ-દ્વેષની બહાર રહી કલ્પનાના પેનોરમાને અ-ક્ષરાંકિત કરતો હોય છે. કવિવર હરીશ મીનાશ્રુને ધન્યવાદ...

સાભાર સ્વીકાર

બાળકોની વાર્તા-ગાડી : સાંકળચંદ પટેલ, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૮૨, રૂ. ૧૬૦. બિહુ વાર્તા કહે છે : લતા હિરાણી, સંવર્ધિત ૨૦૧૬, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૭૦, રૂ. ૭૫.

હાસ્ય

દે દામોદ દાળમાં : કિશોર વ્યાસ, ૨૦૧૬, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૫૬, રૂ. ૧૪૦.

આપણા કવિ નિરંજન નિરાકાર ?!

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

ઈ.સ. ૨૦૧૮, પહેલી ફેબ્રુઆરી, આપણા સૌના સન્માન્ય વડીલ સારસ્વત શ્રી નિરંજન ભગત (ભગતસાહેબ), એમની ચિરવિદાયનો દિવસ. ભગતસાહેબે પોતે જ નિર્દેશ્યું છે તેમ, તેઓ વીસમી સદીના દેશકાળનું સંતાન. વીસમી સદીની જે કેટલીક સાંસ્કૃતિક મહત્વની ઘટનાઓ ઘટી, આધુનિક માનવસંવિત દ્વારા જે કેટલીક સિદ્ધિઓ હાંસલ થઈ તે સર્વના રસકસથી ભગતસાહેબના ‘પ્રતિભાબીજની માવજત’ અને તેનો વિકાસ થયાનું આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

ભગતસાહેબ વાસ્તવિક અને સૂક્ષ્મ – બંનેય અર્થમાં ‘નાગરિકતા’ના કવિ – નગરકવિ. ગુજરાતી નગરકવિતામાં એમનું પ્રદાન મૂલ્યવાન અને વિશિષ્ટ. વહાલ અને વેદના – બંનેય એમના વ્યક્તિત્વના અને કવિતાના પ્રબળ અંશ. ઉત્કટ વાચનરસ તથા કાવ્યરસના કારણે ૯૨ વર્ષના આયુષ્યમાં એમના થકી એકલતાને જીવવાનું તેમ જ એકાન્તમાં જીવવાનું શક્ય બન્યું. ભગતસાહેબે, એમણે જણાવ્યું છે તેમ, એકાન્ત અને એકલતાનો ‘સ્વેચ્છાપૂર્વક’ અને ‘સૂઝસમજપૂર્વક’ સ્વીકાર કર્યો હતો. માતાની સહનશીલતાએ તથા પિતાની સ્વમાનશીલતાએ ભગતસાહેબમાં ખમીર તેમ જ ખુમારી પ્રેરવા ને પૂરવામાં ભાગ ભજવ્યો હશે એમ કહી શકાય.

બર્ટ્રાન્ડ રસેલનો જન્મ ૧૮મી મે, ૧૮૭૨ના દિવસે રેવન્સકોફ્ટમાં. કવિ નિરંજન ભગતનો જન્મ એ જ તારીખે ૧૯૨૬માં, અમદાવાદમાં. બંનેના વ્યક્તિત્વમાં ને અભિગમમાં બૌદ્ધિકતા ને માનવતાનો અનોખો સુમેળ. બંનેમાં ખુદવફાઈ. કદાચ તેથી કવિ ઉમાશંકરે કવિ નિરંજન ભગતને કાવ્યાંજલિ અર્પતાં એમના જન્મદિને જે લખ્યું તે અહીં નોંધવા જેવું છે. ઉમાશંકરે લખ્યું છે :

“જ્ઞાન, પ્રેમ, બંધુતા –
એ સિવાય જિંદગી નરી પંગુતા.
અનિદ્ર ચિત્ત, હૃદયમહાણવે વિરાટ
ખળભળાટ,
કર્મની વિદ્યુત-લકીર,
– એ જ એક આત્મશાંતિ શોધતા પ્રબુદ્ધ ધીર.”

(૧૮-૫-૧૯૬૭)

(સમગ્ર કવિતા, ૧૯૮૧, પૃ.૬૮૪)

કવિતામાં શૈશવની અને જીવનમાં પિતાની શોધ કરનારા કવિ નિરંજનને ઉમાશંકર ‘આત્મશાંતિ શોધતા પ્રભુદ્ધ ધીર’ તરીકે ઓળખાવે છે એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

પોતાના દસમા વર્ષે પિતાના ગૃહત્યાગના કારણે એકલા પડેલા ભગતસાહેબને એમના કાકા રામ હરિ ભગત દ્વારા અંગ્રેજી સાહિત્યનો વારસો મળ્યો. એ પછી તો ભગતસાહેબનું અધ્યાપકચિત્ત — સર્જકચિત્ત અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સુપેરે ફરી વળ્યું. ‘માધ્યમ ગુજરાતી અને ઉત્તમ અંગ્રેજી’ની હિમાયત કરનારા ભગતસાહેબની આનંદયાત્રા યુરોપીય અને અમેરિકન સાહિત્યના સીમાડા સુધી વિસ્તરી. ભગતસાહેબ પોતાની માતૃભાષામાં જ બંધાઈને ન રહ્યા. એમણે બંગાળી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ જેવી ભાષાઓને પણ પોતાના કોઠામાં ને કંઠમાં ઉતારી. ભગતસાહેબનાં મૂળિયાં અમદાવાદની ધરતીમાં, પણ પછી તે પ્રવાલદ્વીપ સુધી વિસ્તર્યાં. પરભાષાઓને ચુંબન કરતાં કરતાં તેઓ લંડન ને પેરિસ સુધી પહોંચ્યા. ભગતસાહેબ માટે તો જેવાં અમદાવાદ ને મુંબઈ એવાં જ લંડન અને પેરિસ ! ઉમાશંકરે એમનો ‘ધારાવચ્ચ’ કાવ્યસંગ્રહ ભગતસાહેબને અર્પણ કરતાં સાભિપ્રાય કહ્યું :

“ક્યાંય — ક્યાંથી આવે
ભાષાઓ વળોટતી કવિતા,
ખોળતી તમને,
કવિમુખે કંઈક હૃદયોને પહોંચવા.”

આમ એકલ તથા એકાંતસેવી આ સાહિત્યકારે સર્જન-ભાવનના માર્ગે, અધ્યાપન-સ્વાધ્યાય-પ્રવચનના માર્ગે અનેક સહૃદયો સુધી — સમાનધર્મીઓ સુધી પહોંચવાનો સારસ્વત પુરુષાર્થ જીવનભર કર્યો. ભગતસાહેબ એકલવાયા રહી શકે એવા નહોતા; એમને આકર્ષણ રહેલું માનવટોળાનું. તેઓ સર્જક તરીકેની પોતાની આંતરકથા આપતાં લખે છે :

“માનવટોળું — અસ્થિર, અમૂર્ત, અનામી, અરૂપ માનવટોળું એનો મને કેફ છે, નશો છે. મારે માટે ટોળાનું પણ એક mystique — રહસ્યદર્શન — છે. હું ટોળામાંનો નથી, પણ ટોળામાં છું. ટોળામાં હું એકસાથે આસક્તિ અને અનાસક્તિનો અનુભવ કરું છું. ક્યારેક ‘અણજાણ્યા’નો કે ‘અણચિંતવ્યા’નો અનુભવ કરું છું. ટોળામાં કારણ વિના, કામકાજ વિના રખું છું. આ મારો નિષ્કારણ, નિષ્કામ પ્રેમ છે. એકાન્ત અને એકલતામાં ટોળું અને ટોળામાં એકાન્ત અને એકલતા — આ મારો સ્થાયી ભાવ છે.”

(જુલાઈ ૨૩, ૧૯૮૪)

(સર્જકની આંતરકથા : ‘પંખી ના જાણે’,
સંપા. ઉમાશંકર જોશી, ૧૯૮૪, પૃ.૩૦૩)

ભગતસાહેબ મૈત્રીના જીવ. એમણે જ કહ્યું છે : “મૈત્રી એ મારું સૌથી મોટું સદ્ભાગ્ય છે.” શિક્ષકવર્ચ અમુભાઈ પંડ્યાના આ પ્રિય છાત્ર. એમણે અમુભાઈ દ્વારા વાત્સલ્યરસ સાથે કાવ્યરસનો સ્વાદ પણ માણ્યો. પછીથી ભગતસાહેબ પોતે પણ અનેક છાત્ર-છાત્રાઓના

છત્રધર ને માર્ગદર્શક થઈને રહ્યા. ભગતસાહેબના લોહીમાં ભદ્રિકતા; એટલે તેઓ વિશાળ મિત્રમંડળના સહજભાવે ‘મંડળેશ્વર’ થઈને રહ્યા !

પરાવાણીના પરમ સર્જક રાજેન્દ્ર શાહના તેઓ ‘કવિસહોદર’ અને મિત્ર. ‘મૈત્રીજીવનનો અનિર્વચનીય અનુભવ’ કરાવનાર, ‘ભણકાર’ના સર્જક બલવન્તરાય ઠાકોર એમના ‘ફેન્ડ, ફિલોસોફર એન્ડ ગાઈડ’. મુંબઈમાં એમના મિત્રવર્તુળમાં યુનીલાલ મડિયા, હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ વગેરે પણ ખરા. અમદાવાદમાં એમનો ગાઢ નાતો પ્રો. એસ. આર. ભટ્ટ (સન્તપ્રસાદ ભટ્ટ) સાથે. એમનામાં ભગતસાહેબે પોતાના પિતા, મોટાભાઈ અને ગુરુનાં દર્શન કરેલાં. એમની સાથે કલાકોની ગોષ્ઠિ. એમના ગોષ્ઠિમંડળમાં અમદાવાદનાં સર્વશ્રી પ્રફુલ્લ અનુભાઈ, શૈલેશ પારેખ, સૌરભ શોધન, ચિંતન પરીખ, ચિંતન શાહ, પાવન બકેરી, રૂપલ મહેતા, રૂપેશભાઈ, ગોવિંદિની શાહ વગેરેનો તેમ દક્ષેશ પાઠક અને શૈલજા પટેલ જેવાં છાત્રમિત્રોનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ. એમના તેજસ્વી મિત્રમંડળના સંપર્કે એમનો કાવ્યરસ મોકળાશથી કોળ્યો ને કેળવાયો. વળી તેઓ મહાકાવ્યોના માણીગર. વાલ્મીકિ-વ્યાસ, ભાસ-કાલિદાસ વગેરેના ઉત્સાહી આસ્વાદક. તેઓ જેવા મીરાંના એવા કવયિત્રી સાફોનાયે ચાહક. ‘પૂર્વાલાપ’ના કવિ — નાગરિકતાના કવિ કાન્તની જેમ કીટ્સ માટે પણ એમને સ્પષ્ટ પક્ષપાત. એમના હૃદયમાં રવીન્દ્રનાથ તો એમની આંખોમાં બોંદલેર ને રિલ્કે ! એક બાજુ નરસિંહ, પ્રેમાનંદ ને દયારામ; બલવન્તરાય ને ન્હાનાલાલ; સુન્દરમ્ ને ઉમાશંકર તો બીજી બાજુ મિલ્ટન, શેક્સપિયર, ટી.એસ.એલિયટ, ઓડન વગેરેનો કાવ્યરસ ભરપૂર માણેલો અને સૌને એનો રસરંગ કે છંદ લગાડવાનો સર્જનાત્મક સારસ્વત પુરુષાર્થ પણ દાખવેલો. સમકાલીન પેઢી ઉપરાંત અનુકાલીન પેઢી સાથેય એમનો અનુબંધ. અમદાવાદમાં ટાઉનહોલની ‘હેવમોર’માં એમનું ‘જ્ઞાનનું રસોડું’ ચાલતું ! યાની યૂસકી સાથે વિશ્વકવિતાના રસનાં ચટકાં પણ સૌને ચાખવા મળતાં.

ભગતસાહેબના રસના વિષયો વિવિધ — કાવ્ય ઉપરાંત ધર્મ, વિજ્ઞાન, યંત્રવિજ્ઞાન, ઈતિહાસ, ફિલસૂફી વગેરે. તેઓ રુચિર પુરુષ (Man of Taste). એમનાં રસ-રુચિમાં હમેશાં પરિષ્કૃતિ વરતાય. તેમણે પ્રશિષ્ટતા ને આધુનિકતા, પરંપરા ને પ્રયોગ — એ સર્વને સમતુલાથી સાચવીને સર્જન-વિવેચનના ક્ષેત્રે પદાર્પણ કર્યું. પ્રયોગશીલતાને વધાવનારા; પ્રયોગખોરીના વિરોધી. કવિતાના સૂક્ષ્મ સંગીત માટે ભગતસાહેબનો કાન કેળવાયેલો. તેથી જ ગુજરાતી ભાષાના છંદોની — ઢાળોની સફાઈ — સુઘડતા — રૂડપ એમની કવિતામાં માણવા મળે. એમના ‘ગાયત્રી’ના અનુષ્ટુપની લયચ્છટા જ આગવી ! એક છાક જોવા મળે એમના છંદોમાં (“છકેલી ફાલ્ગુની છલબલ છટા શી પૃથિવીની !”) ભગતસાહેબે બોલચાલની ખૂબીઓ પણ પરંપરિત લયકારીમાં અસરકારક રીતે દર્શાવી છે. તેથી જ ‘છંદોલય’ના કવિ તરીકેની એમની ઓળખ ઘણી સચોટ અને સાચી છે. એમની કવિતાના ઢોળ-ઢાળની ચમક જ અનોખી લાગે.

સાચો સર્જક — સાચો કવિ ‘ચરન્ વૈ મધુ વિન્દતિ ।’-વાળો હોવાનો. રાજેન્દ્ર શાહે “નિરુદ્દેશે સંસારે મુજ મુગ્ધ ભ્રમણ” એમ કહેલું. આપણા આ કવિએ પણ કહ્યું :

“હું તો બસ ફરવા આવ્યો છું!
હું ક્યાં એકે કામ તમારું કે મારું કરવા આવ્યો છું?”

ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે રાજેન્દ્ર શાહ તથા નિરંજન ભગતની તુલના કરતાં કહેલું :

“રાજેન્દ્રની કવિતા આઘાઢી મેઘનો રોમેન્ટિક આવિષ્કાર લાગે; નિરંજનની કવિતા શ્રાવણની નિર્મળ અને નિયંત્રિત સૌષ્ઠવયુક્ત મેઘધારાની શિષ્ટ છાપ પાડે છે.”

(અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા-૪, ૨૦૧૧, પૃ.૩૪૪)

આ બંને કવિઓએ ગુજરાતી કવિતાને સૌન્દર્યલક્ષી ભૂમિકા પર આગળ ધપાવી સ્વાતંત્ર્યોત્તર કવિતા માટેની મજબૂત ધરોહર તૈયાર કરી આપી. નિરંજનભાઈની ચિરવિદ્યાયથી ગુજરાતી કવિતાનો એક યુગ અસ્ત પામ્યાની લાગણી પણ થાય. નિરંજન પૂર્વકાલીન, સમકાલીન તેમ અનુકાલીન સર્વ પેઢીઓના શ્રદ્ધેય સર્જક અને માર્ગદર્શક બની રહ્યા હતા.

ભગતસાહેબ રૂઢ અર્થમાં ઈશ્વરનું નામ નહીં લેનારા, પરંતુ એમનાં પગલાંની લિપિ ઈશ્વરના દરબાર તરફ લઈ જાય એવી તો ખરી જ. આ કવિએ એક તબક્કે રોમેન્ટિક આવેગે, પાંપણના પલકારે પ્રણયના આકાશમાં ઉડાણ ભરી, લહેરાતી લટની સુધામય લયલિજ્જત પણ માણી, પણ વાસ્તવિક ધરતી પર ઉતરાણ કરીને આગળ વધ્યા. ધરતીની ધૂળનાં ગીત પણ ગાયાં. પુચ્છ વિનાની મગરી જોવા પ્રવાલદ્વીપે — મુંબઈ મહાનગરે પણ પહોંચ્યા. ગાંધીમાર્ગના મહિમાની પાકી પ્રતીતિ; પરંતુ યંત્રવિજ્ઞાનના ભરડાની ભીંસ અનુભવતાં એમણે મંત્રકવિતા માટેની પોતાની જિંકર — પોતાની નિસબત પ્રગટ કરી. ભગતસાહેબની અસલિયતનો ઉઘાડ થયો એમની નગરકવિતામાં. આધુનિક માનવની — નગરજનની વિષમતા ને વિસંવાદિતા, એની ક્રુણતા, એની નિયતિ — આ સર્વનું મર્મદર્શન કરાવતી એમની કવિતાનું વજૂદ એમની અનુપસ્થિતિમાં પણ આપણને સતત સંકોચા કરશે એમ આપણે કહી શકીએ. બહારથી વિદેશી જેવા લાગતા આ કવિ ઊંડા અર્થમાં આપણી સ્વદેશીતાના તરફદાર હતા એમ કહેવું જોઈએ.

હાડે પ્રાધ્યાપક ને કવિ, માતા મેનાંબહેનનો પડવો બોલ ઉપાડી લેનારા શ્રવણ, અરુણભાઈ ને અજિતભાઈ — એ બાંધવબેલડીના વત્સલ વડીલ, ‘કેર-ટેકર’ ભાઈ જગતસિંહનાયે ‘કેર-ટેકર’ — એ રીતે અનેકના મિત્ર ને અનેકના સાથી ભગતસાહેબ હવે ક્ષરદેહે પ્રત્યક્ષ નહીં થવાના; પણ લગભગ ૩૫ પુસ્તકોમાં અક્ષરદેહે આપણને અવશ્ય પ્રત્યક્ષ થઈ શકશે — એ એક મોટું આશ્વાસન છે. ભગતસાહેબની યંત્રવિજ્ઞાનથી મંત્રકવિતા સુધીની સેતુબંધની મનોયાત્રામાં એમના સારસ્વત ધર્મ-કર્મની સત્વશીલ ફળશ્રુતિ મળી રહે છે. એમનાં સર્જનો-અનુસર્જનો ને અનુવાદો, એમનાં સંપાદનો તેમ જ સ્વાધ્યાયલેખો તથા વ્યાખ્યાનલેખો દ્વારા એમની ઉમદા સારસ્વતસેવાનો પ્રસાદ પણ માણતા રહીશું. માનવતાના પરમ મિત્ર ભગતસાહેબ ‘છંદોલય’ના અનુસંધાનમાં મૈત્રીનું

મોટું કાવ્ય રચવાનો ઈરાદો સેવતા હતા. કાવ્ય તો એવું ન થયું પણ એમનું જીવન તો મૈત્રીરસથી ભર્યું ભર્યું થઈ શક્યું. એમણે પ્રેયસીને મળતા હોય એમ મૃત્યુની સાથે હાથ મિલાવીને, જરાયે કોઈ વિક્ષિપ્ત ન થાય એ રીતે શાંતિપૂર્વક — મૂંગાં મૂંગાં વિદાય લીધી. એમની વિદાયને હવે રમ્ય ને ભવ્ય કહીને, રસ્તે જે જે મળે તેમને વહાલ કરતા રહેવાની એમની વાતને જો અનુસરતા રહીશું તો એ જ એમના માટેની આપણી સાચુકલી શ્રદ્ધાંજલિ હશે.

૧૧-૨-૨૦૧૮

૧૪-૨-૨૦૧૮

પ્રિય ભગતસાહેબ | ઉદયન ઠક્કર

કોરા કાગળ પર પાતળો નળાકાર દોરો. રાજેન્દ્ર શાહ કહેશે - વાંસળી, નિરંજન ભગત કહેશે — મિલનું ભૂંગળું. ભગતસાહેબ હાડોહાડ નગરકવિ છે.

સિમેન્ટ, કોંક્રિટ, કાચ, શિલા
તાર, બોલ્ટ, રિવેટ, સ્ક્રૂ, ખીલા,
ઈન્દ્રજાલની ભૂલવે લીલા
એવી આ સૌ સ્વર્ગ તણી સામગ્રી !
ચલ મન મુંબઈ નગરી,
જોવા પુચ્છ વિનાની મગરી !

બોદલેરનાં ફ્રેન્ચ કાવ્યોનો ભગતસાહેબે ‘દુરિતનાં પુષ્પો’ નામના પુસ્તકમાં અનુવાદ કર્યો છે. બોદલેરે પેરિસની શેરીઓમાં રઝળપાટ કરીને જે જોયું — સદ્ અને વધારે તો અસદ્ — તેનાં આ કાવ્યો છે. કદાચ તેમને મોડેલ તરીકે સ્વીકારીને ભગતસાહેબે ‘પ્રવાલદ્વીપ’ પુસ્તકમાં મુંબઈ વિશેનાં કાવ્યો રચ્યાં છે. જેને ચાર ફેરા ફરવા મળ્યા નથી, તેવી સ્ત્રી વિશેના ચાર પંક્તિના ‘ફોકલેન્ડ રોડ’ કાવ્યમાં તેઓ કહે છે :

વાલકેશ્વરે જે કહ્યું સ્નેહલગ્ન
એનું અહીં માત્ર સ્વરૂપ નગ્ન

વિશ્વમાં નગરોનું પ્રમાણ વધતું જ જવાનું છે, એમ ભાખીને ભગતસાહેબ વિનોદ કરતા, ‘કેવો વિપર્યાસ કે સુરેશ જોશીએ અનુમોદન કર્યું આધુનિકતાનું, પણ તેમનો પ્રિય કવિ તે રાવજી પટેલ, ગોપકવિ.’

ભગતસાહેબની કવિતા બહુપરિમાણીય છે. મધ્યયુગના ભક્તિસંસ્કાર ઝીલતું આ ગીત હજી કાનમાં ગુંજે છે :

હરિવર મુજને હરી ગયો
મેં તો વ્હાલ કીધું ન્હોતું ને તોયે મુજને વરી ગયો !

ગાંધીયુગનું ગણાય તેવું ‘રેંટિયો કાંતતાં કાંતતાં’ કાવ્ય વસંતતિલકા અને ઈંદ્રવજ્રામાં રચાયું છે :

આ સૃષ્ટિના સકલ સંચલને નિમગ્ન
કો બાહુને સતત પ્રેરત આઘ તત્ત્વ
એ તત્ત્વ આ યરવડા તણું કાષ્ઠચક્ર
...આ માહરા બાહુ વિશે વસ્યું છે.

પ્રકૃતિની રંગછાયા ઝીલતાં તેમનાં ગીતો અને કાવ્યો વિસર્યે વિસરાય નહિ તેવાં છે :

ઝૂકી ઝૂકી આભથી સારા
ઝીંકાતી આષાઢધારા,
ઝીલે છે નેહથી એને ઘરનાં નેવાં,
નીચે એક નીડમાં હાંફે નમણાં ને નિર્દોષ પારેવાં !

કાર્નલ લવનાં – રતિસુખનાં – કાવ્યો ભગતસાહેબે નથી રચ્યાં, પણ ઉત્કટ પ્રેમને ગાયો છે :

બે પછીના બપોરે,
‘આવીશ’ કહી પ્રિય, આવી નહીં
તું જોવનાઈના જોરે
કે પછી :
તું હતી સાથમાં !
તું પ્રિયે, કામ્યગાત્રી,
હતી વિજન વનને પથે પૂર્ણિમારાત્રિ,
ને હું અને તું હતાં બે જ યાત્રી
જતાં હાથ લેં હાથમાં ! તું હતી સાથમાં !

આવાં સૌંદર્યલક્ષી કાવ્યોનો રચનાકાળ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનુગાંધીયુગ કે રાજેન્દ્ર-નિરંજન યુગ કહેવાયો છે. એક પ્રસંગે આનો ઉલ્લેખ થતાં ભગતસાહેબ છેડાઈ પડ્યા હતા, ‘યુગ એટલે કેટલો લાંબો સમયગાળો એ સમજો છો ? રાજેન્દ્ર-નિરંજનનો તે કંઈ યુગ હોતો હશે ?’

ત્રણ હજાર વર્ષના વિશ્વકવિઓ સાથે ભગતસાહેબને ઘર જેવું. રિલ્કેના ‘વોઈસિસ’ ગુચ્છમાં ભિખારી, આંધળો, રક્તપિત્તિયો, વિધવા, અનાથ વગેરેનાં ઉક્તિકાવ્યો છે. ભગતસાહેબનાં ‘પાત્રો’ કાવ્યમાં પણ ભિખારી, આંધળો, રક્તપિત્તિયો, વેશ્યા અને ફેરિયાનાં ઉક્તિકાવ્યો છે. તેમને સાંભળીએ :

ભિખારી :
આ હાથે જે સામે ધર્યો

એ હાથને ઘડનારનો પણ હાથ
 એના જેટલો લાયાર ને પામર ઠર્યો
 આંધળો :
 કે શું હજું હું ગર્ભમાંથી નીકળ્યો ના બહાર
 તે મારા જનમને કેટલી છે વાર ?
 ...મેં આ જગતની કેટલી કીર્તિ સુણી'તી સ્વર્ગમાં
 તે આવવાની લ્હાયમાં ને લ્હાયમાં
 હું કીકીઓ ભૂલી ગયો ત્યાં કલ્પદ્રુમની છાંયમાં !

‘નિરંજનભાઈ ડોક્ટર નથી ?’ કોઈ અધ્યાપકમિત્રે પીએચ.ડી. થયેલા સ્વરમાં પૂછ્યું. ‘છેને,’ મેં કહ્યું, ‘કશીય વાઢકાપ વગર ટૂંકી દૃષ્ટિનો ઉપચાર કરતા એકમાત્ર ડોક્ટર.’ ભગતસાહેબ વાઢકાપથી નહિ પણ વાતચીતથી ઉપચાર કરતા — ‘દર્શન તો નરસિંહનું. પ્રેમાનંદ રહ્યો પ્રોફેશનલ પોએટ, ભક્તિ કે અધ્યાત્મમાં એ નરસિંહને ન પહોંચે. પણ એની આખ્યાનકળા ? ગુજરાત પાસે શેક્સપિયરની નજર પહોંચી શકે તેવો એકમાત્ર પ્રેમાનંદ છે.’

‘ચોસરનું ‘કેન્ટરબરી ટેલ્સ’ ૧૭,૦૦૦ પંક્તિનું પ્રલંબ કાવ્ય છે. ચોસર હોય નહિ, ને શેક્સપિયર થાય નહિ.’

‘ન્હાનાલાલે કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યો લખ્યાં. પણ ડોલનશૈલી ? કોઈ માણસ આતું બોલતો જાય — ‘ઉઘાડોને દ્વાર જરીક તમે’ તો પાંચ વાક્યો સાંભળ્યાં પછી તમે તમારો ચોડી દો !’

‘ભવભૂતિ કહી ગયા છે : કાળ નિરવધિ અને પૃથ્વી વિપુલ છે, કોઈ સ્થળે અને કોઈ સમયે તો મારો સમાનધર્મા મને મળશે.’ ભગતસાહેબ જેવી એકાગ્રતાથી બોલતા, તેવી જ એકાગ્રતાથી અન્યને સાંભળતા. અંતિમ દિન સુધી સ્મૃતિ, સમજણ, તર્ક, અભિવ્યક્તિ, પ્રજ્ઞા એવાં ને એવાં સતેજ. ઉમાશંકર જોશીની વાતો ભાવપૂર્વક કરે. ઈમર્જન્સીના દિવસો ચાલે. હું ઉમાશંકરભાઈને ઘરે ગયેલો. તેમનાં પત્ની જયોત્સ્નાબહેન સાથે વાતચીત કરતો હતો, ત્યાં ઉપરના ખંડમાંથી ઘાંટા સંભળાવા લાગ્યા. થોડી વારે ઉમાશંકર નીચે ઊતર્યા. પાછળથી જાણ્યું કે ઈંદિરા ગાંધીનો દૂત તેમને મળવા આવેલો. કોની સાડીબાર રાખે તે ઉમાશંકર નહિ. તેમણે તો ઈમર્જન્સી વિરુદ્ધ બોલવું અને લખવું ચાલુ જ રાખ્યું.’ ગુજરાત રાજ્ય સાહિત્ય અકાદમી વિશે પોતાનું વલણ ભગતસાહેબે આમ સમજાવ્યું હતું : ‘ભારતનાં રાજ્યોની સાહિત્ય અકાદમીઓ સરકારને આધીન છે. ગુજરાત આમાં અપવાદરૂપ હતું. ઉમાશંકર જોશી, દર્શક ઈત્યાદિએ આંદોલન ચલાવીને ગુજરાત રાજ્ય સાહિત્ય અકાદમી માટે સ્વાયત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી, સ્વતંત્ર બંધારણ અનુસાર અકાદમી ઉત્તમ રીતે ચાલતી પણ હતી. હવે બંધારણને રદ કરી નાખીને સરકાર અકાદમી હસ્તગત કરી લે, અને આપણે ચૂપ બેસી રહીએ, તો આપણે જીવીએ છીએ શું કામ ? માત્ર રોટલા તોડવા ?’

‘હેવમોર’ હોટેલમાં સાહિત્યકારો નિયમિત મળતા એનું પણ સ્મરણ કરે. એક દિવસ બોલ્યા, ‘આઈએનટીવાળા દામુ ઝવેરી મુંબઈથી મને મળવા આવ્યા હતા, પણ

સમજકેર થઈ ગઈ. આગલે દિવસે આવી ચડ્યા. મારે ઘરે તાળું. બે કલાક પગથિયે બેસી રહીને પાછા ગયા.’ મેં કહ્યું, ‘દામુભાઈ સ્વર્ગને પગથિયે બેઠા હજી રાહ જુએ છે તમારી ! છો જોતા. ત્યાં જવાની આપણને ઉતાવળ નથી.’

ભગતસાહેબના મકાનનું નામ ‘જલદર્શન’. મુલાકાતીઓ (અમદાવાદનું પાણી જોવા) ત્યાં જતા. એમની સાથે ન જાણે કેટલા દાયકાઓથી રહેતો એમનો નોકર જગત. તે કહેતા, ‘આમ તો જગતને અને ભગતને બન્યું નથી, પણ અમને બેને બને છે. વસિયાતનામામાં મેં આ ઘર જગતને આપ્યું છે.’

ઈંગ્લેન્ડના અઢારમી સદીના સૌથી મોટા વિદ્વાન સેમ્યુઅલ જહોન્સન વિશે ડૉ. મેક્સવેલ લખે છે, ‘તેમના રહેઠાણે રોજ સવારે અતિથિઓનું ધાડું આવતું, એમાં સાહિત્યકારો જ મુખ્ય... ક્યારેક વિદુષી સ્ત્રીઓ પણ... સૌને લાગતું કે જહોન્સન જાહેર ભવિષ્યવેત્તા છે, જેને મળવાનો અને જેની સલાહ લેવાનો સૌને અધિકાર છે... લખવાનો સમય તેમને ક્યારે મળતો, તે હું આજ લગી જાણી શક્યો નથી.’ ભગતસાહેબની પણ પરિસ્થિતિ આવી હતી.

તેમને પહેલવહેલો મળ્યો ત્યારે હું અભણ હતો. સહસ્ત્ર વહાણો ટ્રોય જવા નીકળતાં હતાં, તેમણે લાગવગ વાપરીને મને એકમાં ચડાવી દીધો. વહાણમાં સારા સારા લોકો સાથે ઓળખાણો થઈ – અગામેમન, અજાકસ, અકિલિઅસ, ઓડિસિઅસ... પાછા વળતાં તો હેલન પણ સાથે હતી. બીજી વાર મળ્યો, ત્યારે, તેમણે પૂછ્યું, ‘આવી ગયો પાછો ?’ હવે અવળા પ્રવાસે ઊપડ. હોમરનું ‘ઈલિયડ’ વાંચતાં ગ્રીસથી ટ્રોય જવાય, અને વર્જિલનું ‘ઈનીડ’ વાંચતાં ટ્રોયથી રોમ પાછા ફરાય. હું નીકળી પડ્યો. રસ્તામાં આવ્યું પેરિસ, જ્યાં કાવ્યપંક્તિઓ ચીતરેલી ટ્રામો ફરતી હતી ! ઈંગ્લિશ ચેનલ ઓળંગીને લંડન ઊતર્યો, જોયું તો રાણી વિક્ટોરિયા ચાર્લ્સ ડકિન્સને પુસ્તક ભેટ આપતાં હતાં, પુસ્તક પર લખ્યું હતું, ‘ટુ ધ ટોલેસ્ટ ઓફ ષ્રિટોન્સ, ફોમ ધ સ્મોલેસ્ટ’. ત્રણેક સદીને અંતરે, કિંગ લીઅરના છેલ્લા શ્વાસો ચાલતા હતા. રાજા લીઅરનો અંતિમ ડાયલોગ, જે તમારા મુખે સાંભળેલો, તે આજે તમારે માટે બોલું છું.

ભગતસાહેબ :

શ્વાનને, અશ્વને, ઉંદરને જીવ હોય

અને તમને ન હોય ? તમે ક્યારે પાછા આવશો ?

કદી નહિ, કદી નહિ, કદી નહિ, કદી નહિ, કદી નહિ !

અમદાવાદની ‘હેવમોર’માં બેઠો હું આઈસક્રીમ ખાઉં છું, ત્યાં સાદ સંભળાય છે, ‘લાવો તમારો હાથ, મેળવીએ...’ આ છેડે હું બેઠો છું, સામે છેડે ભવભૂતિ. બેયને લાગે છે : કહે છે તો મને જ !

અઢારે વરણની રંગોળી જેવી નવલકથા : ‘સોનાની ઢ્વારિકા’

રઘુવીર ચૌધરી

(સોનાની ઢ્વારિકા : હર્ષદ ત્રિવેદી, પ્રકા. ડિવાઈન પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, આ. ૨૦૧૭, પૃ. ૩૧૨, કિં. રૂ. ૨૮૦/-)

કવિ, વાર્તાકાર, વિવેચક, સંપાદક હર્ષદ ત્રિવેદીની પહેલી નવલકથા ‘સોનાની ઢ્વારિકા’ ભારતના અને ખાસ તો ગુજરાતના ગ્રામજીવનની કથા છે. ગામડામાં ઊછરેલા ઘણાખરા સારસ્વતોની પહેલી પચીસી આ સંક્રાંતિકાળની મૂડી ધરાવે છે. એમાંથી હર્ષદ જેવા કોઈનેક ખબર પડી જાય છે કે આ તો ઢ્વાટેલો ચરુ છે, લાવ ઉઘાડી જોઉં. અગાઉ ‘વહાલું વતન’ શ્રેણીમાં વતનરાગ વિશે લલિત નિબંધ લખેલો. પણ, એ તો ભણેલા માણસની ભાષામાં હતો. વતનની મબલખ ભાષા હજી કોઠે પડી છે એ તો આ નવલકથા ઉઘાડતાં જાણ્યું. આનો પણ આરંભ તો લલિત નિબંધ જેવો જ છે. પ્રથમ પુરુષ એકવચનના કથનકેન્દ્રથી શરૂઆત થાય છે પણ પછી લેખકનો ‘હું’ તો દૂર નેપથ્યે ખોવાઈ જાય છે. ગામના સમૂહજીવનની ભાષા વાચકને ઝાલાવાડ લઈ જાય છે. મિત્ર કિરીટ દૂધાત આ દીર્ઘ નવલકથાની પ્રસ્તાવનાનું શીર્ષક કવિ મીનપિયાસીની કાવ્યપંક્તિને આધારે આપે છે ‘ઝૂલ, ઝાલાવાડ ઝૂલ’. કહે છે :

‘જેને આપણે અંગ્રેજીમાં ‘સાગા’ - મહાવૃત્તાંત કહીએ છીએ એવી આ કથા છે... અહીં કોઈ નાયક નથી તેથી આ કથા વેરવિખેર છે એવું નહીં. એમાં એવાં કેટલાંક પ્રતાપી પાત્રો છે જેની આંગળી પકડીને કથા આગળ ચાલે છે. એમાંથી એક છે ગામની શાળાના માસ્તર કરુણાશંકર. જે વાચક આજથી પચાસ-સાઠ વરસ પહેલાંના ગામમાં જીવ્યા છે એને ખબર હશે કે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક એક દિવસમાં કેટકેટલા વેશ ભજવતા હતા - ‘...એક સમય હતો કે જ્યારે જિંદગી કઠિન હતી, પણ આટલી ગૂંચવણભરી નહોતી. લોકોના રોજબરોજના જીવનની પણ એક યા બીજી નીતિમત્તા અને આદર્શને વશ વર્તીને જીવતાં હતાં, એટલે આવાં પાંચ-પંદર સ્ત્રી-પુરુષ એક ઈલાકામાં હોય તો બધાંને ચોવીસે કલાક ધરપત રહેતી અને બાકીનાંને જીવવાનું બળ મળતું. એ સમય, એ માણસો હમણાં હતાં, થોડાં વરસો પહેલાં જ હતાં અને હવે નથી.’

હા, તો એ સોનાની ઢ્વારિકા હવે નથી. પણ સમૂહસ્મૃતિમાં દટાયેલી છે ખરી. એ બતાવવાનું કામ અહીં લોકકથાની શૈલીએ થયું છે. વાર્તા તો ચાલતી રહે પણ વચ્ચે વાર્તાકારનું ભાષ્ય આવે. આ નવલકથા જાણે-અજાણે લોકસાહિત્ય અને સાહિત્યને જોડતી ચાલે છે. આધુનિક સાહિત્યકાર તો આ ભાષા ગુમાવી બેઠો છે. કલ્પનપ્રધાન લાલિત્ય

ઘૂંટવા જતાં બોલચાલનો રણકો ગુમાવી બેઠો છે. પણ હર્ષદ ત્રિવેદી બાળપણનાં સંભારણાં ભૂલી શકે એમ ન હતા. કચ્છના ભૂકંપ પછીના પ્રવાસમાંથી પાછા વળતાં હર્ષદે આખી રાત ભજન અને લોકગીત ગાયેલાં. અહીં આખા જાલાવાડને ગદ્યમાં ગાવાનો ઉમંગ વર્તાય છે. અભિનેતા બોથાભાઈ, દરજી જાદવજી લયાત્મક ગદ્યમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ નવલકથા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના શબ્દકોશની જવાબદારી વધારે એમ છે. મનેય બેચાર શબ્દો અજાણ્યા લાગ્યા. એ પેલા દટાયેલા ચરુની બહાર કૂદી આવ્યા છે તેથી વાચકની કસોટી કરવાનો હક ધરાવે છે. સામાજિક-રાજકીય દબાણોથી પ્રતિબંધ પામેલા જ્ઞાતિવાચક શબ્દો પણ અહીં છૂટથી વપરાયા છે. વાત અઢારે વરણની કરવાની હોય તો ગ્યાતીવાચક શબ્દો તો આવવાના જ. પછી કાળક્રમે ભુલાઈ-ભૂંસાઈ જવાના છે. કોઈએ કેસ કરવાની જરૂર નથી. કરુણાશંકર માસ્તર જેવાં થોડાંક પાત્રો સંકલન-સૂત્ર બનવાની શક્યતા ભલે ધરાવે, એવાં કડીરૂપ પાત્રોની ગેરહાજરીમાં પણ કથા ચાલતી રહે છે, કહો કે ગાતી રહે છે, સમૂહમાં.

હર્ષદ આ કથાની સામગ્રીમાંથી કેટલીક લાંબી વાર્તાઓ—લઘુનવલો રચી શક્યા હોત, પણ એમણે ગામ સખપરનું સરનામું પકડી રાખ્યું છે. કથાએ વળી વળીને ત્યાં જ આવવાનું છે. ગામના સુખની જીવાદોરી સમા કરુણાશંકર ઘણાબધાના મોટા માસ્તર — મોટા સાહેબ છે, અને બીજા છે સરપંચ ગંભીરસિંહ — ગમ્મા. આ બેઉ ગામના વત્સલ વડીલ છે. માસ્તર જે જલદી સમજે એ ગમ્મા ધીરે રહીને સમજે, પણ પછી એમનું વેણ કોઈ ઉથાપી ન શકે.

મોટી ઉંમરે પરણેલો ઉકો અને એની રૂપાળી પત્ની રામીની કથા ચમારના વ્યવસાયની ઓળખ આપતી આગળ વધે છે. દીકરા તુલસીના જન્મ પછી આ ગરીબ શ્રમજીવીને ઘેર જાણે કશી ખોટ નથી સાલતી, પણ કૂંકરી-ભરતની રમતમાં નાડોદા નાતનો જાયમલ ઉકાને હરાવે છે પછી રામી જાયમલને હરાવે છે. આ સંકેત પછી આડો સંબંધ વકરે છે. સાતેક વર્ષના પુત્ર તુલસીને અને વયને કારણે શરીરસુખથી વિમુખ થયેલા પતિ ઉકાને મૂકીને રામી જાયમલ સાથે નાસી જાય છે. આ ચમાર-સવર્ણની પ્રેમકથા આખા ગામને ઢંઢોળી જાય છે. સહુનાં અનુમાનો ખોટાં પડે છે, વર્ષો વીતે છે. તુલસી કોલેજમાં પ્રવેશ પામે એમાં કરુણાશંકર માસ્તર અને સરપંચ ગમ્માબાપુની ઉદાર પહેલ છે. તુલસી એના સહાધ્યાયી સાથે વેકેશનમાં મજૂરી કરવા માટે દક્ષિણ ગુજરાત જાય છે, ત્યાં ઊકળતા ડામર પર પડી જવાથી દાઝી જાય છે, જીવનું જોખમ છે, ત્યાં માસ્તર મદદે પહોંચી જાય છે. દવાખાનામાં સફાઈનું કામ કરતી રામીને ઓળખી જતાં તુલસી માના નામની ચીસ પાડી ઊઠે છે. રામી જાયમલના હાર્ટફેઈલ પછી અવદશાએ પહોંચી છે. એને તુલસી સાથે ગામ કેવી રીતે પાછી લાવવી, ઉકાને અને જાયમલનાં સગાંને કેવી રીતે સહમત કરવાં આ બધાંમાં માસ્તરના માનવતાવાદ સાથે સરપંચ ગમ્માની મુત્સદ્દીગીરીની હૂંફ છે. વાર્તાની આ એક ગૂંથણી પણ હર્ષદને કુશળ કસબી ઠરાવે છે.

આવું જ બીજું પ્રભાવક કથાઘટક છે દરજી જાદવજી, એની પત્ની રસીલા અને દિયર દુલાના આંતરસંબંધનું. દુલો ભાભીને મુંબઈ બોલાવે એમાં પિતાની અસંમતિ પરબ ❖ માર્ચ, 2018

સૂચક છે. વરણાગી ભાભી સાથે દુલાનો સંબંધ શરીરના પ્રબળ આકર્ષણ સુધી પહોંચે અને પછી પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાવ જાગે આ બંને ઘટનાઓ લેખકે પ્રતીતિજનક બને એવી કુનેહથી આલેખી છે. રસીલા બીજા પુત્રને જન્મ આપે એ પોતાનું સંતાન નથી એવા અણસાર પછી જાદવજીના ચિત્રવિચિત્ર મનોભાવો જાગે છે. અંતે ઊડે ઊડે પડેલો વૈરાગ્ય દૃઢ થાય છે. બીજી બાજુ બંને બાળકોને મુંબઈ લઈ જવા સાથે રસીલા પણ જોડાય અને એક દિવસ અદૃશ્ય થઈ જાય એ અંત આ કથાઘટકને કરુણ પરિમાણ બક્ષે છે.

કાળુ કુંભાર અને એમનો પરિવાર, બહુરૂપી બેલડી અને એમની ચાલાકીમાં જાગતું હાસ્ય, ખોજા અલીદાદા, અસગર, પીરદાદા, ચમત્કારો, સોનાનો સિક્કો આપી જતા ‘ભાઈબંધ’ જેવા અદૃશ્ય પાત્રની કલ્પના, પેમામા’રાજના વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વ સાથે એમની તોછડાઈની લઢણો, અતિવૃષ્ટિમાં મોટાભાઈ સાથે માસ્તરસાહેબનું ફસાવું અને આખા ગામનો એમને ઉગારી લેવાનો મહા ઉદમ, પગારની થેલી ચોરાતાં ફાળો કરી આપવાની ગમ્ભીની દરખાસ્ત પર માસ્તરનો ગુસ્સો, માસ્તરનાં પત્ની ઉમાબહેનની ઘરેણું આપી પગાર કરવાની તૈયારી, વેલા વાઘરીના છોકરાએ પગારની થેલી લીધેલી એ જાણી પાછી આપવા આવલવાની ઘટના, અહીં પણ માસ્તર કરુણાશંકરની ઊપસતી સંસ્કાર-છબિ, જેને ભણાવ્યા ન હોય એમના ઉપર પણ પોતાના કામની અસર વર્તાવી જોઈએ એવી માસ્તરની સમજણ, કથાના અંતભાગમાં પૈસાના જોરે કથળેલા રાજકારણનો પ્રતિકાર કરવામાં મળેલી સફળતા એ સત્તા સામે પ્રજાનો વિજય છે એવું માસ્તર સિદ્ધ કરી શકે છે. આ ઘટનાની નાટ્યાત્મકતા નોંધપાત્ર છે. સત્તાના ઈજારદારો સામે સત્યનારાયણની કથા નિમિત્તે યોજાતું અનોપચારિક મિલન સ્થળકાળ અને રૂઢિના દસ્તાવેજ તરીકે પણ નોંધપાત્ર છે. તેત્રીસમા પ્રકરણને અંતે રેડિયો પર સમાચાર આવે છે : ‘રાષ્ટ્રીય પ્રમુખે જાહેર કર્યું છે કે સ્થાનિક રાજકારણનો ભોગ બનેલા છતાં ચૂંટાયા હોય એવા જૂના કાર્યકરોને પક્ષમાં યોગ્ય માનસન્માન સાથે આવકાર આપવામાં આવશે.’ (પૃ. ૨૮૯)

કથાનો આ અંત વાચકને વધુ ગમે. સંતોકભાભી દ્વારા હીરા પર થતા જુલમનો પ્રતિકાર એક પ્રભાવક કથાઘટક છે. એની ગૂંથણી પૂર્વે થઈ શકી હોત. પશુપાલનની ઝીણી વિગતો પૂર્વે આવી જ છે. એ જ રીતે ધરમશી, ગરીબતરફી ડાકુ વહાણ પગી અને મજૂરોનું શોષણ કરતા સરકારી કર્મચારીઓનું કથાનક પણ વાસ્તવિક એટલું જ રસપ્રદ છે, એને પણ પૂર્વે સાંકળી શકાયું હોત. પણ લેખકે છત્રીસમા પ્રકરણમાં અતિવૃષ્ટિમાં વિનાશનું વર્ણન કરવું છે અને એની સાથે મનની દ્વારિકાને જોડવી છે એ અંત નિરધાર્યો છે. કથાના આરંભે પણ આ સંકલ્પનો સંકેત છે. જોકે હર્ષદનો જીવ સુદામાનો છે.

કથનકેન્દ્રમાં રહેલો વાર્તાકથક-લેખક કિશોરવયનો દેખાય છે અને વર્ણન-કથન કરતા સર્જકની વય સાઠેક વર્ષની છે. વાચકે આ અંતર પણ ચલાવી લેવું પડે. લોકજીવન અને એની જીવંત – જાણે કે પ્રથમ વાર પ્રયોજાતી પ્રબળ ભાષા વિવેચનની તક નથી આપતી, આસ્વાદની અવિરત ચર્ચણામાં નિમગ્ન રાખે છે. યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનના વિદ્યાર્થી હોવાથી હર્ષદ માટે લાગણી, પણ અહીં તો એક કથાલેખક તરીકે એણે પક્ષપાત જગવ્યો.

‘મહોતું’ : સ્ત્રીની સનાતન વેદનાનો કળાકીય દસ્તાવેજ | ગુણવંત વ્યાસ

(‘મહોતું’ : રામ મોરી, પ્રકા. ફેલેમિંગો પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૨૦૧૬, પૃષ્ઠ ૧૨૮, કિં. ૨૪૦/-)

રામ મોરી આપણા નવા, નાની ઉંમરના વાર્તાકાર છે, માત્ર ૨૨-૨૩ વર્ષના; પણ વાર્તાકાર તરીકે પુત્ર છે એની પ્રતીતિ એમણે પ્રથમ સંગ્રહ ‘મહોતું’થી જ આપી દીધી છે ! સંગ્રહની ચૌદ વાર્તાઓમાંથી પસાર થતાં અનુભવોનું ઊંડાણ અને રજૂઆતની રીતિ પરિપક્વ વાર્તાકારની શૈલીનો અહેસાસ જગાવે છે. આ વાર્તાઓનો વિશેષ તળપ્રદેશની સ્ત્રીઓના જીવનની કરુણતાનો સૌરી નાખતો વાસ્તવ છે. સૌરાષ્ટ્રના પુરુષપ્રધાન ગ્રામીણ સમાજમાં સ્ત્રીઓને ભોગવવી પડતી મુશ્કેલીઓનું દસ્તાવેજ ચિત્ર બની શકે તેટલું સશક્ત, સમર્થ આલેખન અહીં વાર્તારૂપ બની પ્રવેશે છે.

ચૌદેય વાર્તાઓના કેન્દ્રમાં સ્ત્રી છે, સ્ત્રી હોવાની પીડા છે. Second Sex તરીકે પણ ગણનામાં ન લેવાતા, સમાજના અડધોઅડધ હિસ્સાની અવગણનાનો અંગારા ઝરતો આલેખ છે આ વાર્તાઓ ! કથનકળાનો સમુચિત વિનિયોગ કરતી, પ્રથમ પુરુષની રીતિએ કહેવાતી મોટાભાગની વાર્તાઓની કથક વયસંધિની આરે આવી ઊભેલી, ક્યાંક આશ્ચર્ય ને ક્યાંક આઘાત અનુભવતી પંદર-સત્તર વર્ષની, ઘટનાની સાક્ષીરૂપ એવી નાયિકા હરસુડી-હર્ષા છે. પુરુષોનો અત્યાચાર ભોગવતી, વાસનાનું માત્ર સાધન બની રહેતી, દિવસ-રાત ઘરકામ ને સીમકામનો ઢસરડો કરતી ને ‘હશે બાપ...; અસતરીનો અવતાર...’ કહી મન સાથે સમાધાન કરી લેતી આ સ્ત્રીના એક મોટા સમૂહની વેદનાની વાત જ્યારે વાર્તા રૂપે મળે છે ત્યારે એના વિષયો અને વિશેષો જરૂર જોવા-તપાસવા ગમે.

સંગ્રહને જેના પરથી નામ મળ્યું છે એ સંગ્રહની પ્રથમ વાર્તા ‘મહોતું’માં પુરુષસમાજથી શોષિત નારીજીવનના કારુણ્યનો પ્રશ્ન ખૂબ જ નાજુકતાથી છેડાયો છે. રોજ બંગડી-ચાંદલા વેચવા આવતી કાંગસડી તરફ સહજ આકર્ષાતી કથક હરસુડીની માની વેદના અહીં કેન્દ્રમાં છે. ઘરમાં પતિનું વર્ચસ્વ છે. પુત્રી, પતિ ને સાસરિયાથી પીડાઈ, પરત આવે તો એકઠો થયેલો પુરુષસમાજ તેને ફરી સાસરિયે જવા જાણે આદેશ ફરમાવે છે. ૨૩તી પુત્રીને બળજબરીથી સાસરે મૂકી આવતા પતિને રોકી ન શકતી સ્ત્રીની સામે કાંગસડી છે; જે દુ :ખી દીકરીને સાસરેથી લઈ આવી પોતાની સાથે બંગડી-ચાંદલા વેચવા જોડી દે છે ! હરસુડીનો બાપ કાંગસડી માટે ‘મહોતું’ શબ્દ પ્રયોજી તુચ્છકારે છે, પણ સમગ્ર વાર્તામાં – કહો કે, સમગ્ર સંગ્રહમાં – બળવાન ને ગૌરવવંતું આ એક જ નારીપાત્ર છે. એની સામે હરસુડીની મા જ નહીં, સંગ્રહનાં લગભગ તમામ સ્ત્રી-પાત્રો મહોતાના પર્યાય રૂપે આલેખાયાં છે. એકમાત્ર આ કાંગસડીનો બંડખોર અવાજ આખી વાર્તામાં પડઘાય છે : ‘આદમી વગર કાંઈ તાવડી ટેકો લઈ જાય છે ? જીવતર તો એના વિનાય ધોડ્યું જાય... હું ફેર પડી જાવાનો ? પણ ઈ એની માના વરો નચાવે એમ નાચીએ ઈ વાત ખોટી...’ – કાંગસડીનો આ મિજાજ કેમેય સભ્ય ગણાતાં ઘરોમાં (ને

ગામમાં પણ !) નથી જ જણાતો ! ભાવના — ભાવુડીને પાછી આવેલી જોઈ ગામ એકઠું તો થાય છે, પણ બધાનો સૂર એક જ છે — સહન કરવું ! આવા સભ્ય (!) સમાજ માટે મહોતા જેવી કાંગસડી ચાર હાથ ચડે તેવી છે. કાંગસડીના ઉઘાડા પગની દયા આણી પોતાના ચંપલ આપવાની ઉદારતા દાખવતી હરસુડીની માને મળતો જવાબ ઘણો સૂચક છે : ‘તમારી બાધુના ચંપલ અમારું જોમ નો ખમી હકે.’ સમગ્ર વાર્તામાં ગણીને બે વાર સદેહે હાજર રહેતો કથકના બાપનું પુરુષપણું ને એનો ડર આખી વાર્તામાં સતત ગોરંભાતો રહ્યો છે; એ આ વાર્તાનો વિશેષ છે. વર્ણનકલા પણ જોવા જેવી ખરી : ‘આખા ડેલામાં લાલ-લીલી-પીળી-કેસરી બાંધણીઓ ને લેરિયાના ધૂમટાઓ ઊભરાવા લાગ્યાં હતાં. ઓસરી ને ફળિયામાં ગામનાં કડિયાં-ચોયણા સમાતાં ન હતાં.’ ‘બધું વિખરોઈ ગયું. ખુરશીના પ્લાસ્ટિકના પાયા પર ઓલવેલી બીડીયુંના કાળા ડાઘ, ચૂનાની પડીક્યું, માવાના કાગળ, એંઠી રકેબ્યું ને છીંકણીની પીચકારીયું આખી ડેલી સામે જાણે દાંતિયા કરતી હતી.’ — વર્ણનનો વસ્તુગત, પરિસ્થિતિગત ને સંવેદનગત વિનિયોગ ખરે જ, ધ્યાનપાત્ર છે.

‘બળતરા’માં ગ્રામીણ સ્ત્રીઓના જીવનનું કારુણ્ય જશીકાકીના પાત્રમાધ્યમે કથક હર્ષા-હરસુડીના શબ્દોમાં આકારાય છે. સંતાન ન થવાને કારણે રોજ પતિનો માર ખાતી વાઘ જેવી જશીકાકી અંતે હારી-થાકીને અગનપિછોડી ઓઢી લે (કે ઓઢાડી દેવામાં આવે ?!) ત્યારે સ્ત્રીના મર્યા પછીનો નિર્દય એવો પુરુષ-વ્યવહાર સપાટી પર આવે છે. બીજી વાર પરણવા માગતા પુરુષ દ્વારા (પત્નીના મૃત્યુની પળે જ) થતાં વિધવિધાનો આઘાતજનક, છતાં વાસ્તવિક છે ! મરસિયાંથી મરણપ્રસંગનું વાતાવરણ બંધાયું છે. સ્ત્રીઓની ત્રણ પેઢી અહીં હાજર છે — પીડાને પચાવીને બેઠેલા દેવુમા, જેને આ બધું સહજ છે; વેદનાને વેંઢારતી વયસ્ક જશુકાકી-કાળીકાકી, જે આ આઘાતો સહન કરી રહી છે; ને એ જ ચીલે ભવિષ્યમાં ચાલનારી નવી પેઢીની પ્રતિનિધિ હરસુડી, કોયલી, જાગુડી, હેતલી — જેને આ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવાનું છે ! દેવુમાનું પાત્ર મધ્યસ્થીનું કામ કરે છે. સ્ત્રીના મૃત્યુ પછીની ક્રિયાઓનો ફોડ પાડ્યે જતાં દેવુમા નવી પેઢીની છોકરીઓને બધું સમજી-શીખી લેવા સમજાવે છે ત્યાં રૂઢિનું પુનરાવર્તન થવાના સંકેતો રચાય છે. રોટલા શીખવા જતાં આંગળીએ દાઝેલી હરસુડીનો આડકતરોય સંબંધ બળી મરતી જશીકાકી સાથે જોડાતાં પીડાના સાતત્યનો અણસાર આપે છે. બાના મોર-પોપટ ભરેલા ઓછાડમાં બાપાની બીડીઓના તણખાથી પડેલા વીંધાઓનો સંદર્ભ પણ સ્ત્રીઓના અરમાનોની કપાયેલી પાંખનો સંકેત રચે છે.

‘નાથી’માં ભણેલી-ગણેલી, આચરને ખોરડે ગરાહણી થઈ જન્મેલી, આખાબોલી ને કોઈનેય નમતું ન આપે એવી નાથીની, જમ જેવા કામી પુરુષની પત્ની બનીને તાબે થવાની કથાને ઘાટ મળ્યો છે. ફઈની પાછળ ભત્રીજી દેવાની સામાજિક પ્રથાનો ભોગ બનતી નાથીના ભાગ્યમાં જમના દૂત જેવો માણસુર તો ક્યારનોય લખાઈ ચૂક્યો છે ! મેળામાં માણસુરને મળવા વેલી થયેલી નાથીને, સગાઈ થયેલા માણસુરની કામેચ્છાને વશ ન થતાં થપ્પડ ખાવી પડે છે ! ‘સગામાં સગું થ્યું છે’ — એનો સ્વીકાર એ જ એકમાત્ર

વિકલ્પ છે અહીંની સ્ત્રીઓનો ! આવા સંબંધો એટલે ‘લોઢે લીટો...’ એવો સ્વીકાર સ્ત્રીજીવનની નિઃસહાયતાને ચીંધે છે.

‘સારા ! દિ’માં ગર્ભવતી સ્ત્રીની છેલ્લા દિવસોની શારીરિક પીડા સાથે નહીં કમાતા પતિની, સાસરિયાના કકળાટની અને કામના ભારણની પીડાને પણ સાંકળી કરુણને વધુ ઘેરો કર્યો છે. આવા દિવસોમાં ખાટું-મીઠું ખાવાની ઈચ્છા સાથે નાયિકા જે સમાધાનો શોધે છે તે હૃદયદ્રાવક છે ! — સ્ત્રીની એ સ્થિતિ સાસરિયામાં સ્ત્રીની અવદશાને જ ચીંધે છે. વાર્તાકારે કુનેહપૂર્વક ઝીણી ઝીણી વિગતોને વણી લઈને પાત્રની મનઃસ્થિતિનો ઉઘાડ કર્યો છે; સ્ત્રી જ સ્ત્રીની દુશ્મન છે એવું અહીં આ વાર્તા પૂરતું તો — સાસુ ને જેઠાણીઓને જોતાં — જરૂર લાગે ! એ અર્થમાં ‘સારા દિ’ શીર્ષક અહીં વ્યંગસૂચક બની રહે છે.

‘વાવ’ને હું સંગ્રહની સર્વોત્તમ વાર્તા ગણું. દુઃખિયારી સ્ત્રીઓના જીવનકારુણ્યનો અંત બની રહેતી વાવ, ગામની એવી સ્ત્રીઓ માટે તો સુખનું સરનામું બની રહે છે ! વાર્તાનો પ્રારંભ સ્ત્રીના, સમગ્ર સ્ત્રીજાતિના સનાતન કારુણ્યનો સંકેત બનતા વર્ણનથી થાય : ‘ધૂબાંગૂ...’ કરતો એક અવાજ વાવમાંથી સંભળાય. દર વખતની જેમ જ, કોણ ગયું ? કોઈ ઘરચોળું ? કોઈ બાંધણી ? કોઈ લેરિયું ? કોઈ કાપડું ? કોઈ દુપટ્ટો ? ધૂબાંગ... પાણીમાં સ્લેજ ઊઠેલાં વમળ... બુડબુડિયા... વાવની કિનારીએ લીલ સાથે બાઝી જતા પરપોટા અને પછી બધું શાંત... દર વખતની જેમ જ, કોણ ગયું ? કણબીના ફળિયામાંથી... પરમારોની પછીતેથી... ભરવાડોના નેસમાંથી... દરબારોની ડેલીએથી... વાણિયાની મેડીએથી... રબારીઓની ખડકીએથી એક હીબકું, ધ્રાસકો ને પરબારી દોટ સીધી વાવમાં.’ — વસ્ત્રોથી વય અને જાતિથી સમૂહને સૂચવી આપતો આ આરંભ સમગ્ર વાર્તામાં એક વાતાવરણ — ભયનું વાતાવરણ ટકાવી રાખવામાં ખૂબ નિષ્ણાઈક બની રહે છે. ‘દર વખતની જેમ’ શબ્દો ઘટનાના સાતત્યને, તો ‘પછી બધું શાંત’થી ઘટના પ્રતિની સામાજિક ઉદાસીને ચીંધી આપે છે.

દુઃખિયારી સ્ત્રીઓને સંઘરતી વાવની ફરતે જાગ્રત (!) સમાજે દીવાલ ચણી દીધી છે ! (સ્ત્રીને જાણે મરવાનો પણ અધિકાર નહીં !) સ્ત્રીઓ તોય ક્યાં અટકી છે ! ટેકો લેવા ભીંતમાં ખાડા કર્યા છે ! વાર્તાની નાયિકા મંજુ વાવ વિશે જિજ્ઞાસા ધરાવે છે. પુરીમાને પૂછી પણ બેસે છે; ને જવાબ મળે છે : ‘વાવમાં તો હું હોય... ગંધાતું પાણી... લીલ... કદડો... કાંટાળા ડાંખા ને અનગળ અંધારાં...’. મંજુએ કુટુંબની જ દીકરી સેજલની સાસરિયામાં અવદશા જોઈ છે. બાને અડધી રાતે અંધારા ઓરડામાં ખેંચી જઈ બળજબરી કરતા બાપાને ને વિરોધ કરતી બાને થપ્પડ ખાતાં નીરખી છે. ઓરડામાંથી બહાર આવતી બા પેલી ભમ્મર અંધારી વાવમાંથી નીતરીને બાર્ય આવતી લાગી છે. સંસારમાં રહેવું એ જ અંધારી-ગંધારી વાવ લાગતાં વાવ તરફ દોટ મૂકતી ને ભીંતે પગ ટેકવી વાવમાં ડોકિયું કરતી મંજુને દેખાય છે કે ‘વાવમાં તળિયે ક્યાંય પાણી નહોતું, કોઈ લીલ નહોતી, કોઈ ડાળખાં નહોતાં, નર્યો અજવાસ વાવના તળિયે પથરાયેલો હતો. (‘ચક્રવાક-મિથુન’માં મૃત્યુની ઈચ્છાએ ખાઈમાં ધકેલાતા પક્ષીયુગલને જેમ નર્યો ઉજાશ દેખાયો

હતો !) સ્ત્રીના જીવનમાં પીડા ને સનાતન પીડા સિવાય કશું જ નથી એ બાવલી ને બાના પ્રસંગથી સૂચવી આપતા વાર્તાકારે વિષયાનુરૂપ વાતાવરણ પણ રચ્યું છે. ઉપર કાળાંડિબાંગ વાદળાં, રાત્રિનો અંધકાર, ઝાડી વગેરેના સૂચનથી કરુણને ઘૂંટ્યો છે. વાવમાં ડોકિયું કરતી મંજુ. મૃતક સ્ત્રીઓને ઉલ્લાસ કરતી જુએ એમાં મૃત્યુના સુખનો જ સંકેત છે. મૃતક તો ઠીક, હયાત એવાં બા, સેજલ, પુરીમા વગેરેને વાવમાં દેખાડીને લેખકે ગામની બધી સ્ત્રીઓના એકસરખા અંતનો પણ સંકેત કરી દીધો છે. જેવો આરંભ, એવો અંત પણ એટલો જ સૂચક, એટલો જ પ્રભાવક અને એટલો જ સ્વરૂપને વફાદાર રહ્યો છે એનો આનંદ.

‘ઠેસ’ વાર્તા પણ આવી જ પ્રભાવક, આવી જ પ્રતીકાત્મક અને આમ જ આંતરમનને ઉકેલવા મથે છે. હીંચકાનો કિચૂડાટ ને ગતિ નાચિકાના મનની ગતિવિધિને હૂ-બ-હૂ પ્રતિબિંબિત કરે છે. નાચિકા ઉંમરલાયક થઈ છે; ઉંમર જવા લાગી છે. ગામની બહેનપણીઓ સાસરે જઈ મા પણ બની ચૂકી છે ! ગામની સ્ત્રીઓ-ડોશીઓ ખબર પૂછવાના બહાને ખણખોદ જ કરી જાય છે ! વાર્તાકાર સાંકેતિક રીતે નોંધે છે : ‘દાંતમાંથી સાંઠીકડું કાઢીને ફળિયું ખોતરવા લાગ્યાં.’, ‘ડોશી સમજુમાડીની ખોતરેલી ધૂળ પર ગોબરું થૂક્યાં.’ નાચિકાની મનોદશાનું આલેખન પણ સાંકેતિક પરિભાષામાં અસરકારક અભિવ્યક્તિ પામ્યું છે : ‘તપતાં નળિયાંની લ્હાય વચ્ચે ખાટ જૂલતી હતી.’, ‘ઓશરીની દીવાલ પર ખાટનો ખૂણો ઘસાયો ને દીવાલે પાછો ઉઝરડો પડ્યો.’ મા-ને, ઘરે ખેતર-વાડી ને છોકરો સૂરત હોય એવું ખોરડું ખોળવું છે ! વાર્તાન્ટે યુવાની એની ઓળખ આપીને જ રહે છે – કેસલા કહારા સાથે, તિજોરી ખાલી કરીને ભાગી ગયેલી નાચિકાથી ઘરમાં મચી જતો દેકારો વાર્તાના અંતને આકારે છે. અંતે લેખક નોંધે છે : ‘વગર ઠેસે દાંતિયા કરતી ખાટ ઉંબરો વટી ગઈ.’

‘પોપડી’માં લગ્ન પછીના, સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો વિશે અબૂધ રૂપલીને મા દ્વારા સતત સતત સાંભળવા મળતાં મેણાં – ‘અમારી રૂપલી થોડી ટાઢી છે’ – અને બહેનપણીઓ પાસેથી સતત મળતી ટકોર – ‘જોજે, ઢીલી પડી છે તો !’-થી ઉશ્કેરાઈ પરણ્યાની પહેલી જ રાતે પતિ પર સીધો હુમલો કરી, પતિના તરડાયેલા હોઠ ચૂસવા લાગે છે ! આઘાતગ્રસ્ત પતિ તરફતી મળતો ધુત્કાર – ‘હાહરી, રાંડ...!’ – વાર્તામાં હળવાશનું વાતાવરણ સર્જે છે. નેઈલ પોલિશની, ભીંત પરના રંગોની ને તરડાયેલા હોઠની પોપડીના સંદર્ભો વાર્તાને એકસૂત્રે સાંકળે છે.

‘એકવીસમું ટિફિન’, ‘ગરમાળો, ગુલમહોર અને ખખડેલું બસસ્ટોપ !’, ‘એ તો છે જ એવા !’, ‘થડકાર’, ‘હવડ’ જેવી વાર્તાઓનો પરિવેશ શહેરી છે. આમાંની ઘણી વાર્તાઓ વાર્તા રૂપે ટકી શકે તેવી છે, પણ ઉપરની – ખાસ તો, ગ્રામીણ વાતાવરણપ્રધાન વાર્તાઓની સરખામણીમાં ઝાંખી પડે છે. આ વાર્તાઓમાંથે કોઈ કોઈ પાત્રો ગામઠી જણાય, સંવાદો ને વર્ણનોમાંથે તળબાનીનો સ્પર્શ અનુભવાય; એકદરે, વાર્તાકારને ગામડું વધુ સઘું છે !

સશક્ત ભાષા અને તળ શબ્દોની સહજ એવી અર્થઘનતા વાર્તાના ગદ્યને ઘડે છે.

જાહેર ભાષામાં અભદ્ર લેખાતા એવા ઘણા શબ્દો વ્યવહારભાષાની ઓળખ સમા છે. બોલીમાં સોરઠી મીઠાશ અને એમાં ભળતો ગોહિલવાડી લટકો કથકની ભાષામાં પણ ભળ્યો છે; પરિણામે ક્યાંક કોઈને એ આત્યંતિક લાગવા છતાં એ સ્વાભાવિક, અને ક્યારેક તો અનિવાર્ય જણાય છે. આરંભ અને અંત વચ્ચે વાર્તાની ક્ષણ સાચવી શકતા સર્જકની વાર્તા નિપજાવવાની મથામણ અહીં પ્રત્યેક વાર્તાએ જોઈ શકાય છે.

સ્ત્રીના આંતરભાવોને વાર્તાકાર જે સાહજિકતાથી આલેખે છે એ જોતાં સર્જકના પરકાયાપ્રવેશના સામર્થ્યને હું દાદ આપું ! સ્ત્રીના મનને આટલી નિકટતાથી જોઈ-ઓળખી-આળખી આપતું સર્જકકૌશલ બહુ ઓછું જોવા મળે; રામ મોરી એમાં પ્રથમ હરોળના અધિકારી બને છે. નાની વયે આ સિદ્ધિ અનન્ય છે. રામના કાન કાયા નથી. સ્ત્રીઓના વાર્તાલાપને પ્રત્યક્ષ કરાવી આપતા સંવાદો ને મન સાથેની વાતચીતની એકોક્તિઓની બલિષ્ઠતા એનો પુરાવો છે. દાસી જીવણે દાસીભાવે જે ભજનો લખ્યાં, રમેશ પારેખે મીરાં બની જે ગીતો આપ્યાં, કંઈક એમ જ રામ મોરીનો આ પરકાયાપ્રવેશ ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાની આગવી ઓળખ બની રહેશે.

‘પરબ’ની માલિકી તથા બીજી માહિતી અંગે નિવેદન (ફોર્મ નં. ૪)

૧. પ્રસિદ્ધિસ્થાન	: અમદાવાદ
૨. પ્રસિદ્ધિગાળો	: માસિક
૩. પ્રકાશક-મુદ્રક	: કીર્તિદા શાહ (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)
રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
સરનામું	: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૪. તંત્રી	: યોગેશ જોષી
રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
સરનામું	: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૫. માલિકી ધરાવનાર	: (૧) શ્રી પ્રફુલ્લ અનુભાઈ (૨) શ્રી મધુકર પારેખ
કુલ થાપણના એક	(૩) શ્રી રઘુવીર ચૌધરી (૪) શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ
ટકાથી વધારે	(૫) શ્રી પાવન બકેરી (૬) શ્રી રૂપલ મહેતા
રોકનાર ભાગીદાર શેર	
ધરાવનાર ટ્રસ્ટીઓનાં	
નામ-સરનામાં	

આવરણચિત્ર-સંદર્ભનોંધ

પીયૂષ ઠક્કર

ચિત્રકૃતિનું શીર્ષક : શીર્ષક નથી

ચિત્રકાર : નાગજી પટેલ (૧૯૩૭ - ૨૦૧૭)

માધ્યમ : કાગળ પર જળરંગ • માપ : ૪૦.૫ × ૪૦.૫ સેમી • વર્ષ : ૧૯૯૭

[ગતાંકથી આગળ...]

કળા અને વ્યાપક સમાજને અવનવી રીતે જોડવાની એક સજાગ અને જવાબદાર કળાકારની નિસબત હોય છે. નાગજીભાઈએ પોતાના જીવનકાળમાં એ બાબતે રચેલા બે વિશિષ્ટ ઉપક્રમો આ પ્રમાણે છે :

૧. સ્કલ્પચર્સા કેમ્પ : શિલ્પકળા માટે વ્યાપકપણે લોકરુચિ કેળવાય તેમજ એને યોગ્ય પેટ્રનેજ મળી રહે, એ માટે નાગજીભાઈએ દેશભરમાં એકાધિક 'શિલ્પકાર-શિબિરો'નું નિયોજન કર્યું હતું. એમાં દેશ-વિદેશના શિલ્પકારોને આમંત્રણ આપવામાં આવતું. આજે આ પ્રવૃત્તિને બહોળી સ્વીકૃતિ મળી છે.

૨. નઝર આર્ટ ગેલેરી : કળાના અર્થકારણની ઝાઝી પરવા કર્યા વિના, સાહસિક નવી પેઢીને પ્રોત્સાહન મળી રહે અને પ્રયોગશીલ કળાભિવ્યક્તિને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્ય મળી રહે એ માટે નાગજીભાઈએ વડોદરામાં નઝર આર્ટ ગેલેરીની રચના કરી. ૧૯૯૬થી ૨૦૦૩ સુધીનો એનો પહેલો તબક્કો હતો. એનો બીજો તબક્કો શરૂ થાય છે ડિસેમ્બર ૨૦૧૫માં. હોટેલ સૂર્યા પેલેસના આર્થિક સહયોગથી એક નવી જગાએ ફરીથી એ જ નામે ગેલેરીનો આરંભ થાય છે. આજે એક પછી એક વિશેષ ઉલ્લેખનીય પ્રદર્શનોનું નિયોજન ત્યાં થતું રહે છે.

*

ગુજરાતી ભાષામાં કળારસિકોને ઉપયોગી થઈ પડે એવાં નાગજીભાઈ સંદર્ભના લખાણો / વાર્તાલાપોની યાદી :

૧. પટેલ, નાગજી. ગુલામમોહમ્મદ શેખ સાથે વાર્તાલાપના આધારે : મારી મજલ. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક, જાન્યુઆરી-માર્ચ ૧૯૯૫.

૨. પટેલ, નાગજી. સાક્ષાત્કાર આરાધના ભટ્ટ દ્વારા, સુરીલા સંવાદ : નામાંકિત ગુજરાતીઓ સાથેના વાર્તાલાપો. અમદાવાદ : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ૨૦૧૨.

૩. પટેલ, નાગજી. સાક્ષાત્કાર નિસર્ગ આહિર દ્વારા : શિલ્પી નાગજી પટેલ સાથે સંવાદ. સાહચર્ય વાર્ષિકી : ૨૦૧૫.

આવરણચિત્ર : ચિત્રને શીર્ષક નથી. પણ ઓળખી-પારખી શકાય એવું અહીં પક્ષીવૃંદનું ગુંફન છે. કદાચ કાગડાની મંડળી છે.

એકબીજાની સાથે રચાયેલી કે એકબીજાની સામે તકાયેલી પળોનું અહીં ચિત્રાલેખન છે. કળાકારે નાના-મોટા આકારો અને આછા-ઘેરા રંગો વડે ગતિભાશનું પોત રચ્યું છે. આકારો ઉપરની સફેદ ટીપકીઓ દર્શકની નજરમાં સંધાય છે ને રચાય છે એક બીજા આકૃતિ, દર્શક અને દૃશ્યને જકડી રાખતી.

□

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ તથા શ્રી રાજસોભાગ સત્સંગમંડળના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૪ અને ૫ નવેમ્બર, ૨૦૧૭ના રોજ એક વિરલ સાહિત્ય-પરિસંવાદનું આયોજન થયું હતું. આ આયોજન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ૧૫૦મી જન્મ-જયંતીના વર્ષની ઉજવણીના ભાગ રૂપે સાયલા મુકામે શ્રી રાજસોભાગ આશ્રમ ખાતે થયું હતું. તા. ૪ના રોજ સત્રના પ્રથમ દિવસે સવારે ૧૦-૦૦ કલાકે શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાના અધ્યક્ષસ્થાને ઉદ્ઘાટન બેઠકનો આરંભ થયો હતો. પૂ. ભાઈશ્રી નલિનભાઈ કોઠારી દ્વારા દીપપ્રાગટ્ય કરવામાં આવ્યું હતું. તેમણે આ તકે મંગલભાવ પ્રગટ કરતું ઉદ્બોધન કર્યું હતું. શ્રીમતી મીનબહેન શાહે આવકારવચનો કહ્યાં હતાં. આ પ્રથમ બેઠકમાં સર્વશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ અને રાજેન્દ્ર પટેલે અનુક્રમે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવનકળા’ તથા ‘શ્રીમદ્જીનું સાહિત્યસર્જન અને પદ્ય/ગદ્યની વિશેષતાઓ’ વિષયો પર વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. અધ્યક્ષીય ઉદ્બોધનમાં શ્રી ટોપીવાળાસાહેબે ‘શ્રીમદ્ની કવિતાપ્રવૃત્તિને ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈ/તપાસી હતી. ‘અર્વાચીન કવિતા’(સુંદરમ્)માંથી અવતરણ ટાંકીને શ્રીમદ્જીની કવિતાને સદૃષ્ટાંત તપાસી હતી. અને તેમનું ભાષા કર્મ કેવું છે તે સમજાવ્યું હતું. દલપતરામ કવિનો શ્રીમદ્ પર પડેલો પ્રભાવ સરસ છે તેમ નોંધ્યું હતું. બેઠકનું સંચાલન શ્રી ચંદ્રકાન્ત વ્યાસે કર્યું હતું. સમગ્ર બેઠક અભ્યાસલક્ષી રહી હતી અને વધુ અભ્યાસ પ્રતિ રાહ ચીંધનારી હતી.

પરિસંવાદની બીજી બેઠકનો પ્રારંભ પ્રથમ દિવસે બપોરે ૨-૩૦ કલાકે થયો હતો. આ બેઠકના અધ્યક્ષશ્રી રઘુવીર ચૌધરી હતા. બેઠકનું સંચાલન શ્રી યોગેશ જોષી કરવાના હતા, પરંતુ તેમની અનુપસ્થિતિના કારણે અધ્યક્ષશ્રીએ એ કાર્યભાર સંભાળ્યો હતો. વક્તાઓ હતા, સર્વશ્રી લાભશંકર પુરોહિત, નિરંજન રાજયગુરુ અને નાથાલાલ ગોહિલ. તેઓએ અનુક્રમે ‘શ્રીમદ્જીની આધ્યાત્મિક સાધનાગતિ’, ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં અધ્યાત્મપદો’ અને ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના તત્ત્વવિચાર’ વિષયો પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. વ્યાખ્યાન આપતી વખતે નિરંજન રાજયગુરુએ તથા લાભશંકર પુરોહિતે સુંદર ગાન દ્વારા શ્રીમદ્જીની તથા અન્ય સંતોની વાણીનો મધુર આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. સંચાલન દરમિયાન તથા અધ્યક્ષીય ઉદ્બોધન સમયે શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ કહ્યું કે ‘મૂળ વાત સ્વાધ્યાયની હતી. આયોજન સ્વાધ્યાયલક્ષી છે.’ આ બેઠક આસ્વાદ અને સ્મરણીય રહી.’ આ તકે રઘુવીરભાઈએ વિક્રમભાઈ તથા મિનબહેનને પુસ્તક ભેટ આપ્યાં હતાં તે અંગે ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું કે તેમાં ભરત અને બાહુબલિની વાત છે. અહિંસાની તેમાં વાત છે. રાત્રે મનોરંજન-કાર્યક્રમનું આયોજન થયું હતું.

બીજા દિવસે તા. ૫ના રોજ સવારે ૧૦-૦૦ કલાકે સત્રની બીજી બેઠકનો આરંભ થયો હતો. અધ્યક્ષ શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ સંજોગોવશાત્ ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા. કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી રૂપા શેઠે સંભાળ્યું હતું. આ બેઠકના વક્તા સર્વશ્રી વિક્રમભાઈ

શાહ, ગુણવંત બરવાળિયા અને સેજલ શાહે અનુક્રમે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને સૌભાગ્યભાઈનો અંતરમેળ’, ‘શ્રીમદ્જીના સર્જનનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય’ અને ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર : જ્ઞાનસરિતામાં ડૂબકી’ વિષયો પર વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. વક્તવ્યો ભાવસભર હતાં અને મુમુક્ષુઓને તેમ જિજ્ઞાસુઓને આધ્યાત્મિક માર્ગ તરફ દોરી જનારાં હતાં, કહો કે આત્મનિમજ્જન પ્રતિ પ્રેરનારાં હતા. શ્રી ચંદ્રકાન્ત વ્યાસે શ્રીકુમારપાળ દેસાઈનાં લેખિત વ્યાખ્યાન - ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધી’માંથી વાચન કરીને ટૂંકસાર કહ્યો હતો.

અંતમાં પરિષદ વતી શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે આભારવિધિ કરી હતી અને યજમાન સંસ્થા વતી શ્રી ચંદ્રકાન્ત વ્યાસે આભાર માન્યો હતો. ત્યારબાદ ‘હૈયા હેલે ચડ્યા...’ પદગાન સાથે સર્વશ્રી મીનળબહેન તથા અનેક અન્ય બહેનોએ સ્વયંભૂ પ્રેરાઈને રાસ કર્યો હતો. સુંદર અને ભાવસમૃદ્ધ દ્રશ્ય સાથે સત્રની સમાપ્તિ થઈ હતી.

અનુબંધ-૧

અંજલિ મેમોરિયલ કમિટિ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને બળવંત પારેખ સેન્ટરના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૦મી ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૮ના વડોદરા ખાતે નૃત્યપર્વ-૨૦૧૮ અંતર્ગત ‘સાહિત્ય-નૃત્ય-કલાસંગમ’ કાર્યક્રમમાં રાજેન્દ્ર શુક્લ, હસુ યાજ્ઞિક, જયદેવ શુક્લ અને શ્રીમતી અરુણા ચોકસી હાજર રહ્યાં હતાં. અને મુખ્ય અતિથિ તરીકે ડો. સુનિલ કોઠારીએ હાજરી આપી હતી. સમગ્ર કાર્યક્રમ પ્રો. પારુલ શાહના સંચાલનમાં થયો હતો.

અનુબંધ-૨

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અનુબંધ-૧ કાર્યક્રમની પહેલી કડી તા. ૧૨-૨-૨૦૧૮ના રોજ શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રના પ્રમુખપદે શ્રી સરસ્વતી વિદ્યાલય - સૂરતમાં યોજવામાં આવી. જેમાં કંચનલાલ મહેતા ‘મલયાનિલ’ની નવલિકા ‘ગોવાલણી’, બંગાળી લેખક જરાસંધની નવલિકા ‘કર્મયોગી’, ફ્રાન્સના લેખક આન્ફોઝ હોહેની નવલિકા ‘છેલ્લો પાઠ’, હિમાંશી શેલતની નવલિકા ‘પાછળ રહી ગયેલું ઘર’નું નાટ્યકરણ કરી મંચન કરવામાં આવ્યું હતું. આ નવલિકાઓનું નાટ્યરૂપાંતર અને દિગ્દર્શન શ્રી પ્રજ્ઞા વશીએ કર્યું હતું. આ પ્રસંગે વિવિધ ભાષા તેમજ વિવિધ કવિઓની કવિતાનું વાચિકમ પણ કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં કવયિત્રી શ્રી અમૃતા પ્રીતમ, શ્રી હરિવંશરાય બચ્ચન, શ્રી શૂન્ય પાલનપુરીની અનુવાદિત રૂપાઈઓ, કવયિત્રી માયા એન્જેલુની અછાંદસ રચના, શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની રચનાઓ તેમજ શ્રી પ્રસૂન જોષીની કવિતાઓનું ભાવવાહી વાચિકમ્ કરવામાં આવ્યું હતું.

અનુબંધ-૩

ખડકી પ્રા. શાળાના તા. કાલોલ, જિ. પંચમહાલ મુકામે તા. ૨૨ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૮ના રોજ ‘લોકવિદ્યા - લોકસંસ્કૃતિ’ સંદર્ભે કાર્યક્રમ યોજાયો. કાર્યક્રમ સુભાષ હરિજનના સહયોગથી યોજાયો જેમાં બીજરૂપ વક્તવ્ય શિરીષ પંચાલે આપ્યું હતું. ત્યારબાદ લોકગીતનું ગાન થયું હતું. જેમાં ઓમનાથ મદારીએ ભજન ગાયું હતું અને વણજારા તેમજ રાજસ્થાની ગીતનું સમૂહ ગાન થયું હતું. પ્રહ્લાદ કોઈરાલાએ ‘કલા એટલે શું? તેનું જીવનમાં મહત્વ’ વિશે વાત કરી હતી. ગરબો તેમજ લોકગીત,

ઉખાણાં, ઈત્યાદિ કાર્યક્રમો યોજાયા હતા. રાજેન્દ્ર શાહ કૃત ‘ઈંધણા વીણવા ગઈ’તી’ ગરબા સ્વરૂપે રજૂ થયું હતું. પરિષદપ્રમુખ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર અને સુભાષ હરિજને કાવ્યપઠન કર્યું હતું. રમીલાએ લોકવાર્તા અને લોકગીત ગાયું હતું. અંજલિ પટેલ, મનિષા બારિયા અને લક્ષ્મી પટેલ દ્વારા કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી કૃત ‘ભથવારીનું ગીત’ સામિનય રજૂ કર્યું હતું. એમાં ટીમલી નૃત્ય પણ હતું. સમાપન વક્તવ્ય રમણ સોની અને રમણિક સોમેશ્વરે આપ્યું હતું. આ કાર્યક્રમમાં બળવંત પારેખ સેન્ટર, વડોદરાનો સહયોગ મળ્યો છે.

અનુબંધ-૪

ભગતસાહેબના હુલામણા નામે જાણીતા આપણા મૂર્ધન્ય અને પ્રતિષ્ઠિત કવિ નિરંજન ભગતને મુંબઈની સંસ્થાઓ ઈમેજ પબ્લિકેશન્સ, ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અનુબંધ, ત્રિવેણી કલ્યાણ ફાઉન્ડેશન, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, ભારતીય વિદ્યા ભવન, ભવન્સ કલ્ચરલ સેન્ટર અને સાહિત્ય કલા સંપદા જેવી મુંબઈની કેટલીક અગ્રણી સંસ્થાઓએ રવિવાર, ૨૫ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૮ના એસ. પી. જૈન સભાગૃહ, અંધેરી ખાતે સહિયારી આદરંજલિ આપી હતી.

ટાગોરના એક સુંદર ગીતથી કાર્યક્રમનો આરંભ કર્યો હતો. સંચાલક પ્રબોધ પરીખે એમનાં દીર્ઘકાલીન સ્મરણો વાગોળીને ભગતસાહેબની અનન્ય કાવ્ય-પ્રીતિને કારણે ગુજરાતીમાં એમનું કેવું તો અનોખું સ્થાન છે તે લાક્ષણિક અને રસપ્રદ શૈલીમાં પ્રસ્તુત કર્યું હતું. વાર્તાકાર કિરીટ દૂધાતે પોતાની વિદ્યાર્થી-અવસ્થાથી જ નિરંજન ભગતથી કઈ રીતે અભિભૂત થયા-થી લઈને છેક પરિષદના કાર્યકાળને સંભાર્યો હતો. કવિ ઉદયન ઠક્કરે પણ હેતુપૂર્વક એમને નગર-કવિ રહ્યા હતા. વરિષ્ઠ સાહિત્યકાર વર્ષાબહેન અડાલજાએ આર્દ્ર સૂરે ભગતસાહેબની પરિષદની મિટિંગમાં વીતેલી છેલ્લી ક્ષણોને વર્ણવી હતી. કમલ વોરા, હેમંત ધોરડા, અતુલ ડોડિયા અને હિતેન આનંદપરા દરેકે બે-બે કવિતાઓનું પઠન કર્યું હતું. રિન્કુ પટેલ અને કમલેશ મોતાએ ભગતસાહેબ દ્વારા અનુદિત ચિત્રાંગદાનું ગાન કર્યું હતું. નેવુંમા વર્ષે ભગતસાહેબે કરેલા કાવ્યપાઠની વીડિયો પણ દર્શાવવામાં આવી હતી. ઉપસ્થિત દરેક શ્રોતા પોતાની ભાષાના એક મહત્વના અને પ્રિય કવિને ભારપૂર્વક અંજલિ આપતાં ભાવવિભોર થયો હતો.

અનુબંધ-૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે કે. જી. એમ. વિદ્યાલય, ઝાડેશ્વર, ભરૂચમાં ઋતુના વધામણા અંતર્ગત કાવ્યપઠન લેખન અને ગદ્યપઠનનો એક કાર્યશિબિર ૧લી માર્ચ, ૨૦૧૮ના રોજ યોજાઈ ગયો. જેમાં જયદેવ શુક્લ અને રાજેશ પંડ્યા ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. જેમાં ૫૦ વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. આ સમગ્ર કાર્યક્રમ મીનલ દવે દ્વારા સારી રીતે સંપન્ન થયો હતો.

રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાનમાળા શ્રેણી અંતર્ગત સુવિખ્યાત સ્થાપત્યકાર બાલકૃષ્ણ દોશીએ તા. ૨૬-૧-૨૦૧૮ના દિવસે સાંજે ૬-૦૦ વાગે porosity paradox, practice my journey વિષય ઉપર ગુજરાતી સાહિત્ય

પરિષદના રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. કાર્યક્રમના પ્રારંભમાં પરિષદ મહામંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાળા અંગેની ભૂમિકા બાંધી હતી. સુવિખ્યાત ચિત્રકાર અને સર્જકશ્રી ગુલામ મહમ્મદ શેખે એમના પરિચયમાં બાલકૃષ્ણ દોશીનો જીવન-સંઘર્ષ જણાવીને એક કાબેલ અને વિલક્ષણ સ્થપતિ તરીકે એમની ખૂબીઓ સ્પષ્ટ કરી હતી.

ત્યારબાદ બાલકૃષ્ણ દોશીએ વ્યાખ્યાનના પ્રારંભમાં એમના શિક્ષણ વિશે વાત કરીને સ્થાપત્યકલા પ્રત્યે રસ જાગવા પાછળના પ્રેરણાસ્ત્રોત તરીકે એમના દાદાજી સાથેના કેટલાક યાદગાર પ્રસંગો કહ્યા હતા. અમેરિકન સુવિખ્યાત આર્કિટેક્ટ લૂઈ કહાલને ફેન્ય સુવિખ્યાત આર્કિટેક્ટ લૂ કાર્બેઝ પાસેથી પોતે સ્થાપત્ય વિશે શું શું શીખ્યા તે બધી હકીકતો ઉપર પણ પ્રકાશ પાડ્યો હતો. વ્યાખ્યાન દરમિયાન એમણે વિકાસપોષક જીવનશૈલીને અનુકૂળ જે કાંઈ સાધનો-સગવડોની કાયમી ધોરણે જરૂર હોય, જેમાં સામાજિક સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ સાથેના સંદર્ભો પણ વણાઈ જતા હોય તદ્દુપરાંત માણસના વ્યક્તિગત જીવનની ખાસિયતો ઉપર પણ લક્ષ કેન્દ્રિત કરવામાં આવે, હવા-ઉજાસ અને પ્રાકૃતિક વાતાવરણને પણ અવકાશ રહે એ પ્રકારનાં ઘરો કે રહેણાંક મકાનોના સ્થાપત્ય પર ભાર મૂક્યો હતો. તદ્દુપરાંત સંસ્થાઓ, શાળા-કોલેજોનાં મકાનોના સ્થાપત્ય માટે એના રોજબરોજના વહીવટ માટે જરૂરી ઓફિસ, સ્ટાફરૂમ, વર્ગખંડો, ગાર્ડન વગેરે સ્થળોને જરૂરિયાત પ્રમાણે બાંધકામમાં વણી લેવા પાછળની દૃષ્ટિ ઉપર પણ ભાર મૂક્યો હતો. આ અંગેનાં સરદ ઉદાહરણો તરીકે એમણે મંચ પર ગોઠવેલા મોટા સ્ક્રીન પર અમદાવાદની પોળોનાં મકાનો દર્શાવ્યાં હતાં. પોળોની રચના તરીકે એમાંનાં રસ્તાઓ, ચોકઠાં, એમાંનાં વૃક્ષો, આમાંથી જીવંત થતી નગરસંસ્કૃતિ અને શહેરની પોળોના આ રચનાત્મક સર્જન પાછળનો સ્થાપત્યને સુસંગત સામાજિક-સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિકોણ પણ એમણે સ્પષ્ટ કર્યો હતો.

આ ઉપરાંત બાલકૃષ્ણભાઈ સેપ્ટ, પી.આર.એલ, પોતાનું ઘર, પોતાની ઓફિસ, યુનિવર્સિટી પાસેની ગુફા, આઈ. આઈ. એમ. વગેરેનું પણ સ્થાપત્ય દર્શાવીને એની સાથે સંકળાયેલા પોતાના કાર્યાનુભવો કહ્યા હતા. સ્થપત્ય અંગે પોતાનાં યુવાન વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનોને પોતે આપેલા શિક્ષણના અનુભવો અને મહાવરા દ્વારા શિક્ષક તરીકે પોતાનામાં આવેલા પરિવર્તને વિદ્યાર્થીજગતમાં પોતાની લોકપ્રિયતા ઊભી કર્યાની પણ એમણે રસપ્રદ હકીકતો કહી હતી.

આમ એમના સમગ્ર વ્યાખ્યાનમાંથી સ્થાપત્યકાર તરીકેની એમની કાર્યનિષ્ઠા સાહિત્ય તથા લલિતકલા પ્રત્યેનો એમનો ઊંડો રસ અને અનેક મકાનોનાં એમણે કરેલાં સ્થાપત્યકાર્યોમાંથી, એમની આ વિષયની શિક્ષણસેવામાંથી એમની પ્રગટ થતી સામાજિક નિસબત જેવા એમના વ્યક્તિત્વને ઓપતા વિવિધ ગુણોની ઉપસ્થિત સૌ શ્રોતાઓને પ્રતીતિ થઈ. વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ પછી સર્વશ્રી અજય રાવલ, માધવ રામાનુજ, કુમારપાળ દેસાઈ, રઘુવીર ચૌધરી, ગુલામ મોહમ્મદ શેખ, હર્ષદ ત્રિવેદી વગેરેની બાલકૃષ્ણ દોશી સાથે પ્રશ્નોત્તરી થઈ. અંતમાં પરિષદના પ્રસારમંત્રી ડૉ. ભરત મહેતાએ આભારવિધિ કરી હતી.

- મેહુલ ત્રિવેદી

શોકાંજલિ સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, કુમાર ટ્રસ્ટ, કવિલોક ટ્રસ્ટ, ગુજરાત વિદ્યાસભા, ગુજરાત સાહિત્યસભા, દર્શક ફાઉન્ડેશન, વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ, નિરીક્ષક ફાઉન્ડેશન, ગુજરાત કેળવણી મંડળ, વ્યંજના (રાજકોટ), પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભા (વડોદરા), ફાર્બસ ગુજરાતી સભા (મુંબઈ), અસાઈત સાહિત્યસભા (ઊંઝા), નર્મદ સાહિત્યસભા (સુરત), સંસ્મૃતિ (ભૂજ), ગાંધીનગર સાહિત્યસભા દ્વારા વિદેહ થયેલા આપણા સર્જકો નિરંજન ભગત, મહમ્મદઅલી અલવી અને જલન માતરીને શોકાંજલિ આપવા તા. ૫-૨-૨૦૧૮ના રોજ સોમવારે સાંજે ૫-૦૦ કલાકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં શોકાંજલિ સભા યોજાઈ હતી. જેમાં હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટે જલન માતરીને શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં તેમની ગઝલોની અને અંગત વ્યક્તિત્વની ઝાંખી કરાવી હતી. શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ મહમ્મદઅલી અલવીને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. જ્યારે પ્રકાશ ન. શાહ, ધીરુભાઈ પરીખ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, મનસુખ સલ્લા વગેરે અને પરિષદપ્રમુખ શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રએ નિરંજન ભગતસાહેબને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. ભગતસાહેબ કેવા વિદ્વાન હતા અને તેમના જીવનની મહત્વની ખૂબીઓને યાદ કરીને તેમને શ્રદ્ધાંજલિ આપવામાં આવી હતી. જેમાં ‘સાચા શિક્ષક’, ‘આબોહવા’, ‘ગુરુ’, ‘વિદ્વાનોના વિદ્વાન’, ‘રવીન્દ્રપ્રેમી’ વગેરે વિશેષણોના અધિકારી તરીકેની ઓળખાણ કરાવી હતી. આ સભામાં સદ્ગત જલન માતરી વિશેના શોકઠરાવનું વાચન શ્રી કીર્તિદા શાહે કર્યું હતું. સદ્ગત શ્રી મહમ્મદઅલી અલવીના શોકઠરાવનું વાચન શ્રી સમીર ભટ્ટે કર્યું હતું. સદ્ગત શ્રી નિરંજન ભગતના શોકઠરાવનું વાચન શ્રી ભરત મહેતાએ કર્યું હતું. સમગ્ર શોકસભાનું સંચાલન પરિષદના મહામંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે કર્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, નર્મદ સાહિત્ય સભા, સાહિત્ય સંગમ, રાષ્ટ્રીય કલાકેન્દ્ર, અ. હિંદ મહિલા પરિષદ – સુરત (બૃહદ) શાખા અને ચર્યાપત્રી સંઘના સંયુક્ત ઉપક્રમે સ્વ. નિરંજન ભગત અને જ. જલન માતરી માટેની શ્રદ્ધાંજલિ-સભા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રનાં અધ્યક્ષપણા હેઠળ સુરતમાં આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ સભામાં શ્રી વિજય શાસ્ત્રીએ અને પ્રફુલ્લ દેસાઈએ ઉપરોક્ત સદ્ગત સાહિત્યકારોના પ્રદાનને બિરદાવ્યું હતું. જ્યારે સર્વશ્રી બકુલેશ દેસાઈ, ગૌરાંગ ઠાકર, રાજન ભટ્ટ અને પ્રેમ સુમેસરાએ વિવિધ કાવ્યો/ગઝલોનો પાઠ કર્યો હતો. આ પ્રસંગે સુરત શહેરના સાહિત્યકારો અને સાહિત્યરસિકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

શ્રી ચી. મં. ગ્રંથાલયના ૩૯મા સ્થાપના-દિવસ નિમિત્તે..

પરીક્ષિત જોશી

૧૯૦૫માં સ્વ.રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાના પ્રયાસોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના થઈ. ૧૧૨ વર્ષ જોઈ ચૂકેલી પરિષદે અનેક ઐતિહાસિક વર્ણાંકોને જોયા, અનુભવ્યા છે. પરિષદ દર વર્ષે વિવિધ પારિતોષિકો દ્વારા સર્જક અને એના સર્જનને પોંખે છે. પરિષદ દ્વારા વિવિધ ૧૧ પ્રકાશનશ્રેણીઓ હેઠળ પુસ્તકપ્રકાશન પણ થાય છે. અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઈતિહાસ ખંડ-૧થી ૭ પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. એ સિવાય ગુજરાતી સાહિત્યકોશના ત્રણ ભાગ પણ પ્રગટ થયેલા છે. પરિષદના ઉપક્રમે વિવિધ બાર વ્યાખ્યાનમાળાઓ અને કુલ ૬ સ્વાધ્યાયપીઠો કાર્યરત છે. ૧૯૬૦થી શરૂ થયેલું મુખપત્ર ‘પરબ’, જે ૧૯૭૬-૭૭થી માસિક સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે, એ દરેક પરિષદ-સભ્યને ભેટ તરીકે મળે છે.

પરિષદનું પરિસર : ૧૯૮૦ની વિજયાદશમીના રોજ સાબરમતી નદીના કિનારે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભવનનું ૩૪૫૦ ચોરસ મીટર વિસ્તારમાં ફેલાયેલું પરિસર તૈયાર થયું. જેમાં કુલ ૩૦૦ બેઠકો ધરાવતો રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ, ગોવર્ધનસ્મૃતિ મંદિર, મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ, મેઘાણી પ્રાંગણ, ઓપન-એર થિયેટર, ગુલાબદાસ બ્રોકર ખંડ-નરસી મોનજી ખંડ-ઈશ્વર પેટલીકર ખંડ-જયંતિ દલાલ ખંડ-રણછોડલાલ લલ્લુભાઈ ખંભાતી સ્મૃતિ ખંડ તથા બી. કે. મજૂમદાર અને બચુભાઈ રાવત પરિસંવાદ ખંડ તથા કાર્યાલય આવેલાં છે.

પરિષદ ગ્રંથાલયની સ્થાપના : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગ્રંથાલયની સ્થાપના તા. ૧૭ માર્ચ, ૧૯૮૦ના રોજ થઈ. જોકે એનું નામકરણ ત્રણ વર્ષ પછી તા. ૨૯ નવેમ્બર, ૧૯૮૩ના રોજ થયું. રૂ.૧,૧૭,૧૧૧ના પ્રારંભિક દાનથી શરૂ થયેલું ગ્રંથાલય અત્યારે ગુજરાત સરકાર દ્વારા જાહેર ગ્રંથાલય અને વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયની માન્યતાપ્રાપ્ત છે.

નામકરણ મહોત્સવ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મુખ્ય ભવન, સભાગૃહ, સ્વાધ્યાયનિવાસ તથા ગ્રંથાલયના નામકરણનો એક પાંચ-દિવસીય મહોત્સવ ૧૯૮૩ના વર્ષમાં નવેમ્બરની ૨૫થી ૨૯ દરમિયાન યોજાયો હતો. તા. ૨૫ નવેમ્બરના દિવસે, મુખ્ય ભવનને શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી ભવન નામ આપતાં તત્કાલીન પરિષદપ્રમુખ શ્રી મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’એ પરિષદના પહેલા પ્રમુખ ગો.મા.ત્રિપાઠીનું તર્પણ કર્યું હોવાની લાગણી વ્યક્ત કરી હતી. આ નામાભિધાન માટે શ્રી બળવંતભાઈ

પારેખે રૂ. ત્રણ લાખ અને બચુભાઈ રાવત સેમિનાર ખંડ માટે રૂ. પચાસ હજારની માતબર રકમનું દાન આપ્યું હતું. બીજા દિવસે, તા. ૨૬ નવેમ્બરના દિવસે, શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક સભાગૃહનું નામકરણ શ્રી નગીનદાસ પારેખે કર્યું હતું. ત્રીજે દિવસે એક પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ચોથા દિવસે, તા. ૨૮ નવેમ્બરની સાંજે, મરાઠી સાહિત્યકાર શ્રી ગંગાધર ગાડગીલે સ્વાધ્યાય-નિવાસનું શ્રી મોહનભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ સ્વાધ્યાયનિવાસ નામકરણ કરતાં ગુજરાતીમાં પ્રવચન કર્યું હતું.

પરિષદ ગ્રંથાલયનું નામકરણ : પાંચ દિવસના મહોત્સવના છેલ્લા, પાંચમા દિવસે, તા. ૨૯ નવેમ્બરની સવારે, શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ પરિષદના ગ્રંથાલયનું શ્રી ચીમનલાલ મંગળદાસ ગ્રંથાલય નામકરણ કરતાં કહ્યું હતું કે આજે મંગળવાર છે એટલે સર્વ રીતે મંગળ-પ્રભાત જ છે. પરિષદ-મંત્રી રઘુવીર ચૌધરીએ સ્વાગત વેળાએ પરિષદ ગ્રંથાલયને મળેલાં દાન અને તેના દાતા શ્રી અનુભાઈ ચીમનલાલને પરિષદના પ્રથમ અને શુકનવંતા દાતા ગણાવ્યા હતા. ગ્રંથપાલ પ્રકાશ વેગડે ત્રણ વર્ષ પહેલાં ગ્રંથાલયની શરૂઆત થઈ ત્યારથી આજદિન સુધીની ગ્રંથાલયની વિકાસયાત્રા રજૂ કરી હતી. પંદર હજારથી પણ વધુ પુસ્તકો, લગભગ તમામ ગુજરાતી સામયિકોની ફાઈલ્સ અને હસ્તપ્રતોથી સમૃદ્ધ ગ્રંથાલયથી સંતુષ્ટ શ્રી અનુભાઈએ પોતાના વક્તવ્યમાં આ પવિત્ર પ્રવૃત્તિમાં પોતાના કુટુંબની સહભાગી બનવા માટે મળેલાં સૌભાગ્ય બદલ ગૌરવ વ્યક્ત કર્યું હતું. જૈનોની ગુજરાતી સાહિત્યની સેવાનો અને જૈન મુનિઓની હસ્તપ્રતોની સાચવણીનો ઉલ્લેખ કરીને નામકરણવિધિ કરનારા શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ આ ગ્રંથાલયની વિશિષ્ટ પ્રકારની કામગીરી પ્રત્યે શુભેચ્છાઓ વ્યક્ત કરી હતી. કાર્યક્રમના અધ્યક્ષ શ્રી વાડીલાલ ડગલીએ વ્યાપારી ગણાતા જૈનોને સારસ્વત ઉપાસનાને સરળ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ તરફ વાળવા માટે બિરદાવ્યા હતા. તેઓએ પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને મહત્ત્વની ગણાવવાની વાત પણ રજૂ કરી હતી. પરિષદ-પ્રમુખ શ્રી મનુભાઈ પંચોળીએ પાંચ દિવસના આ મહોત્સવનું સમાપન કર્યું હતું. શ્રી ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ આભારવિધિ કરી હતી. પરિષદમંત્રી શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ આ પ્રસંગે ગ્રંથાલયનાં કબાટો માટે મળેલી રકમો અને તેના દાતાઓનાં નામ જાહેર કર્યાં હતાં.

ચી.મં. ગ્રંથાલય, આજે : ગ્રંથાલયમાં દર વર્ષે, મોટાભાગે સંશોધન કરતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત સાહિત્યરસિક નાગરિકો નવા વાર્ષિક સભ્યો બનતા હોય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આજીવન સભ્યોને પરિષદ ગ્રંથાલયનું આજીવન સભ્યપદ પણ ‘પરબ’ સામયિકની જેમ ભેટ સ્વરૂપે મળે છે. છતાં પરિષદના લગભગ ચારેક હજાર આજીવન સભ્યોમાંથી અત્યારે ગ્રંથાલયના માત્ર ૮૯૧ જેટલા આજીવન સભ્યો નોંધાયેલા છે. દરેક સભ્યને એમનું ઓળખપત્ર લેમિનેશન કરી આપવામાં આવે છે. ત્રણ કર્મચારીઓ ધરાવતું ચી. મં. ગ્રંથાલય રવિવાર અને રાજ્ય સરકારની જાહેર રજાઓ સિવાય અઠવાડિયાના બધા જ દિવસો સવારે ૧૧થી સાંજના ૬ સુધી ખુલ્લું હોય છે. ગ્રંથાલયમાં ૮૦,૦૦૦ ઉપરાંત પુસ્તકો છે, જેમાં ૧૪૮૯ દુર્લભ પુસ્તકો, ૨૪૩ હસ્તપ્રતો, ૭૮ જેટલાં સાહિત્યિક સામયિકોની ફાઈલ્સ,

પ્રથમ આવૃત્તિનાં ઘણાંબધાં પુસ્તકો સંગૃહીત છે. ગ્રંથાલયમાં ઝેરોક્ષ મશીનની સેવા પણ કિક્કાયત દરે ઉપલબ્ધ છે. આજીવન સભ્યો વ્યક્તિગત પાસવર્ડ દ્વારા ઘરે બેઠાં ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી પુસ્તકાલયની સંપૂર્ણ યાદી જોઈ શકે છે. એ માટે આ લિન્કનો ઉપયોગ કરી શકાય છે : <http://gujaratisahityaparishad.com/library/>

ચી. મં. ગ્રંથાલયને ભેટ મળેલાં પુસ્તકો : ગ્રંથાલયને ઘણાં પ્રખ્યાત સાહિત્યકારોએ પોતાનું અંગત પુસ્તકાલય અને એનાં પુસ્તકો ભેટ આપેલાં છે. એમાં સર્વશ્રી બાલુભાઈ પારેખ, નગીનદાસ પારેખ, ધીરુ પરીખ, અનંતરાય રાવળ, રમણલાલ જોશી, ચિમનલાલ ત્રિવેદી મુખ્ય છે. તો કેટલાંક સાહિત્યકારોએ અંગત પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો સહિત કબાટો પણ ભેટ ધર્યાં છે. જેમાં રા.વિ.પાઠકની અંગત લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકો સહિત ૧૪ કબાટો, નિરંજન ભગતનાં પુસ્તકો સહિતનાં ૧૦ કબાટો અને રમણલાલ સોનીનાં પુસ્તકો સહિતનાં બે કબાટો ઉલ્લેખનીય છે. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાની રોજનીશીની હસ્તપ્રત ગ્રંથાલય પાસે છે. વિખ્યાત તસવીરકાર જગન મહેતા દ્વારા લેવાયેલી ૧૦૬ સાહિત્યકારોની તસવીરોનો સંગ્રહ પણ ગ્રંથાલય પાસે સુરક્ષિત છે. ગ્રંથાલયમાં સવાસો વર્ષ જૂનાં સંદર્ભપુસ્તકો અને અલભ્ય સામયિકો ઉપલબ્ધ છે જેનો સંશોધકો પોતાના સંશોધનકાર્યમાં વિશેષ ઉપયોગ કરે છે.

પરિષદ ગ્રંથાલયમાં હાલ જે ૮૦,૦૦૦ ઉપરાંત પુસ્તકો છે, એમની વિષયવાર વાત કરીએ તો વિજ્ઞાન-ગણિત-ખગોળના ૮૮૭, પ્રયોગવિજ્ઞાન-યંત્રઉદ્યોગનાં ૭૨, સ્વાસ્થ્ય-ઔષધ-ઉપચારનાં ૫૩૭, ઈજનેરીવિદ્યાનાં ૮૬, ભૌતિકી-ખેતીવાડીનાં ૧૦૦, ઘરસજાવટ-વાનગી-કૌટુંબિક જીવનનાં ૧૨૨, વ્યવસ્થા-જનસંપર્કનાં ૩૫, રસાયણ-ઈજનેરી-બળતણ-સફાઈનાં ૯, ઉત્પાદન-ટેક્ષટાઈલનાં ૭, ભવન બાંધકામનું ૧, સુશોભન કળા-સંગીત-નૃત્ય-ફિલ્મ-રમતો-સ્થાપત્ય-મકાનનાં ૮૨૧, સાહિત્યનાં ૨૮૦, અંગ્રેજી સાહિત્યનાં ૧૫૨૦, જર્મન સાહિત્યનાં ૧૩૦, ફ્રેન્ચ સાહિત્યનાં ૧૯૩, રૂમાનિયન સાહિત્યનાં ૨૯, સ્પેનિશનાં ૩૪, લેટિનના પં, અન્ય ભાષાઓ ગુજરાતી-હિન્દી-મરાઠીનાં ૬૫૩, સમગ્ર સાહિત્યનાં ૩૭૧૯૭, ગુજરાતી ભાષા-વિવેચનનાં ૪૦૯૫, કવિતાનાં ૧૧૦૯૯, નાટકનાં ૨૨૫૦, નવલકથાઓનાં ૧૨૩૫૮, નવલિકાનાં ૪૦૯૭, નિબંધનાં ૨૫૮૩, વ્યાખ્યાનોનાં ૧૬૩, પત્રોનાં ૧૬૩, હાસ્યનાં ૮૮૦, સાહિત્યકારોનાં જીવનચરિત્રોનાં ૩૫૮૯, ઈતિહાસ-ભૂગોળ-સહાયક વિષયોનાં ૧૪૭, પ્રવાસના ૧૦૦૧, કૌટુંબિક ઈતિહાસ-જીવનચરિત્ર-વંશાવળીઓનાં ૮૧૭, પ્રાચીન વિશ્વનો ઈતિહાસનાં ૬૯, યુરોપ-ફ્રેન્ચકાંતિ-નેપોલિયનના ૮૫, એશિયાનો ઈતિહાસનાં ૩૧૧૮, આફ્રિકાનો ઈતિહાસનાં ૨૪, ઉત્તર અમેરિકાનાં ૧૪, દ.અમેરિકાનાં ૩ અને વિશ્વ ઈતિહાસનું ૧ પુસ્તક સહિત અન્ય વિષયનાં પણ કેટલાંક પુસ્તકો સંગ્રહિત છે.

મહિલા અને બાળપુસ્તકાલય : બાળપુસ્તકાલયમાં બાળકોને નિ:શુલ્ક સેવાઓ આપવામાં આવે છે. બાળકો માટે જ્ઞાન સાથે ગમ્મત તથા રમતગમતનાં સાધનો ઉપરાંત વિવિધ ૪૭ પ્રકારની બાળભોગ્ય સીડી-ડીવીડીનો સંગ્રહ પણ પરિષદ ગ્રંથાલય પાસે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ માટે વિવિધ પ્રકારના ફિલ્મ-શોનું આયોજન કરી રહ્યા

છીએ. એ ઉપક્રમમાં ૨૬-૨-૨૦૧૮ના અમદાવાદ સ્થાપના દિવસ નિમિત્તે ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ' દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી 'વેલકમ ટુ અમદાવાદ' ડોક્યુમેન્ટ્રીનો એક શો રાખવામાં આવ્યો હતો. મહિલા વિભાગ માટેની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે.

વિદ્યાર્થી વાંચનાલય : ખાસ કરીને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ આપતા વિદ્યાર્થીઓ નિરાંતે વાંચી શકે એ માટે પરિષદ ગ્રંથાલય પાસેના એક ખંડમાં વિદ્યાર્થી વાંચનાલયની વ્યવસ્થાનું આયોજન થઈ રહ્યું છે.

ચી. મં. ગ્રંથાલયની તાજેતરની કામગીરી : ગ્રંથાલય અને પ્રદર્શનમંત્રી તરીકેની જવાબદારી સંભાળ્યા પછી જાન્યુઆરીના છેલ્લા દિવસોમાં નવી કાર્યવાહક સમિતિ અને મધ્યસ્થ સમિતિની પહેલી બેઠક મળવાની હતી. જાન્યુઆરીની ૧લીથી ૨૭મી સુધીના દિવસોમાં ચી. મં. ગ્રંથાલયના ત્રણેય કર્મચારીઓ સાથે થયેલી ઔપચારિક વાતચીત-ચર્ચાઓ તથા પરિષદના પદાધિકારીઓનાં અનુભવ અને માર્ગદર્શનને આધારે કેટલાંક નક્કર કાર્ય થઈ શક્યાં. જેની ટૂંકી નોંધ ૨૮-૦૧-૨૦૧૮ની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠકમાં વાંચી સંભળાવી હતી. જેમાંના અગત્યના મુદ્દાઓનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે :

પરિષદના ચી.મં.ગ્રંથાલયમાં ઈશ્યૂ થયેલાં પુસ્તકોને ઈમેઈલ સેવા દ્વારા રિન્યૂઅલની વ્યવસ્થા પણ છે. એ માટેનું ઈમેઈલ આઈડી છે : chimgranthalayagsp2018@gmail.com જાન્યુઆરીથી અત્યાર સુધીમાં ૧૦૦ ઉપરાંત પુસ્તકો ઈમેઈલ સેવા દ્વારા રિન્યૂઅલ થયાં છે. માર્ચ-૨૦૧૭થી જાન્યુઆરી-૨૦૧૮ સુધીના સમયગાળામાં રૂબરૂ અને ઈમેઈલથી કુલ ૧૫૧૮ પુસ્તકો ઈશ્યૂ અને ૧૪૪૯ પુસ્તકો રિટર્ન થયાં હતા. એ દૃષ્ટિએ સરેરાશ માસિક ૧૭૦ વાચક અને દૈનિક ધોરણે સરેરાશ પાંચ વાચક-મુલાકાતીઓ પુસ્તક માટે ગ્રંથાલયની મુલાકાત લે છે. ગ્રંથાલય-મુલાકાતીઓના નોંધણી-રજિસ્ટરમાં નામ-સહી સાથે મોબાઈલ નંબર (અને પછી ઈમેઈલ આઈડી)ની વિગતો નોંધવાનું શરૂ કરતાં એક ડેટાબેન્ક તૈયાર થઈ રહી છે, જે આગામી સાહિત્યિક કાર્યક્રમો દરમિયાન એક સંપર્કસૂચિ તરીકેની ગરજ સારશે. દરરોજ સરેરાશ ૩૦ સાહિત્યપ્રેમી વાચકો ગ્રંથાલયની મુલાકાતે આવે છે.

ઓછા ખર્ચે વધુ અસરકારક ઉપયોગ થઈ શકે એ માટે વીજળી-વ્યવસ્થામાં પણ આમૂલ ફેરફાર કરીને શક્ય હોય ત્યાં વીજખર્ચ ઘટાડવાનું વલણ આપણે ધ્યાનમાં રાખી રહ્યાં છીએ. ગ્રંથાલયની આંતરિક વ્યવસ્થામાં પણ થોડી ફેરબદલ કરવાથી વ્યવસ્થા અને અનુકૂળતાની દૃષ્ટિએ ઘણાં સારા પરિણામ મળી રહ્યાં છે. જેમકે, પ્રવેશદ્વાર પાસેના બેચ બાજુના સોફ્ટ ડિસ્કે બોર્ડ ઉપર સાહિત્ય સમાચાર ઉપરાંત મધ્યસ્થના સન્માન્ય હોદ્દેદારો દ્વારા થયેલા સાહિત્યસર્જન વિષયક સામગ્રી પ્રદર્શિત કરી છે. બાળવિભાગની પાસે, ડિસ્કે રેક્સમાં, સાહિત્યના તરોતાજા-પોંખાયેલા-ચર્ચિત-પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનું પ્રદર્શન કર્યું છે. મધ્યસ્થના સન્માન્ય સભ્યોના તાજેતરમાં પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકોનું પણ એક પ્રદર્શન ગોઠવવામાં આવ્યું છે. એ સિવાય, સાંપ્રત ઘટનાને અનુસરીને જે-તે સર્જકના જન્મદિન કે સંસ્મરણ નિમિત્તે હંગામી પ્રદર્શન પણ કરવામાં આવી રહ્યાં છે. આ રેક્સમાં ગોઠવાયેલાં

બધાં જ પુસ્તકો વાચકોને તત્કાણ ઈશ્યુ કરવા શક્ય બને એમ સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થયેલાં હોય છે.

બાળવિભાગની અંદર, પરિષદ દ્વારા અત્યાર સુધીમાં થયેલાં પુસ્તક-પ્રકાશનોનો એક કાયમી પ્રદર્શન વિભાગ સહ સંદર્ભ-કોપીરાઈટ-અદેય વિભાગ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં હાલ કુલ ૧૪૪ પુસ્તકો પ્રદર્શિત કરેલાં છે. ગ્રંથાલય દ્વારા પુસ્તક ખરીદી અંગે ગુજરાતી ભાષાના દરેક જાણીતા પ્રકાશકને એક પત્ર લખી, એમના તદ્દન નવાં પ્રકાશિત પુસ્તકોની યાદી મંગાવવામાં આવી છે.

સામયિક રેક્સમાં પણ મહિલા, બાળ, સાહિત્યિક, કાવ્ય, વાર્તા, સાંપ્રત, કરિયર જેવા વિષય મુજબ વર્ગીકરણ કરીને ગોઠવવાની પ્રક્રિયા હાથ ધરી છે. અત્યારે ગ્રંથાલયમાં વિવિધ ભાષા અને વિષયનાં કુલ ૭૧ સામયિકોનાં લવાજમ ભરવામાં આવ્યાં છે. એ ઉપરાંત એટલાં જ સામયિકો ભેટ આવે છે. શાશ્વત ગાંધી, નિરીક્ષક, નયામાર્ગ, મમતા જેવાં સમાજ-સાહિત્ય-ભાષાની જિંકર કરનારાં સામયિકો અત્યાર સુધી ભેટમાં આવતાં હતાં પરંતુ આ પ્રવૃત્તિઓ ટકી રહે, એ ઉમદા હેતુથી પરિષદ તરફથી એમનાં લવાજમ પણ ભરવામાં આવ્યાં છે. ગ્રંથાલયમાં વિવિધ ભાષાના કુલ વીસેક દૈનિકપત્રો આવે છે.

બાળવિભાગનાં પુસ્તકોની બાળભોગ્ય રહે એવી રીતે પુનઃગોઠવણી કરવામાં આવી છે. બાળપુસ્તકાલયમાં વિવિધ ૪૭ પ્રકારની બાળભોગ્ય સીડી-ડીવીડીનો સંગ્રહ પણ પરિષદ-ગ્રંથાલય પાસે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ માટે વિવિધ પ્રકારના ફિલ્મ-શોનું આયોજન કરી રહ્યા છીએ. એ ઉપક્રમમાં ૨૬-૨-૨૦૧૮ના અમદાવાદ સ્થાપના દિવસ નિમિત્તે ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ' દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી 'વેલકમ ટુ અમદાવાદ' ડોક્યુમેન્ટ્રીનો એક શો રાખવામાં આવ્યો હતો.

ચી. મં. ગ્રંથાલય વિશે કંઈ પણ સૂચન હોય તો ગ્રંથાલયમાં મૂકવામાં આવેલી સૂચનપોથીમાં નોંધ કરી શકાશે. સૂચન આપવા માટેનું ઈ-મેઈલ આઈડી પણ છે : metochimgsp18@gmail.com

ચી.મં.ગ્રંથાલય સંદર્ભે આયોજનો : તાજેતરમાં ગ્રંથાલયને રાજ્યનાં ૧૦ વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોમાંનું એક હોવાનું સન્માન અને ગ્રાન્ટ મળતાં, ચી. મં. ગ્રંથાલયનું ડિજિટલાઈઝેશન, કમ્પ્યુટરાઈઝેશન અને મોડર્નાઈઝેશન કરવાનો પ્રકલ્પ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથાલયમાં મહિલા વિભાગ ઉપરાંત વિવિધ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ સંદર્ભે વિદ્યાર્થીઓ માટે એક અલાયદા વાંચનાલયની વ્યવસ્થા થઈ રહી છે. ચી. મં. ગ્રંથાલયના ઉપક્રમે દર મહિને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીવડે એવી ફિલ્મ બતાવવાનો એક કાયમી કાર્યક્રમ કરવાનું આયોજન છે. તદ્દુપરાંત એમના માટે વાંચન-પઠન, વાર્તાગોષ્ઠી, ચિત્રસ્પર્ધા, નાટ્યપ્રયોગ, પુસ્તકમેળા જેવા કાર્યક્રમો કરવાનું પણ આયોજન છે. એમાં ક્રમશઃ ગુજરાતભરની શાળાઓને સામેલ કરવાનો વિચાર છે. ચી.મં.ગ્રંથાલયના ઉપક્રમે વિવિધ વિષયના નૂતન-ચર્ચિત-વિશિષ્ટ પુસ્તકો વિશે દર મહિને એક પુસ્તકચર્ચા-વાર્તાલાપ-વ્યાખ્યાનશ્રેણીના આયોજનનો પણ વિચાર છે. ચી. મં. ગ્રંથાલયના સ્થાપના-દિવસ નિમિત્તે ૧૭-૩-૨૦૧૮ના રોજ આ વ્યાખ્યાનશ્રેણીનો શુભારંભ કરવાનું આયોજન છે.

આ અંકના લેખકો

- Anil Vyas : 8 Carlyon Close, Wembly Middlesex HA01HR
- ઉદયન ઠક્કર : લક્ષ્મી નિવાસ, ત્રીજે માળ, ૨૨, કાશીબાઈ નવરંગે માર્ગ, ગામદેવી, મુંબઈ-૪૦૦૦૭
- ગુણવંત વ્યાસ : શમ્યાપ્રાસ, ૬, શ્યામકુટિર બંગલો, દર્શન સોસાયટી સામે, આણંદ રોડ, બાકરોલ-૩૮૮૧૩૧૫, જિ. આણંદ
- ચંદ્રકાન્ત શેઠ : બી/૯, પૂર્ણેશ્વર ફલેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- પરીક્ષિત જોશી : ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફલેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- યોગેશ જોષી : B-૩૦૩, અર્જુન ગ્રીન્સ, મેનારવ હોલ પાસે, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
- રઘુવીર ચૌધરી : એ/૬, પૂર્ણેશ્વર ફલેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રસીલા કડીઆ : ૮, જયમા સોસાયટી, માનસી સર્કલ પાસે, પાણીની ટાંકી પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રાજેન્દ્ર પટેલ : ૭૮, નિહારિકા બંગલો, હિમ્મતલાલ પાર્ક પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રાધિકા પટેલ : ૪૦૨, સ્વસ્તિક એપાર્ટમેન્ટ, ન્યૂ બ્રહ્મક્ષત્રિય સોસાયટી, પાલડી ચાર રસ્તા, પ્રીતમનગર, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૪, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતા મંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
- લલિત ત્રિવેદી : શિવકૃપા, ૧, વૈશાલીનગર, રૈયા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭
- શ્રીકાન્ત શાહ : એ/૩, ભગવતીનગર, પત્રકાર કોલોની સામે, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
- શંભુપ્રસાદ જોશી : સી/૯૦૧, ગાલા ગાર્ડનિયા, સફલ પરિસર-૧ પાસે, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
- સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર : ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૪
- સુમંત રાવલ : 'બંસી', માધવનગર, છબીલા હનુમાન પાસે, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧

રન્નાદે પ્રકાશન

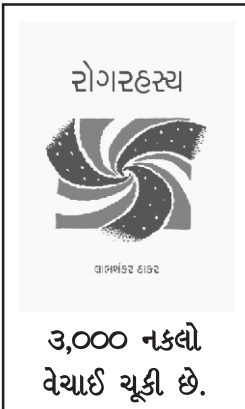
૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

અમારાં પ્રકાશન દ્વારા પ્રકાશિત મહિલા વિષયક પ્રકાશનો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
માનું સરનામું (માતૃમહિમા લેખો)	સાંકળચંદ પટેલ	૧૬૦.૦૦
ઝગમગતાં નારીરત્નો (નારી ચરિત્રો)	સાંકળચંદ પટેલ	૧૪૦.૦૦
નૂતન નારીપ્રતિભાઓ (મુલાકાત)	મુલા. કિરીટ દવે, સં. વંદના એન્જિનિયર	૧૦૦.૦૦
ગુર્જરલક્ષ્મી શિલ્પા (રેખાચિત્ર)	સી. કે. પટેલ	૧૭૦.૦૦
રામાયણને ગતિશીલ રાખતા નારીપાત્રો (ધાર્મિક રેખાચિત્રો)	શિવશંકર દવે	૬૦.૦૦
મહિલા સશક્તિકરણ (મહિલા વિષયક)	ડૉ. મફતલાલ પટેલ	૨૦૦.૦૦
સ્ત્રીસશક્તિકરણ (મહિલા વિશેષ)	સંપા.: યોગેશ યાદવ	૮૦.૦૦
સાપ્તાહિક ડાયટ મેનુ (રસોઈવિષયક)	સાધના ઠક્કર	૭૦.૦૦
મહિલા અને માનવ અધિકારો (મહિલા વિશેષ)	ડૉ. મફતલાલ પટેલ	૧૮૦.૦૦
પીંજરની અંદર પીંજરની બહાર (મહિલા જાગૃતિ લેખો)	સાંકળચંદ પટેલ	૧૦૦.૦૦
અનન્યા (સફળ મહિલાઓના પરિચયાત્મક લેખો)	હરિ દેસાઈ	૯૦.૦૦
પુત્રીને પત્રો (પત્રાત્મક આલેખનો)	તરુલતા દવે	૧૩૦.૦૦
વાત વાતમાં (મહિલાવિષયક પત્રો)	તરુલતા દવે	૯૫.૦૦
પ્રજનન અને બાળસ્વાસ્થ્ય (આરોગ્ય)	ડૉ. વિનુભાઈ પટેલ/ ડૉ. આરતીબહેન કસ્વેકર	૧૫૦.૦૦
તારુણ્ય શિક્ષણની વિસ્તરતી ક્ષિતીજો (આરોગ્ય)	ડૉ. વિનુભાઈ પટેલ/ ડૉ. આરતીબહેન કસ્વેકર	૧૬૦.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
પુત્રદા અને પારણું (આયુર્વેદ- આરોગ્ય)	વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી	૨૬૫.૦૦
રખે વહેમાતા (આયુર્વેદ- આરોગ્ય)	વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી	૧૮૦.૦૦
બા અને બાળક (આયુર્વેદ- આરોગ્ય)	વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી	૪૫૫.૦૦
સ્ત્રીઓના રોગો અને ઉપચાર (આયુર્વેદ- આરોગ્ય) (મહિલામિત્ર)	લાભશંકર ઠાકર	૧૦૫.૦૦
વાળ અને તેનું સૌંદર્ય (આયુર્વેદ- આરોગ્ય)	વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી	૩૦.૦૦
નમણું નાક અને તેના રોગો (આયુર્વેદ- આરોગ્ય)	વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી	૨૫.૦૦

રોગરહસ્ય રૂ. ૧૫૦-૦૦
વૈદ્ય લાભશંકર ઠાકર 'પુનર્વસુ'

પરેશાન કરતા, પીડતા, અસાધ્ય લાગતા ઘણા રોગો પરના નક્કર, સફળ અનુભવોનું ઉપચાર સાથેનું આ પુસ્તકમાં નિરૂપણ છે. વાર્તા વાંચતાં હો એવી રસાળ શૈલી એ આ લેખોનું અનેરું આકર્ષણ છે. પુસ્તક વાંચવાનું શરૂ કર્યા પછી નીચે મૂકવાનું મન નહીં થાય.

રન્નાટે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

લાઈફ-ચેન્જર, લાજવાબ ગુજરાતી પુસ્તકો

જીવન એક ઉત્સવ	હરેશ ધોળકિયા	150
ફલક	શિશિર રામાવત	150
મારી સિદ્ધિનો ઘડવૈયો હું જ	ઊર્મિલા શાહ	125
વિરાટનો હિડોળો	બકુલ દવે	225
ચરણ ના રુકે	દિલીપ રાણપુરા	150
માણસાઈની કેળવણી (પુરસ્કૃત)	મનસુખ સલ્વા	160
કિસી કા દર્દ મિલ સકે તો લે ઉધાર	ડૉ. જનક શાહ, ભારતી શાહ	120
મુક્તકંઠ	પ્રવીણ ગઢવી	200
પ્રેમ જિંદગીનું સરનામું	દિનેશ દેસાઈ	180
તમારી કારકિર્દીને પાંખો આપો	નિલેશ મહેતા	180
સફળતાનો અભિગમ	દક્ષા પટેલ, રાજેન્દ્ર પટેલ	80
મંગલમ્	બિંદુબહેન કચરા	100
વાટે-ઘાટે	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	80
લીલો ટહુકો	લાલજીભાઈ પ્રજાપતિ	70
જીવનનિર્માણ	આચાર્ય રાજયશસૂરિજી મહારાજ	230
પૈસાની પારાયણ	મુનિ પ્રશમરતિવિજય	50
સુખનો સૂરજ	હિતેન્દ્ર જોશી	150
સફળતાની દીવાદાંડી	ધૈર્યચંદ્ર બુદ્ધ	55
મોંઘો માણસનો અવતાર...	ડૉ. જગદીશ કાકડિયા	150
બાળઉછેરની મૂંઝવણો... નિષ્ણાંતોની નજરે...	ડૉ. આરતી મહેતા	150
અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય	ભરત દવે	400
સુખી થવાનું તમારા હાથમાં જ છે	ડૉ. હર્ષદ વી. કામદાર	50
અલીબાબા's World	પોર્ટર એરિસમનિ, અનુ. કેયૂર કોટક	160
વનવાસમાં મુક્તિ	દલાઈ લામા, અનુ. યોગેશ દેસાઈ	125
દિલની વાણી બોલો	લે. માર્શલ બી. રોઝન બર્ગ, દિલીપ સોની, રેમંડ પરમાર	200
જીવનપરિવર્તનનું રહસ્ય (પુરસ્કૃત)	રોહિત મહેતા, અનુ. યોગેશ દેસાઈ	56
અવર ચાઈલ્ડ, અવર ચેલેન્જ	ઊર્મિલા શાહ	180
બાળઘડતરના અનુભવો	હસમુખ પટેલ	100
સંતાન ઘડતરના પડકારો	બેલા ઠાકર	110
કિંડસ-કંરે	રોહિત શાહ	100

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર

પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો

ટીવીની ત્રેવડ અને ત્રુટિઓ	ભરત દવે	300
વાર્તાવિશેષ (આસ્વાદમૂલક વિવેચન)	રઘુવીર ચૌધરી	360
કથાલેખનની કેફિયત	રઘુવીર ચૌધરી	200
વાત માણસની	લાભશંકર ઠાકર અધ્યયન ગ્રંથ	600
આજની નારી	દિવ્યાશા દોશી	250
વણજોયું મહુરત	અનુ. દક્ષા પટેલ	180
એકલવીર સનત મહેતા	ડુંકેશ ઓઝા	200
મન માટીમાં	ઘનશ્યામ પટેલ	120
ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ ભુચ	180
દશ પાશ્ચાત્ય નવલિકાઓ	અનુ. રેમંડ પરમાર	200
રણની વચ્ચે	વીનેશ અંતાણી	100
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	120
એક મુઢી આસમાન	અનુ. રેમંડ પરમાર	200
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	160
વિસામા વિનાની વાટ	સં. રમેશ ર. દવે	180
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	200
આજની ઘડી તે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ	160
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	140
રણની વચ્ચે	વીનેશ અંતાણી	100
વિસામા વિનાની વાટ	સં. રમેશ ર. દવે	180

માય ડિયર જયુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા

લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક,’ ૩ શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩ હિલ ડ્રાઈવ, ભાવનગર-૧

લટૂર એટલે પુરસ્કૃત સર્જકોનાં પ્રકાશન

કવિશ્રી

રમેશ આચાર્યનો કાવ્યસંગ્રહ

• તદ્દન નવો - કાગડા કાવ્યોનો વિશિષ્ટ કાવ્યસંગ્રહ

‘ડોકે ચાવી બાંધેલ કાગડો’

પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યો છે.

કિં. રૂ. ફક્ત ૮૦/-

કવિશ્રી રમેશ આચાર્યનાં બીજા કાવ્યસંગ્રહો પણ ઉપલબ્ધ છે

• ઘર બદલવાનું કારણ — કિં. રૂ. ૧૨૫/-

• પાથરણાવાળો — કિં. રૂ. ૧૧૦/-

- અન્ય ગુજરાતના જાણીતા કવિઓના ૧૧ કાવ્યસંગ્રહોની કિં. રૂ. ૧૫૦૦/- થાય છે. આખો સેટ ખરીદનારને રૂ. ૧૦૦૦/-માં ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો :

વિશેષ વળતરથી ઘેરબેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જયુ : ૯૮૯૮ ૯૬૯૬ ૨૬ — ૯૪૨૬ ૧૬૦૨ ૦૯

અવનીન્દ્ર : ૯૬૨૪ ૬૯૫૬ ૪૬ — ૯૩૭૭ ૧૧૫૬૪૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

ઉમાશંકર માટે ઉખાના ઉછાળનું કારણ છે ‘સહૃદયતા’. સાહિત્યિક ગુણોનું જે પ્રેરક પોષક છે તે માનવ્ય ! ઉમાશંકર પાસે વ્યાપક સહાનુભૂતિ હતી. ઉદાર વલણ અને ઊંડી લાગણી, ઊંચી ભાવના ઉમાશંકરને એક મહાન માણસ બનાવે છે. એવું નથી કે એમને વિષ નથી પીવાં પડ્યાં પણ હૃદયની કરુણા કદી ખૂટી નહિ અને એનો જ પાક ઊતરી રહ્યો છે.

— નરોત્તમ પલાણ

કવિ એટલે મનનો માલિક. જેણે મન નથી જીત્યું, તે ઈશ્વરની સૃષ્ટિનું રહસ્ય નથી સમજી શકતો. સૃષ્ટિનું નામ જ કાવ્ય છે. જ્યાં સુધી મન જીત્યું, રાગ-દ્વેષ શાંત નથી થયા ત્યાં સુધી એ ઈન્દ્રિયનો ગુલામ તુચ્છ વિષય-સુખમાં જ ફસાયેલો રહેશે. વિષયસુખની પેલી પારનું દર્શન થયા વિના કવિ થવું અસંભવ છે.

— વિનોબા

અંગ્રેજી ભાષા અને ગ્રેટ બ્રિટનના બે મહાકાવ્યો ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’ (ગુમાવેલું સ્વર્ગ) અને ‘પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડ’ (પુનઃપ્રાપ્ત ગુમાવેલું સ્વર્ગ) છે. આ બંનેના રચનાર મહાકવિ જહોન મિલ્ટન ૪૮ વર્ષની વયે પૂરેપૂરા અંધ બની ગયા હતા. એ પછી બાર વર્ષ લગી એમની અંધ આંખો પાછળના વિભાગમાં એક કાવ્ય ઘૂંટાતું રહ્યું. છેક સાઠની ઉંમર પછી એમણે દીકરીઓને એ કાવ્યનું શ્રુતલેખન કરાવવા માંડ્યું. આ વયે મિલ્ટને નહોતો પોતાની ઉંમરનો ખ્યાલ કર્યો કે નહોતો અપંગાવસ્થાથી નિરાશ થયા.

— યશવન્ત મહેતા

કોઈ ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિ એક સ્વતંત્ર સૃષ્ટિ હોય છે. વાચન પણ એક તપ છે. વાંચનારનું ચરિત્ર નિર્માણ થાય છે. સાહિત્યસેવન એ આનંદ-તપસ્યા છે, વાચનની અસર આપણા ઘડતર ઉપર પ્રબળપણે ઊપસે છે. સાહિત્ય ચિત્તમાં પ્રવેશી આનંદ-લહરીથી વાચકને ડોલાવી દે છે.

— મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

ચીની ભાષા જગતની અઘરામાં અઘરી ભાષાઓમાંની એક છે. એની ચિત્રલિપિની પચાસ હજાર જેટલી અલગ અલગ આકૃતિઓ શક્ય છે. આપણને આકૃતિ લાગે એવા એક આકારમાં તો આખું વાક્ય સમાઈ ગયું હોય !

— યશવન્ત મહેતા

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊર્ધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૯૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poems, મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧